

Egymásba tükröződő emberképek

Az emberi test a 18–19. századi
filozófiában, medicinában
és antropológiában

Szerkesztette
GURKA DEZSŐ

Gondolat

Egymásba tükröződő
emberképek

Egymásba tükröződő emberképek

Az emberi test
a 18–19. századi
filozófiában, medicinában
és antropológiában

Szerkesztette
GURKA DEZSŐ

Gondolat Kiadó
Budapest, 2014

A kötet megjelenését a Szent István Egyetem Alkalmazott Bölcsészeti és Pedagógiai Karának szarvasi Pedagógiai Intézete támogatta.

© Szerzők, 2014

Szerkesztés © Gurka Dezső, 2014

© Gondolat Kiadó, 2014

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

www.gondolatkiado.hu

gondolatkiado.blog.hu

facebook.com/gondolatkiado

twitter.com/gondolatkiado

A kiadásért felel Bácskai István

Szöveggondozó Gál Mihály

Műszaki szerkesztő Pintér László

A borítón Johann Wolfgang Goethe anatómiai rajza látható, melyet itáliai utazása során, az 1786 és 1788 közötti időszakban készített.

<http://www.casadigoethe.it/de/veranstaltungen/213.html>

Tördelő Lipót Éva

Nyomta és kötötte Rolling-Site Nyomda

ISBN 978 963 693 548 1

Tartalom

Előszó	9
OLAF BREIDBACH: Goethe metamorfózisanáról	11

TEST ÉS LÉLEK A 18–19. SZÁZADI FILOZÓFIÁBAN

GYENGE ZOLTÁN: A lényegtelen ember – elmélkedések a kanti antropológiáról	39
BÉKÉS VERA: „Test és lélek: paripa járomba fogva egy ökör mellé.” Georg Christoph Lichtenberg a testről és lélekről	49
TÓTH TAMÁS: Gondolatok a humboldti antropológiáról – tudománytörténeti szemszögből	63
LOBOCZKY JÁNOS: Schiller fiziológiai-filozófiai antropológiája	76
MESTER BÉLA: Ideggyengeség és hipochondria. Betegségmetaforák a 19. század első felének magyar filozófiai vitáiban	87

A KORABELI MEDICINA ÉS ANTROPOLÓGIA SZEMLÉLETI ALAPJAI

MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS: A test mint gép – a metaforától a valóságig	99
GURKA DEZSŐ: A „kaukázusi rassz” fogalmának interpretációi a 18. századi német filozófiai és antropológiai vitákban	108
SZ. KRISTÓF ILDIKÓ: Az ausztrál bennszülöttek teste. Almási Balogh Pál ismeretlen kézírata és az etnológia (egyik) születése Magyarországon	127

A 18–19. SZÁZADI MEDICINA INTÉZMÉNYI KERETEI

MOLNÁR LÁSZLÓ: Az egyetemi szintű orvostképzés Magyarországon a 18–19. században	147
KRÁSZ LILLA: Az egészségügyi igazgatás kulturális technikái a 18. századi Magyarországon	157

A ROMANTIKA KORÁNAK MEDICINÁJA

ANDRÉ KARLICZEK: Az ember a normának megfelelő és normától eltérő között. A szaporodás és a születési rendellenességek a preformációtan tükrében	175
NEMES CSABA: A mesmerizmus szerepe a műtéti érzéstelenítésben	189
BARTHA JUDIT: Magnetikus kúrák: a mesmerizmus művészi ábrázolása E. T. A. Hoffmann orvosi vonatkozású elbeszéléseiben	201

A BIOLÓGIAI ANTROPOLÓGIA KEZDETEI ÉS KIBONTAKOZÁSA

FARKAS L. GYULA: A biológiai antropológia története	215
JÓZSA LÁSZLÓ: A paleopatológia születése a 19. században	227
PAP ILDIKÓ – SZIKOSSY ILDIKÓ – KUSTÁR ÁGNES – PÁLFI GYÖRGY: A multidiszciplináris múmiakutatás Magyarországon – különös tekintettel a 18. századi váci múmiákra	237
Resümees/Summaries	249
A kötet szerzői	273

Előszó

A történelmi Magyarország mértani középpontjában fekvő Szarvas városában működik a Szent István Egyetem Pedagógiai Kara, mely Tessedik Sámuel és Vajda Péter pedagógiai örökségére építve végzi tevékenységét. A 19. század második feléig visszanyúló tanítóképzést 1959-től az óvodapedagógusok képzése egészíti ki. Ebben az évben vált Magyarországon felsőfokúvá az óvóképzés, mely három városban indult el, Sopron és Kecskemét mellett Szarvason. Annak ellenére, hogy óvodapedagógusokat és tanítókat képez a kar – tehát nem a klasszikusan vett tudósképzést célozza meg – mégis fontos a filozófia szűkebb szegmenseire irányuló kutatások támogatása. A karon négy éven át tartó konferenciasorozat, amely a 18–19. századi filozófia, a művészetek és a korabeli tudományok kölcsönöségeit vizsgálta, két éve zárult le, de egy újabb, ezúttal tudománytörténeti tematikájú sorozat indult el az elmúlt évben. A geológia, a filozófia és az irodalom kölcsönhatásait értékelő konferenciát az *Egymásba tükröződő emberképek. Az emberi test a 18–19. századi medicinában, antropológiában és filozófiában* című konferencia követte, mely az emberi test filozófiai, orvosi és antropológiai felfogásainak átfedéseit és megfeleléseit kívánta nyomon követni.

Nagy öröm számunkra konferenciasorozatunk sikere, amely néhány év alatt oly népszerű lett, hogy a szervezőnek szelektálnia kellett a jelentkezők közül, illetve csak meghívott előadók tartanak

előadásokat. Mint ahogy a festő palettáján sorakoznak a színek, olyan színes a konferenciák témaválasztása. Ennek következtében a filozófiát kutatók széles köre fordult meg Szarvason, amely nem csak a karnak nagy jelentőségű, hanem a város számára is fontos a szellemi elit idevonzása. Annak ellenére, hogy a filozófia idáig nem „fertőzte” meg a várost, egyre több külsős érdeklődő tiszteli meg az előadásokat a kar oktatói és hallgatói mellett. Ez arra motiválja a kar vezetését, hogy a különböző témák legjobb kutatóit hívja meg a Pedagógiai Karra, hogy az eddigiekhez hasonló magas színvonalú konferenciákkal egy filozófiai „műhely” jöjjön létre Szarvason.

Szarvas, 2014. június 19.

Dr. Lipcsei Imre
dékán

OLAF BREIDBACH

Goethe metamorfózistanáról

Goethe 1820-ban, a második *Morfológiai Füzet*ben megjelent írásában fogalmazta meg az alábbi gondolatokat:

Rátérünk egy olyan momentumra, amely – ha ilyenirányú fordulat állna be – feltétlenül jelentős hatást gyakorolna minden korábbi kijelentésre. Lévéen hogy sok szó esett a korábbiakban a megformáltságról és a formátlanságról, felmerül a kérdés: vajon a koponyacsontok valóban a csigolyacsontokból eredeztethetők-e, s hogy kezdeti formájukat – a nagy, sőt döntő változásaik dacára – szükséges, illetve lehetséges-e megismernünk. Örömet vallom be, hogy immár harminc éve meg vagyok győződve e titokzatos rokon-ságról, s folyamatosan vizsgálatokat végeztem vele kapcsolatban. Am egy ilyenféle aperçu, egy ilyen észrevétel, felfogás, képzelet, fogalom, eszme, vagy nevezhetjük bárhogyan, mindig csak a beavatottak számára válik világossá; egészében kimondhatjuk ugyan, de be nem bizonyíthatjuk, s bár részleteiben megmutathatjuk, kerek és kész formára nem hozhatjuk.¹

¹ Johann Wolfgang von Goethe: Versuch aus der vergleichenden Knochenlehre daß der Zwischenknochen der obern Kinnlade dem Menschen mit den übrigen Thieren gemein sei. Zusätze, in Goethes Werke. Weimarer Ausgabe II, Bd. 8, 135. sk. (A továbbiakban *WA*.)

A továbbiakban ezen aspektusokat fogjuk kifejteni. Egyrészt felvetődik a kérdés, hogy miként ábrázolható a metamorfózis természeti processzusként, másrészt pedig, hogy miként ragadható meg a természet folyamataként. A későbbiekben bemutatjuk, hogy a metamorfózis hogyan interpretálható mint természettudományos jelenség, majd azt taglaljuk, hogy e fogalommal pontosítható-e egyáltalán a természeti forma eszméje, és szemléleti formaként leírható-e vele. A továbbiakban mindkét utóbb említett aspektus kifejtésre kerül.

Mindezen kérdések tisztázása szempontjából alapvetően fontos, hogy a metamorfózis fogalmára épülő természettannak nem egyszerűen a formák összehasonlítása a kiindulópontja, hanem a formagenezis megfigyelése.

Mi hát a metamorfózis? A természetkutatás az alakképzés folyamatát érti rajta. A biológiában az individuális fejlődés egy igen speciális fajtája. A petéből előbújik a lárv, amelynek fejlődése előbb több lárvastádiumon megy keresztül, s csupán azt követően alakul át teljesen, miután elnyerte kifejlett fajtakarakterét.² A lárva így tudja saját fejlődése eredményeként – speciális rágószerv vagy később visszafejlődő kopolyú kialakításával – az egyedi, kifejlett formájának megfelelő táplálkozási adottságokat hasznosítani. Az ebihal algákkal vagy bomló szerves anyaggal táplálkozik, míg ezen organizmus kifejlett formája, a béka, rovarok fogására specializálódik. Egyes rovarlárvák a korhadó fatörzseket rágják, a belőlük kifejlődő röpülő rovar, az imágó, azonban virágpollent fogyaszt.

A különféle formákra, melyek egy adott organizmus életének csupán egyes stádiumait jelentik, már korán felfigyeltek a természetkutatók. Maria Sibylla Merian (1647–1717) rovarok metamorfózisáról írott könyve csupán egy azoknak a műveknek a sorában,

² Vö. Lawrence I. Gilbert – Earl Frieden (Hg.): *Metamorphosis. A Problem in Developmental Biology*. Plenum Press, New York–London, 1981.

melyeket még jóval Goethe művének megjelenése előtt publikáltak a növények metamorfózisáról.³

A metamorfózis mindazonáltal nem bizonyult a többi fejlődési stratégiától világosan elkülöníthető jelenségnek. Az emlősök kicsinyei végül is nem pusztán kialakulatlan felnőtt egyedek. Önálló alkalmazkodási képességgel bírnak, amely mintegy lehetővé teszi számukra, hogy megküzdjenek a speciális táplálkozási feltételekkel. A fejlődés nem egyszerűen olyasféle érési folyamat, amely a különféle félkész formákon át elvezet a végső, a korábbi stádiumokhoz illeszkedő konstrukcióig.

A metamorfózis jelensége kiváltképp az organikus fejlődési folyamat szóban forgó momentumait teszi érthetővé. Benne össze-sűrűsödnek azok a nagyszámú egyedi processzusok, amelyek a nem metamorfizálódó organizmusok fejlődése kapcsán nagy időtérben oszlanak szét. Mindez lehetővé teszi az organizmus számára, hogy két, például lárva- és imágókonstrukciót építsen fel, s hogy ezáltal táplálékszerzése vagy rejtőzése során két eltérő környezetet hasznosítson. Egyes rovarok esetében mindez azzal a következménnyel jár, hogy az átépülés még kiterjedtebbé válik, s a lárva- és az imágóállapot közé egy speciális átalakulási fázis, a bábállapot iktatódik be. Ebben az esetben az organizmus mintegy bezárul, önnön átalakulásának érdekében.⁴ A bábnek vannak ugyan érzékelői, ám csak rendkívül korlátozott módon tud reagálni környezetének változásaira.⁵

A metamorfózis különféle stádiumai tehát világossá teszik, hogy egy lárva nem egyszerűen befejezetlen lény, hanem olyan önálló lét-

³ Maria Sibylla Merian: *Metamorphosis Insectorum Surinamensis*. Amsterdam 1705; Gertrud Lendorff: *Maria Sibylla Merian. 1647–1717. Ihr Leben und ihr Werk*. Gute Schriften, Basel 1955; Vö. Ilse Jahn: *Grundzüge der Biologiegeschichte*. Fischer, Jena, 1990, 197–220.

⁴ Olaf Breidbach: *Die Verpuppung des Gehirns / Modell Käferhirn*. Kölner Universitäts-Verlag, Köln, 1988.

⁵ Olaf Breidbach: Renovieren mit alten „Steinen”. Die Metamorphose des Käfernervengewebes, *Biologie in unserer Zeit* (20), 1990, 157–164.

állapot, amely sajátos alkalmazkodási formákkal és szükségletekkel rendelkezik. Nem egyszerűen egy imágó mínusz X. Ugyanakkor azonban a lárva, éppen úgy, mint az imágó, mindig a lehetséges struktúrák egyik megvalósulási formájaként áll elő. A lárva nem lárvaként, hanem a maga kifejelett formájában szaporodik. Felnőtt alakváltozatát megelőzően alkalmazkodási képességei mindenikének tovább kell fejlődnie. Ennyiben teszi hát érhetővé a metamorfózis a biológiai fejlődésfolyamat egyik alapsajátosságát. Miért mondom ezt el Önöknek? – Értelmezzék a leírást metaforikusan, lássák bele a lárvába az önmagából kifejlő természetet, s eljutnak Goethehez.

Megértik, mit is jelentett számára a fejlődés, és hogy a metamorfózis miként nyilvánulhat meg az egyesben, s hogy a természet miként merül bele a sokféleségbe. Ez a természet valamiféle önigazolása, önmagát önmagában való megerősítése, amelyben az, ami történik, önmagáért és önmagában bizonyossá válik. A paralel módon futó sokféleség azonban mégis egy rend keretén belül marad, s benne az egyes elemek összekapcsolódása nem egy raszter alapján, hanem magának a folyamatnak az összhangja szerint történik. A maga sokféleségében létező válik itt érzékelhetővé – s éppen ez Goethe számára a természet.

Talán kissé lapidáris az előbbi megfogalmazás, mégis valami nagyon fontosra és egyedire világíthat rá. 2009-ben, a Darwin-évben, a természettudósok (s különösen a biológusok) hajlamosak arra, hogy Darwin előtti és utáni felosztásra egyszerűsítsék le a periodizációt – s ebben az összefüggésben válhat azután Goethe metamorfózistana kapcsán Darwin előfutárává.

Goethe 1832-es írását szokás ennek bizonyítékaul felhozni, hogy aztán a metamorfózis eszméjében felleljenek valamit az evolúcióból, ami persze valójában benne is rejlik. Csakhogy a goethei evolúció (és e fogalmat már Goethe korában is pontosan a megfelelő jelentésben használták) egészen más, mint a darwinizmus – a metamorfózis nem egy tetszőleges fogalom, hanem egy jelentős lépés a termé-

szettan történetében, s pontosan azt teszi világossá, ami nem kapott explicit formát, vagyis hogy Goethe a morfológia alapító atyja.

Goethe elmélete lemondott a teremtés teológiai magyarázatáról, egy önmagában és önmagából felfogott természet javára. E tan nem azonos a természeti kinyilatkoztatással, ami még a 18. század közepén is arra indította Linnét, hogy saját botanikáját isteni tudományként aposztrofálja; nem más, mint az önmagából kifejlő természet – amely nem pusztán formaként mutatkozik meg, hanem önmagát önmagában teljesíti ki. Nagy és fontos lépés ez a természettanban, s hasonlóképpen az ember önrendelkezésében, az emberében, aki megfigyelőként kívánja pozicionálni magát a természetben.

E kifejlésben a természetet önmagában érthetjük meg. Ennyiben tehát a természet alakja is egy folyamat, a metamorfózis pedig nem más, mint ennek az önmagát explikáló természetnek a folyamata. Goethe szerint nem lehet csodálkozni azon, hogy képesek vagyunk megérteni ezt a processzust. Mi magunk is a természethez tartozunk ugyanis, s ennél fogva nem külső megfigyelők vagyunk, hanem olyanok, akikben a természet saját fejlődését – így Goethe – mint természet teljesíti be.

Így talán jó előre érthetővé válik, miért is kell pontosan differenciálnunk ebben a kérdésben. Goethe folyamatértelmezése ugyanis nem darwini jellegű volt, hanem tipológiai – s előre kell bocsátanunk, hogy tipologikus természetfelfogása a korabeli természetkutatás részévé és programjává vált. A botanikában Voigt és Reichenbach, a zoológiában Carl Gustav Carus és Lorenz Oken voltak azok, akik a természettörténetet morfológiaként ragozzák tovább. Ráadásul Carus, a Leopoldina későbbi elnöke, és Oken, akinek rendszerkoncepcióját egészen a 20. századig recipiálták, semmi esetre sem tekinthetők mellékszereplőknek. Még a 20. században is létezett olyan idealisztikus morfológia, amely explicit módon hivatkozott Goethére mint szaktudósra, a modern evolúcióbiológiai eszközökkel operáló molekuláris biológia pedig metodikájában ehhez

az idealisztikus morfológiai programhoz nyúlt vissza, s ily módon magához a goethei elméletéhez.

S még valamivel ki kell egészítenünk az előbbieket: az indukció valódi évszázada nem a 19., hanem a 18. század volt. A tiszta indukciónak, az előítélet-mentes empirizmus ideáljának – amely Condillac által a filozófiában is képviseltetve volt – 1800 tájékán végleg befellegzett. Mind a tiszta tudásról, mind pedig a naiv megfigyelőről bebizonyosodott, hogy csak fikcióként létezik. A szubjektum része a megfigyelés folyamatának. Csak ha refraktál rá, értheti meg a megfigyelő azt, amit a megfigyelés során lát. Egyszerűbben fogalmazva: a mechanikus objektivitásról alkotott torz képet, melynek ideálját kévéssel később a fotografikus kép meg is valósította, nem gondolták kellően végig. A mechanikus fotó önmagában nem mond semmit, szükség van egy megfigyelőre, aki a képet nézi és interpretálja. A világ és az interpretáció közé beiktatódó apparátus nem helyettesíti az interpretálót, csupán magát az interpretációt teszi még komplikáltabbá, melyet az objektív induktív megfigyelő naiv nézőpontjával szemben kellett volna érvényesíteni.

S ezzel máris Goethénél, illetve a rokonszenvező érzékelés gondolatánál vagyunk. Annak az észlelésnek a gondolatánál, amely azáltal reflektál önmagára, hogy az egyest – mint olyant, ami átadja magát a természetnek – bekapcsolja a megfigyelések folyamatába. Ezzel kapcsolatosan nem a pszichológiára hivatkozom, hanem Goethe esztétikájának konzekvenciáira.

Tekintsük át még egyszer a premisszákat, melyeket Goethe metamorfózistana kapcsán felvetett, s tegyünk kísérletet annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy mely esztétikai és szaktudományos momentumok sűrűsödtek össze nála és követőinél a természet morfológiájává.

A) Goethe a természetet összegészében egyetlen folyamatnak látta, olyannak, amelyben az önmagát bontakoztatja ki (vagyis evolválja, a szó Darwin előtti értelmében).⁶ Ez az evolúció az epigenezis evolúciója, az individuális fejlődéstörténeté – a rovar, a lepke és a béka metamorfózisa értelmében, amit előljárójában biológiailag próbáltam leírni.⁷ A formák kialakulása ezen esetekben egy olyan mechanizmus nyomán történik, amely a strukturálatlan anyagot organikus formájához juttatja el. Az organizmus formálódási processzusa nem egyéb, mint differenciálódási folyamatok összessége: a természet, amely tevékenyvé válik. A keletkező formák sokasága, ami a szisztematizáló vizsgálat tárgyát képezi, egy olyan differenciálódási folyamat eredményeként jön létre, amely – a fejlődő organizmust magukba foglaló külső és belső feltételek mellett – az anyag asszimilációjának lehetőségeit variálja a létformákban, ily módon hozva létre azokat a szoros program keretében variálódó struktúrákat, melyeket fajtaként, nemként vagy családként klasszifikálunk. Ebben a fejlődési folyamatban azonban nem egyszerűen a természeti fejlődés telosza nyilvánul meg. Ez az állapot nem más, mint annak a folyamatnak egyik fázisa, melybe ez a kifejlés integrálódik. Ezen evolúció eredménye nem egy rögzített forma, hanem egy léttállapot, amely saját egzisztenciáját folytonosan átalakítja, míg végül elpusztul, és magát a csírában – ami azonban nem azonos a kioltott létállapottal – fajként örökíti tovább.

⁶ Vö. Stefano Zecchi: Il tempo e la metamorfosi, in Stefano Zecchi (Hg.): *J. W. Goethe. La metamorfosi delle piante e altri scritti sulla scienza della natura*. Guanda, Parma, 1989 2, 7–26.

⁷ Metamorfózistanának vázlatában, mely természettudományos írásainak függeléként jelent meg, Goethe a következőket írja: „Legfontosabb bizonyítékom abból adódik, hogy a növények esetében mindig ugyanazok a részek nőnek, fejlődnek, változnak, miközben mégis ugyanabban a kontinuóban maradnak.” Lásd Paralipomena, *WA* II, Bd. 13, 123. Hegel a későbbiekben bírálta az evolúció ilyesfajta felfogását. Vö. Olaf Breidbach: Hegels Evolutionskritik. *Hegel-Studien* (22), 1987, 165–172.

Maga a csíra kevéssé állandó, lévén – az őt produkáló individu-umhoz hasonlóan – egy fejlődés potenciája, éppúgy, mint a felnőtt létállapot, csupán egy fok egy átfogó metamorfózis folyamatában.

Mindez azt jelenti, hogy a természet nem más, mint ezen meta-morfózis totalitása, az önmagát e fejlődésben konstituáló formakép. *A természet valódi formája a metamorfózis.*

B) A természet a metamorfózis kapcsán egy pusztán topikus meghatározottságból ragadja ki elemeit. Nincsenek eleve adott szilárd relációk – mint amilyeneket Linné próbált identifikálni –, melyekben a rendezettségi viszonyok e természettől függenének. Nem szematizmus, hanem a természet élete maga, amely az organizmusok sokféleségében bontakozik ki, vagyis önmaga által meghatározott-ként illeszkedik be az időbeli folyamatba. A szinopszisok hálója, melyben a formai hasonlóságok stabilizálódnak, eszerint nyitott rendszer, nem Goethe természeti kinyilatkoztatás fogalmának értelmében, hanem mint a magát önnön dinamikájában explicáló természet. Goethe szerint e fejlődés folyamatának megértése által felfedhetjük a természet rendjének érdemi megközelíthetőségét, s ennél fogva a vele való egység lehetőségét. A természet morfológiája tehát – ismétlem – nem rögzített rendszer. A magát a szisztémában keresőnek az élete ez: a rendszer morfémája.

A típustan (Typik), amelynek keretében ez a forma leítható, nem írható le azonban pusztán módszertanként (Topik). Goethe elutasította a linnéi típusú természeti tabló statikus ábrázolásmódját. A természetes rendszerezettségéből nem következik valamiféle tabló szükségessége, csupán egy raszter hozható magyarázatul, amely a természet fejlődésmenetét írja le, s amelynek meghatározásai csak akkor tekinthetők bizonyosnak, ha (a fenti értelemben vett) evolúcióként prezentálható. Az idő dimenziója, mely a dinamika elgondolásának feltétele, nem jeleníthető meg egy tablón. E dinamika azonban nem ábrázolható differenciálódása során folyamatosan újabb és újabb ágakkal gyarapodó és így látható módon egyre bonyolultab-

bá való porfűröszi faként.⁸ A végtelenbe növekvő fa Goethe szerint nem adekvát megjelenítése a bonyolultabbá válás kényszerétől megszabadult természeti szisztematikának. Differenciálódó spirál, önmagába visszatérő kanyarulataival: ez számára a természeti folyamat organizációjának megfelelő modellje.⁹ Így vezeti hát vissza a gyümölcs egy növény kimagozott struktúráját annak kezdetéhez, a gyümölcsben képződő maghoz.

Goethe nem egy analitikusan megalkotott képpel kívánta interpretálni az önmagát önmagában megragadó természeti folyamat részmechanizmusait:¹⁰ rámutatott annak fakticitására, a rendet folyamatként fogta fel, s ekként mutatta meg a természetben. Sorozatokat képezett, s demonstrálta bennük e folyamat szükségszerűségét. Az időt pedig nem a folyamatot irányító linearitásként fogta fel, hanem olyan külső keretként, amelyben e folyamat exemflikálja magát.

C) Mi hát a metamorfózis, és hogyan lehet a fogalmat tartalommal megtölteni? Szépirodalomból átvett metafora talán, mely csupán irodalmilag értelmezhető, mint egy figura, vagy lehetséges a kategória szemléletessé tétele?

Goethe természetmorfológiája messze több, mint egy optimalizált kutatási vagy olvasási raszter. A természet fejlődéséről alkotott metamorfotikus elméletében a változás etappjai határozzák meg

⁸ Vö. Sigrid Weigel: Genealogie. Zu Ikonographie und Rhetorik einer epistemologischen Figur in der Geschichte von Kultur- und Naturwissenschaft, in: Helmar Schramm u.a. (Hg.): *Bühnen des Wissens*. Dahlem University Press, Berlin, 2003, 226–267.

⁹ Vö. Johann Wolfgang von Goethe: Über die Spiral-Tendenz der Vegetation, 1831. *WA II*, Bd. 7, 37–68.

¹⁰ Erre irányult Hegel kritikája is, amely szerint az idő pusztá mulásában nem ragadható meg valamely struktúra biztosításának a momentuma. Vö. Wolfgang Neuser: Die Naturphilosophie, in: Hermann Drüe – Annemarie Gethmann-Siefert – Christa Hackenesch – Walter Jaeschke – Wolfgang Neuser – Herbert Schnädelbach: *Hegels „Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften“ (1830). Ein Kommentar zum Systemabriß*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2000, 189–205.

a raszter formai adottságait. E raszterben az a rend jelenik meg, amelynek felismerését a formák összevetése tette lehetővé. Az így nyert sorozatokban a természet rendje morfológikusan explicálódik.

A folyamatot, amely e rendet feltárja, nevezte Goethe metamorfózisnak. A metamorfózis a reáliák – vagyis a konkrét természeti objektumok – szerkezeti felépítését jeleníti meg, s lehetővé teszi, hogy a csupán a realizálódásai által szemünk elé táruló rendet felfoghassuk. *A növények metamorfózisában* Goethe egy ilyen metamorfózis bemutatását realizálta, költeményében pedig metamorfózis-tanulmányának felvetéseit bontotta ki, amelyek nem új jelenségeket tártak fel, s nem is a régebbiek pontosították, hanem az újonnan felállított jelentésszorter érvényességét demonstrálták a botanika Goethe számára hozzáférhető területein. Ettől kezdődően példászerűen fejtette ki metamorfózistáncát. Szóban forgó írásában tárgy-szerűen érvelt, megőrizte ugyanakkor azt az átfogó perspektívát is, amelyet a későbbiekben az egészre vonatkozó érveként érvényesített. A növény a természet alakzatát demonstrálta, nem korlátozódott azonban pusztán a természettörténetre. A természet mindaz, amit tapasztalunk – s ily módon az ember, a maga történetiségében, szintén a természethez tartozik nála.

A Goethe által bemutatott történelem cirkulárisan visszatérő folyamat. Az egyedi formák sokfélesége, amely integrálja és élők mutatja a természetet, ily módon saját formáiban s a feltároló egységben egyaránt megmutatkozhat. A természet a metamorfózisban mindig önmagát explicálja. A sokféleségben találja meg magát, abban csupán kikristályosodik, ám rejtőzve marad. A természet azáltal ölt formát, hogy belép e folyamatba. Megvalósulásának a szisztematizáló által megragadott individuális formái csupán formálódások, melyekben e forma külsővé válik. A természet ezen szavai – teljes történetében legelőször – olyan szöveget formáznak, amelyben ő maga egészként jelenhet meg.

Mindez, vagyis az egész történet, csak az egyes szavakkal írható le. Jelen van benne a történelem, benne válik élővé. Ha megszűnne e

szavak érvénye, a történelem elveszítené szövegszerűségét, s így legjobb esetben is csak egy lehetséges, de nem reális történet maradna. Ezen „önkifejeződés” ráadásul a történetet mindenik lefutásában variálja, s a szavak új hangzást kapnak, vagy kissé megváltoztatva mindig ugyanazt a témát játsza végig, és ezzel saját átfogó lehetőségét prezentálja. E teljesség a maga mindig visszatérő folytonos variációin megy keresztül. Maga e variáció nem rendelkezik történelemmel. A variációk szériákban, összevetésekben és hozzárendelésekben nyerik el a jelentésüket. A variációkban semmi nem realizálódik valóságosan újként, bennük csak a lehetőségében nagyszabású kap realitást.

A goethei kiindulópont ebből következően a legkevésbé sem darwini jellegű, mint ahogyan a diverzitás fejlődési ideája – vagyis az a gondolat, hogy a formák egymás mellé rendelődnek, és az egymás mellé rendelődés optimalizálódhat – sem darwiniánus narráció. E hozzárendelések mindig csupán a már adott variációi, nem pedig az egy irányba tartó történelem szabadon lefutó mechanizmusában újonnan keletkező formák.

A természet sem ismeri a pusztá perszisztenciát. Nem olyan dimenzióban fejlődik, amely önnön perennisztikus történetéből egy új történeti szituációba vezetné át. Csak akkor fejlődhet, ha formációiban a számára lehetséges perfekcióit érvényre juttatja. A természet ismeri tehát a fejlődést, amely azonban csak a benne meglévő lehetőségek kifejlődése. Így válhat közvetíthetővé az ember számára, aki a megismerésbe csak azt viszi bele, ami önmaga számára természetes.

Az emberi szemlélet D) maga is ennek a természetnek egyik mozzanata. Feloldódik a szeretetben, a meghatározottság teljességébe való alámerülésben, legalább egyetlen pillanatra: cezúra a meghatározandó és a meghatározott között. Ez a goethei természet a tapasztalat képeinek átadásában, az azok adta válaszbán, vagyis a teljes kölcsönösség harmóniájában van önmagánál. Az egész így a maga teljességében is traszformált, és ebben a traszformációban érti meg

magát. Ez a legvégső fázisa a természet lehetséges metamorfózisainak, melyek a természetet az esztétikában egészként tudják megragadni, s az esztétikát mint természettest képesek megérteni.

Ez a gondolkodásmód azonban nem pusztán ahisztórikus, de egyben megfosztja magát a formák egy olyan rendszerszerű klasszifikációjától is, amelyben a naturáliák tipológiája az ismertetőjegyek összesítéseként ragadható meg, a metamorfózisok sora pedig a lehetséges attribúciók spektrumának fokozatos kibővítéseként értelmezhető.

A tipológiának éppen ez az ideája vezetett el az úgynevezett idealisztikus morfológiához, amely a 20. század elején próbált kialakítani egy darwinista módon megalapozott összehasonlító biológiát.¹¹ Ennek a német nyelvterületen kialakuló, összehasonlító módszereket alkalmazó morfológiának a zoológus Adolf Naef és a botanikus Wilhelm Troll voltak a legfontosabb képviselői.¹²

Goethe a természet természetfilozófiai fogalmával a természeti tapasztalat koncepcióját állította szembe, s ebből kiindulva jutott el egy átfogó esztétikához – az aiszthézisz értelmében. Kérdés azonban, hogy mennyiben fejthető ki esztétikailag egy efféle, a fogalmi megértés közegéből kiragadott természettan. Megfontolandó továbbá, hogy vajon a goethei természettan teoretikus kifejtése lehetővé teszi-e annak megértését, hogy milyen szerepet szánt Goethe a metamorfózis fogalmának. Felvetődik a kérdés, hogy a (tapasztalati) esztétika analízisét leszűkíthetjük-e egyáltalán a szoros értelemben vett esztétikai írásaira. Elvégre Goethe „praktizáló” esztéta, literátor volt, aki maga vitte színre és töltötte meg élettel darabjait, saját világot hozva létre a drámaiban, melyek ily módon formákat tesznek

¹¹ Az átfogóbb összefüggésekhez lásd George Albert Wells: *Goethe and the Development of Science, 1750–1900*. Sijthoff & Noordhoff, Alphen an den Rijn, 1978.

¹² Gisela Nickel: *Wilhelm Troll (1897–1973). Leben und Werk*. Length, Mainz, 1993; Wolf Ernst Reif: Adolf Naefs Idealistische Morphologie und das Paradigma typologischer Makroevolutionstheorien, *Verhandlungen zur Geschichte und Theorie der Biologie* (1), 1998, 411–424.

érzéketessé. Éppen ezért Goethe esztétikájának analízise nem szorítkozhat prózai műveire, hanem esztétikájának gyakorlati oldalára is ki kell hogy terjedjen, arra az aspektusra, hogy poétikája miként lép ki a színpadra, vagyis az érzéki-tapasztalati világba. Mindehhez nem elegendő csupán a tapasztalat goethei fogalmát meghatározni, esztétikájának dimenzióit sokkal inkább poétikájának prezentációiban – vagyis egy nyelvileg közvetített, ám analitikusan/fogalmilag mindazonáltal nem megragadható területen – kell bemutatni. Mindemellett e kifejtésnek utalásszerűnek kell maradnia, ám ezzel együtt – Goethe metamorfózisról szóló költeményének analízise kapcsán – közvetlen hozzáférést kell biztosítani a goethei esztétika a poétika természeti tapasztalatból feltáruló dimenziójához. Ezen első, még sematikus körvonalakból is világosan látható, hogy a metamorfózistan olyan szekunder modellként fogható fel, amely a maga poétikai prezentációjában az egyes explikációjának és az ezen explikációban feltáruló tapasztalati teljességnek a feszültségi térében helyezkedik el. Jelen tanulmány mindezt a fausti világszínház struktúrájának példaként tematizálja, s ily módon jut el egy átfogó, ám ugyanakkor gyakorlatiasan explikált tapasztalatelmélet felvázolásához.

Megtapasztalunk egy folyamatot, melyben e tapasztalat meghatározhatja önmagát. Léteznek a tapasztalatban megragadható aszociációk, melyekben leírható a természet egésze, s melyek ily módon a metamorfózisban saját formájukat találják meg.

Megtörténik tehát a tapasztalatelmélet esztétizálása, amely egyszersemind a tudományos tapasztalatot is bekapcsolja a természeti s ugyanakkor emberi vonatkozások átfogó összefüggésrendszerébe. Az esztétika tehát nem redukálható le egy partikuláris, diszciplinárisan strukturált tapasztalatelméletre, ellenkezőleg, olyan univerzális esztétikává tágul, amely – a különböző emberi tapasztalatomódok megnyilvánulásaként – az ember „tudásra való képességét” és az e tudást biztosító önérzékelést írja le. A tapasztalat visszautal tehát mind a megismerendőre, mind a megismerőre. Ezt a „megismerni

tudást” mutatja fel Goethe a metamorfózis tanában, megkísérelve ily módon a klasszifikálódó racionalitáseszmény határainak áttörését, hogy azután átfogó esztétizálási programjával magukig a dolgokig hatoljon. E dolgok Goethe számára mindig is tapasztalatiak, s mint ilyenek, a szubjektum által meghatározottak.

Közelebb kerültünk hát annak megfejtéséhez, hogy valójában mi is a metamorfózis? Az az eszme talán, amely már Ovidius *Metamorphoses*ének is alapprincípiuma volt? Ovidius nem tett mást, mint hogy olyan történetek sorozatait kapcsolta össze egymással, melyekkel újabb és újabb emberi helyzeteket mond el, olyanokat, amelyek nem rendelkeznek tényleges cselekményszállal, de bemutatják az ábrázolható dolgok panoptikumát. Ovidius történetek színjátékát prezentáltja, a teremtéstől egészen Julius Caesar és Augustus koráig.¹³ Az általa elmesélt történetekben a káosz renddé szerveződik: e természetben kap kontúrokat,¹⁴ majd az így megformált természet átlép a történelembe, s a fabulák e történelemben veszik kezdetüket. A természet formálódásából és a természetben lehetséges történésekből nő ki az az egyes történetekben megragadható sajátos történelem, melyben azután szakadatlanul valami új formálódik, mely egy alapotívumot visz végig, s ez akként tapasztalható meg benne, mint valami már ismert variációja, mint a kezdeti forma ki- és felépülése. Egy sajátos forma bontakozik ki, s benne a világ, mely az általa felvett struktúrát továbbviszi, és emellett folytonos változásban tartja, mint változó egész szemlélhető.¹⁵

Ez az egész egy olyan transzformáció eredményeként mutatkozik meg, amelyben a formátlan eléri a számunkra érzékelhetővé váló formát, miáltal feltárul a történelem természete. Így lesz történelmünk-ké, mivel ebben a sokféleségben magunkat mindig saját magunkra vonatkoztathatjuk, s ebben ismerjük fel a történelem értelmét.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo. 599.

Ez a történelem annak a természetnek a története, amelyben szemlélőként találunk magunkra. A szemlélő megnyilvánulása tehát, s ily módon az olvasót, hallgatót, szemlélőt együttszemlélővé teszi; annak a *magasabb világnak* a megnyilvánulása, melyről Goethe a metamorfózis-elégiájában beszélt.¹⁶ Költeményében egy olyan természetképet vázolt fel, amelyben a természet mint a magunk számára folyamatosan közvetített jelenik meg. A természetnek ilyen megragadása azonban nem marad absztrakt. Nem egyszerűen a tudományos analízisből, hanem a természet átéléséből, a szeretetteljes szemléletből adódik. Abból a szemléletből keletkezik, melyet a szemlélő visz bele a természetbe. Kialakul egy összjáték a szubjektum és az objektum között, melyben a szubjektum az objektumban találja meg magát, s ezen keresztül határozza meg az objektumot. Így válik számunkra önmagában álló nagysággá, s ezzel a saját természetében – mint *natura naturans* – érzékelhetővé. Ezáltal áll elő a szemlélőt és a szemlélt tárgyat átfogó összhang. E harmónia nem szül újabb káoszt, nem marad érzékelhetetlen, s azáltal formátlan. Sokkal inkább egy önmagában meghatározott harmónia ez, mely reakcióiban összhangolt. Elemei nem válnak szabaddá, hanem visszailleszkednek az általuk konstituált térbe: az összhangoltság azt jelenti, hogy az egyes dolgok sokfélesége mint egész határozható meg, miközben az egész a maga sokféleségében megformált marad. Ennyiben tehát a megfigyelő konstituál egy világot. Nem absztrakt analízátor, hanem szeretetteljes, magát a természetben megeléj, s ezáltal saját természetét létrehozó. A természetet saját maga formává levésében sajátítja el.

Mindez egybevág Goethe koncepciójával; ez az igazi történelem, amelyet az ő növények metamorfózisáról alkotott elképzelése jelenít meg. A metamorfózis tehát nem egy természettudományos kategória. A metamorfózis teszi egyáltalán lehetővé a formát, valamint a formának a maga megformáltságában való érzékelését is.

¹⁶ Johann Wolfgang von Goethe: Gedichte, *WA* I, Bd. 1, 292.

Herder *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról* című művében felvetette Ovidius metamorfózis-eszméjét, s azt – a kultúra története leírásának célja által vezéreltetve – új perspektívába helyezte.¹⁷ Számára a történelem nem más, mint az emberi lehetőségek ontogenezise. A történelem szakaszai az emberi nem gyermekkora, ifjúkora, férfi- és időskora, amelyek a különböző népek sokszínű kulturális fejlődésében rajzolódnak ki.¹⁸ Az emberi nem összfejlődése végül olyan sorozatként áll elő, amely afféle metamorfózisként – mint (át)változás, mint az emberi lehetőségek explikációja – rajzolható meg.

Herder történelme nem egyszerűen a teloszra visszavezetett egyetemes történelem bemutatása.¹⁹ E történelemben szerintem mindenkor az ember explikálódik, aki jóllehet Krisztussal üdvtörténetileg új dimenzióba került, mégis a maga történelmi útját járta be. Valóban az emberiség története körvonalazódott ebben az ideában? Mennyiben volt meghatározható e történelemben az, ami az embert emberré tette? Herder szavaival:

Miben rejlik az emberek üdvössége? És mennyire valósul meg Földünkön? Mennyire valósul meg szerte a világon? A földi lények és a legtöbb ember nagy különbözőségei közepette, más-más alkotmány, éghajlat, a körülmények fordulatai, a korok és idők váltakozása esetén? Van-e mértékük ezeknek a különböző állapotoknak, és számolt-e a Gondviselés azzal, hogy miként érhetik el a teremtményei mindezekben a helyzetekben a jólétet, mint végső és legfőbb céljukat? E kérdéseket egytől egyig meg kellett vizsgálni,

¹⁷ Hugh Barr Nisbet: *Herder and the Philosophy and History of Science*. Modern Humanities Research Association, Cambridge, 1970.

¹⁸ Johann Gottfried Herder: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, in Gottfried Herder: *Werke*, Bd. 6, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1989, 11.

¹⁹ Reinhard Löw: Herder und die Evolution, in Reinhard Löw (Hg.): ΟΙΚΕΙΩΣΙΣ. *Festschrift für Robert Spaemann*. Acta Humaniora, VCH, Weinheim, 1987, 131–147.

*nyomon követni és figyelembe venni az idők és társadalmi állapotok vad iramlásában, mielőtt általános eredményre juthattunk volna az emberiség egészét illetően.*²⁰

Herder, a teológus, nem azt a históriát vázolta fel, amelyben a történelmet valami olyanként gondolta volna el, mint ami egy végső idő felé halad, s mint ami e telosz szerint egy fejlődés lépcsőfokaiként lenne ábrázolható.²¹ Megvalósulásként gondolta el a történelmet, melyben az ember mint olyan mindenkor létrehozza önmagát.²² Ez az elképzelés egybevág Goethe metamorfózistanával, jöllehet attól függetlenül s annál korábban keletkezett. A történelem olyan variációkat explikál, melyekben az emberiség mint emberiség a saját természetében magára találhat. Az ember megtalálása a kultúrákban leutánozható, s így átkerülhet a történelembe.

A herderi értelemben vett történelem metamorfózisként megy végbe, s a metamorfózis Goethe számára sem specifikusan természetudományos, hanem átfogó strukturális fogalom. Goethe metamorfózisfogalma nem az egyedi megmutatkozásaként értelmezi a természetet, hanem az egyesben megmutatkozó egészként. Nem a természetkutatók által keresett indigós másolatokat (blueprintet) mutatja fel, hanem a természetnek az egyediben realizálódott ideá-

²⁰ Johann Gottfried Herder: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, in Gottfried Herder: *Werke*, Bd. 6, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1989, 12. [A magyar szövegrészlet Vidrányi Katalin és Rozsnyai Ervin fordításából való. Lásd Johann Gottfried Herder: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. Gondolat, Budapest, 1978, 46–47.]

²¹ Georg Schmidt: *Das Jahr 1783: Goethe, Herder und die Zukunft Weimars*, in Markus Ventzke (Hg.): *Hofkultur und aufklärerische Reformen in Thüringen. Die Bedeutung des Hofes im späten 18. Jahrhundert*. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2002, 138–168.

²² Wolfgang Pross: *Die Idee der Evolution im 18. Jahrhundert und die Stellung des Menschen in der Natur bei Goethe und Herder*, in Peter Heusser (Hg.): *Goethes Beitrag zur Erneuerung der Naturwissenschaften (Ringvorlesung Universität Bern zum 250. Geburtsjahr Goethes)*. Haupt, Bern, Stuttgart–Wien, 2000, 271–311.

ját teszi érthetővé. A metamorfózis éppen hogy a természet terve, az a magát az egyesben etablirozó és az egyeből a realitásba átemelő teljesség, melyből kiindulva az egyes elnyeri saját meghatározottságát, s ezáltal egzisztenciáját. Úgy tűnik, hogy ellentmondás alakul ki a természet idealitása – amely természet szintén a Goethe metamorfózis-elégiájában megidézett *magasabb világában* tárult fel legelőször – és a szemléletre hivatkozó természetleírás állítólagos realizmusa között, amely az elméleti konstrukciókkal a természetben észlelhető jelenségeket állítja szembe. Goethénél megmarad az alak identitása és a metamorfózis realitása közötti ellentét. (Utóbbi az alakot nem csupán ábrázolja, hanem az alak valójában maga a természet.) Nem olyasféle sémája ez a metamorfózisnak, amelyben a természet ideája összebékíthető lenne a látható realitással, hiszen az ellentét csak azoknak a kérdéseknek a megválaszolása kapcsán oldódhat fel, hogy mi a tapasztalat, s milyen szerepet tölt be benne az észlelés.

Goethe a növények metamorfózisa kapcsán a megfigyelő szemléletének bizonyosságára alapozott megfigyeléstudományt mutatta fel.²³

A létformák tudományos vizsgálata 1800 körül még teljességgel leíró tudomány volt. Számos olyan elképzelés alakult ki, amelyek segítségével leírhatónak tűntek a létformák és a létobjektívációk rendező mintázatai. Az egymással párhuzamos feltevések minden esetben csak az ismert jelenségek részterületeit strukturálták. Hiányzott az egységesítő módszer, mellyel a létformák és létobjektívációk leírhatók lettek volna, s hiányzott az egységes és produktív elmélet is. Az elektromosságtan kapcsán láthatjuk például, hogy a különféle megfigyeléseket csupán egymás mellé rendezték, ám magukat a megfigyeléseket is nehéz volt helyesen értelmezni. A tapasztalat elmélete viszont nem vált problematikusá a késői Kant

²³ Lásd Wilhelm Troll cseppet sem problémamentes írását: Wiedergeburt der Morphologie aus dem Geiste deutscher Wissenschaft, *Die Gestalt* (2), 1942, 148–157. Második kiadás. (A harmadik kiadás 1984-ben Kölnben jelent meg.)

verdiktének megjelenéséig, amely szerint a tapasztalat tárgyai nem saját természetük minősége által meghatározottak, hanem gondolkodásunk rendezi el őket. A természettel kapcsolatos kijelentéseket úgy fogták fel, mint a természeti jelenségek visszatükröződéseit, s ebben az értelmezésben a tudományok bizonyosak lehetnek a maguk tapasztalataiban. Kant szerint azonban ez egy naiv világszemlélet, amely a tapasztalat útjába esőt egyszerűen reálisnak veszi, holott tárgyai hozzáférhető világunkban nem reáliák. A meghatározások a mi meghatározásaink, a tárgyak minősége pedig ily módon nem a világra, hanem ránk magunkra utal vissza.

Goethe a metamorfózis analízise s a természet erra alapozott morfológiai ábrázolása kapcsán kantiánus álláspontra helyezkedett. A természeti tapasztalat számára sem egyszerűen valami objektívnek a reflexiója.²⁴ Goethe a természeti tapasztalatot, mint olyant, a megfigyelésben, s végső soron a szubjektumban ragadja meg. Számára azonban a szubjektum a természet részeként jelenik meg – álláspontja ebben alapvetően különbözött Kantétól –, ezért a tapasztalat természeti tapasztalaként lehet bizonyos. A természet – így Goethe – a szubjektum tapasztalataiban realizálódik, s nem pusztán konstruált.

Másrésről azonban a természet nem valami fellelhető: nem pusztán az egyedi formák olyasféle együttese, amelynek elemeit a puzzledarabkákhoz hasonlóan egymáshoz illeszthetnénk. Egy ilyen elképzelés alapján a természet dolgainak rendje leírható lenne egy tablószerű, egymás mellé rendelő ábrázolásmóddal, ám ily módon a természet egésze csupán az egyedi elemek kollázsa volna. Goethe számára azonban minden természeti jelenség a természet egészének realizációja, a természetnek, ami az egyesben eltérő módokon fejeződik ki.

²⁴ Vö. Jost Schieren: *Anschauende Urteilskraft. Methodische und philosophische Grundlagen von Goethes naturwissenschaftlichem Erkennen*. Parerga, Düsseldorf-Bonn, 1998.

A linnéi felfogás szerint a természet rendje az organizmusok állapotjellemzőinek analízisével, vagyis a természeti formák szimetriaviszonyaira vonatkozó séma segítségével lelhető meg. Ezen értelmezés az univerzális természettudomány barokk rendeszményének statikusságát adaptálta. A közismert sematizmus élettelen, s a természet élete így csak a felszínt érintő megközelítésekben képezhető le. Goethe ebből adódóan nem Linné rendszerét alakította át, hanem elvetve az egyik linnéi alapelvet – nevezetesen azt, hogy a természet rendje által Isten nyilvánul meg számunkra –, a maga részéről a természeti jelenségek rendjét tartotta mérvadónak. Természetfelfogásának nézőpontja már nem esik egybe a naiv tapasztalati tudományokéval, s azoknak a természetről tehető kijelentéseivel; a természetről szerezhető tudás bizonyossága oly módon alapozható meg, hogy karakterizáljuk annak a tükörnek a tulajdonságait, amelyben a természet dolgai számunkra leképeződnek. E tükröt mi magunk hozzuk létre, de az nem egy passzív regiszter-egység, hanem dinamikus, magát a megismerésben alakító egész.

A természet metamorfózisa nem csupán a külső dolgok metamorfózisa, része ugyanis maga a megfigyelő is, aki a természetről alkotott képét a természetben találja meg. Goethe számára mindemellett a természet nem regisztrálható a formasokféleség egymásmellettiségeként, ez az egymásmellettiség számára inkább csak annak eszköze, hogy meghatározza azt a folyamatot, amelyben a természet megleli saját formáit.

A tudományok reális módon és objektíven adták vissza a természet jelenségeit, az objektivitás azonban nem magából a tükörképből eredeztethető, hanem a visszatükrözés médiumából, a szubjektumból. Mi más a természet, mint amit benne tapasztalhattunk? Objektivitást csak úgy tulajdoníthatunk neki, ha lehetőség szerint komplex és átfogó módon ábrázoljuk.

A természet átfogó ábrázolása lehetséges volt egyetlen, metodikáját aktuálisan kialakító diszciplína perspektívájából is? Nem fordítva történt? Nem a természetszemlélet adta az alapját az egyes tudomá-

nyos megállapításoknak? Goethe e problémafelvetésekkel analóg módon formulázta újra a fentebb említett ellentmondást. A természet identitása nem olyasvalami, ami nem belátható lenne, s ami minden szemléletet előre elrendezne. A természet ideája a szemléletben mutatkozott meg, nem akként azonban, mint ami az egyes szemléletekben megragadható. Hogyan értelmezhető mindez? A természet a róla alkotott szemléletek összessége, a tapasztalat totalitása, a lehetséges szemléletek sokféleségének egysége. Nem az egyedi tapasztalatok summája, hanem az, ami a szemlélet sokféleségében a szemlélet egységeként körvonalazódott. Nem az egyediek egyszerű sorbarendezése, hanem a folyamat, amely e formaképződést eredményezi, maga a természet formája. A természet a sokaság folyamatban megmutatkozó egysége, vagyis az ezen sokaságban explicitté váló egység.

A természet szemlélete ily módon semmiképpen nem szűkíthető le a szemlélés szegmentáló stratégiájára. E metodikailag levezetett és adott esetben diszciplinárisan is lehorgonyzott látásmódban a szemléletesség – amely a tapasztalat teljességéből, a lehetséges szemléletek sokféleségéből határozható meg – töredékesen érvényesül. Felvetődik azonban az a dilemma, hogy a szemlélet a maga konkrétságában minden esetben egyedi szemlélet.

A dilemma Goethe szerint azáltal oldódik meg, hogy a szemléletek olyan kapcsolatba kerülhetnek egymással, amely aztán érzékelhetővé válik. Álláspontja szerint a formák sora a természet formasokféleségének metaforikus diverzifikációjaként értelmezhető. Ez az elképzelés a strukturált variációiban megmutatkozó egészre vonatkozik.

Az egész a szemléletek összességét jelenti, pontosabban magát az egyáltalán szemlélhetőt. A természet egészét azonban nem mint ennek a szemlélésnek a vonatkozási pontjait explicálja, hanem mint egy magában a szemléletben kontúrokat öltő egészet. Goethét *A növények metamorfózisának* leírásaiban az a megfontolás vezette, hogy a szemlélhető rendjét egy minúciózus elemzés során kell megmutatni, lévén hogy a kapcsolatok az egyes tapasztalati jelenségek és az egész egyes dolgokban megtalálható rendje között állnak fenn.

A természet ábrázolása Goethe számára lényegében a szemlélet ábrázolásának példáját jelenti. A szemlélet nem a szubjektumban keletkezik, s nem is konstruált a kanti értelemben. Olyasvalaminek a szemlélete, ami benne saját természete szerint mutatkozik meg.

Goethe *A növények metamorfózisában* azt demonstrálja, hogy a metamorfózisok rendszere a természeti folyamat organizációjának következménye. A formája, melynek megfelelően elrendezzük; annak a természeti folyamatnak a kifejeződése, mely csupán diverzifikálódik az individuumokban, de nem aprózódik fel. A természetet dinamikusként kell tehát felfognia, mint egy egyedi kifejlésekben konstituálódó realitást. Csupán az első lépések egyikéről van szó, e megközelítés s a szemléletnek ez a felfogása azonban maga is része mindannak, ami a természet képe által az őt felfogó számára konstituálódik. Ez az észlelési folyamat ezáltal kétféle módon is természetes.

Az észlelési folyamat egy természetes reakció eredménye, melyben a természet „önmaga szemlélésében” magára talál: nem a természettől független lényeg, hanem az ember s ezáltal a természet lényege, amelyben a természet rálel saját szemléletére. A természet, amelyből e szemlélet keletkezik, s amelyben és amely által az érzékelés e szemléletet biztosítja. Ami benne konstituálódik, nem más, mint ami magát a szemléletet is konstituálja. Nincs tehát ellentmondás a természet fogalma és a természetről alkotott szemlélet realitása között. Goethe ezt az ellentmondást arra a gondolati szintre vezeti vissza, amely a természet analízisét mint a szubjektum tevékenységét – a képzetet mint a képzelet tevékenységét, és az érzékelés realitását mint a másik visszfényét, s nem mint a maga szubjektumát – fogja fel.

A realitásnak és a természet eszméjének a szétválása Goethe szerint csupán az értelem diszkurzív organizációjának eredménye, amelyben a szemlélet már nem instant módon felfogott, hanem a jelentésmeghatározások szekvenciájában oldódik fel. Ezt az elkülönülést a szubjektum csak egy következő lépésben, az egésznek a képzetében olvasztja egybe. Ebben az absztrakcióban azonban el-

vész a közvetlenül megtapasztalt természet egysége. Az ily módon rekonstruált egész absztrakt marad, s nem egy önmagában létező kiterjedés. Ennek az absztraháló gondolkodásnak a keretében az, amit bírok, egyben bizonyos is, mivel csak abban lehetek bizonyos, amit bírok. A gondolkodás meghatározásait magának a gondolkodásnak a szabályai alakítják. Tehát amit ily módon kvalifikálunk, az már nem a képzet leírása, és nem a képzet által indukált szemlélet.

A természet mint magábanvaló először a szeretetben, vagyis a szubjektumnak a számára megnyívánuló másik iránti odaadásában válik reálisá. Ebben az odaadásban a szubjektum a másiknál van; természetként. A természet képe – amely ily módon a tükrében saját életét találja meg – maga a természet, mint olyan. Feltárul a mozgatóók (movens), az önmagában meghatározott motívum, melyben a természet formái természeti formaként tapasztalhatják meg – s ezáltal határozhatják meg – magukat. A természeti képződmények csúcán álló ember – aki azáltal, hogy magát a saját természetében találja meg, s ily módon rátalál magára a természetre, mialatt a természetet a szeretetként éli meg – az utolsó transzformációt a természet önmagára-találásaként foganatosította. A szeretet nem külső a természet számára, hanem ő maga, saját alakja: egy átfogó univerzális szüm-pátia, amelyben a természet magát objektivációiban meghatározottként ismeri fel. Amit Goethe leír, az a metamorfózis valamiféle metamorfózisa, s a növények metamorfózisában egy világtapasztalat-tan átfogó horizontjaként jelenik meg.

E gondolatok Goethe metamorfózis-elégiájában kapnak explicit formát, ahol is a természeti tapasztalat alaptételét tömörítve foglalja össze. Ha a természeti tapasztalat – így Goethe – ilyen formában kerül kifejtésre, nem egyszerűen továbbadódik, hanem az átfogó kifejtésben élővé is válik. A leírásként létrehozott művek visszatérnek az életbe. A tapasztalat, mint valami olyan, ami külsőleges, nem egyszerűen csak megértés, hanem inkább egy megbizonyosodás kifejeződése, amely nem a tapasztalatot, hanem a tapasztalandó bizonyosságát foglalja magába.

Goethe barátnőről beszél, – a fenti értelemben vett – szimpatizálóról, aki tapasztalatát, az általa rajzolt képet, felveszi.²⁵ Ebben egyesül egy megtapasztalando világ sajátossága azzal a teljességgel, amelyre a vizsgálat irányul, s amelyben egy olyan folyamat előrehaladása látható, amely a közvetítésben magának a természetnek a formáját tágítja. Ezzel eléri és beteljesíti az élő képmás szép és tökéletes adottságait.²⁶ A természet képe ennyiben saját életévé teljesedik, amelyben maga a természet válik megragadhatóvá. Ily módon talál helyet a megismerés a természetben, s így leli meg a szeretetben a megélés teljességét. A megismerés így helyeződik át a megélés szubjektivitásából az élet objektivitásába.²⁷ Ebben a szeretetben a természeti tapasztalat új objektivitást ér el, egy átfogó módon közvetített, a másik számára így módon átélhető szemléletet, melyben a természet saját létezésére talál.

Goethe egy olyan teljességet gondol el, amely mint teljesség már nem diskurzív/racionális, hanem csupán a szemléletben megtapasztalható. E tapasztalat csupán elgondolható, a szeretetben megtalált élet megelőzi a gondolatot. Nem egyszerű empiria, legalábbis nem az érzékelés racionálisan explicált rendjének értelmében. Külsőleges marad, s a szemlélet viszi tovább. A szimpátiához kötődő észlelések túlnőnek a dolgokat csak elrendező gondolkodás külső meghatározásain. Átfogják az őket tapasztaló létet, és belehelyezik azt a másik tapasztalatából való részesedésbe. Ezzel a természet mély értelemben érvényre jut a másikban. Ez az átélés, melyben az egyes – individualitásának és egyediségének elfogadásával – megleti önnön természetét. Az egyes közvetítésével re-konstruálja magát. Olyan formát talál, amely átélhető.

²⁵ Olaf Breidbach: Freundschaft und all das Andere – Zur Freundschaft, Sympathie und Liebe in Goethes Naturlehre, in Klaus Manger – Ute Pott (Hg.): *Rituale der Freundschaft*. Winter, Heidelberg, 2007, 207–220.

²⁶ Johann Wolfgang von Goethe: Gedichte, *WA I*, Bd. 1, 290–292.

²⁷ Ferdinand Weinhandl: *Die Metaphysik Goethes*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1965.

Ez hát a metamorfózis. A megfigyelendő nem a természettől elkülönült módon ragadja meg e fogalmat. Nyitva marad azonban a kérdés, hogy vajon értékelhető-e ez a koncepció egyféle tudományelméletként. Az elgondolás mindenesetre konzekvens; az észlelőt önmagáról szerzett bizonyosságának teljességébe helyezi, s ezáltal a metamorfózis fogalma Goethe számára a világot, illetve a „természet és én”-t megtapasztalhatóvá teszi. Ennek ábrázolása a morfológia, az azt kifejtő gondolatok pedig átfogóak, s egyszersmind esztétikaiak is.

(Fordította Gurka Dezső.)

TEST ÉS LÉLEK
A 18–19. SZÁZADI
FILOZÓFIÁBAN

GYENGE ZOLTÁN

A lényegtelen ember – elmélkedések a kanti antropológiáról

A cím önmagában is provokatív, de ez nem véletlen. Lényegtelen tényező az ember? Valóban nem más, mint akcicens létező? A felvilágosodás által a racionális szintérre visszaűzve mindössze a saját elhagyatottságán búsulhat? Vagy lenne mégis valami más és több, amit a német idealizmus, különösen Kant az emberben meglát? Mondjuk: saját magát önnön eltévelyedéseivel, hibáival egyetemben? Vagy Kant mint ember hibátlan létező? Lehetne itt helyette Nietzsche-ről, Heidegger-ről vagy Marcuse-ról beszélni, de eszünkbe juthatna Kafka vagy a „tulajdonságok nélküli ember”, a „szép új világ” teremtménye, akár egyéb utópiák lényegtelen emberének világa. De erről most nem beszélünk, sokan sokfélét elmondtak, felesleges az ismételtes.

Immanuel Kant felfogása talán kevésbé ismert vagy népszerű. Talán azért is, mert az ember mint racionális létező kartézianus meghatározását a filozófiában a 17. századtól kezdve evidenciának szokás venni. Az őt követő német idealizmusét úgyszintén. Azt is elfogadjuk, hogy Kant az emberrel *A gyakorlati ész kritikájában* úgy foglalkozik, hogy annak egyes eltévelyedéseit indifferensnek veszi. A szubjektivitás ebben a tekintetben inkább lehetne szitokszó, mintsem egy az individuális eltérésből eredő különbségek affirmatív megítélése, vagy olyasmi, ami természetszerűen az emberhez mint nem tökéletes lényhez tartozik. Ám ez az akcencia több,

mint bűn, *hiba*, amit figyelmen kívül lehet/kell hagyni. Legalább is Kant szerint.

A hegeli konceptualista rendszerben a szellem olyan magasságokat ér el, ahonnan az ember szinte már nem is látszik. Hegel maga nyilatkozza ki *A szellem fenomenológiája* című művében, hogy az ember a szellem teljességéhez és általánosságához képest elhanyagolható, csaknem teljesen ignorálható: „Mivel egyébként olyan korban, amelyben a szellem általánossága olyannyira megerősödött, s az egység, amint illik, annyival közömbösebb lett, az általánosság ragaszkodik is teljes terjedelméhez és kialakult gazdagságához, s ezt követeli, az a rész pedig, amely a szellem egész művében az egyén tevékenységére esik, csak csekély lehet: azért az egyénnek, ahogy már a tudomány természete magával hozza, annál inkább meg kell felekeznie magáról, mégpedig azzá kell lennie és azt kell tennie, amire képes; de éppígy kevesebbet szabad tőle követelni, mint ahogy maga is kevesebbet várhat magától és kevesebbet követelhet a maga számára.”¹ Hegel olyan filozófiát akar, amelynek egyszerű jelmondata is a következő lehetne: „*Was vernünftig ist, das ist wirklich; und was wirklich ist, das ist vernünftig.*”² Azaz: ami ésszerű, az valóságos, és ami valóságos, az ésszerű. Ha valami tehát kívül áll az ésszerűség kritériumán, az a valóságban semmilyen szerepet nem kaphat. Szokás ezzel kapcsolatban emlegetni azt az anekdotát, miszerint egy előadása után Hegel professzorhoz azzal ment oda az egyik tanítványa, hogy mindaz, amit a professzor úr elmondott, nagyon szép, de nincs semmi köze a valósághoz. Erre Hegel – állítólag – így felelt: akkor elég nagy szégyen az a valóságra nézve. Egy anekdotánál talán nem is az a fontos, hogy igaz-e avagy sem, de ha ez a beszélgetés valóban elhangzott, és Hegel a fenti szavakat mondta, meglehet, ko-

¹ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Werke* 3. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1986, 67. [Magyarul: *A szellem fenomenológiája*. Akadémiai, Budapest, 1979, 46. Fordította Szemere Samu.]

² Hegel: *Werke* 7, 24.

molyan gondolta. Hiszen nem érdemes a valóság névre az, ami nem felel meg az ésszerűségnek –akkor sem, ha azt jelen esetben önnön filozófiája jelenti –, és hogy ezt belássuk, nem kell mást tennünk, csak logikusan végiggondolni a fenti kijelentést.

Ezek szerint, ha az ember nem felel meg az ésszerűségnek, akkor nem ember. Hanem mi? Világos a válasz: egy *mozzanat*, amely feledhető és túlhaladható. Mert mit mond Hegel?: „Maga is kevesebbet várhat magától és kevesebbet követelhet a maga számára”. Az egyes ezért ne csak nyugodjon bele saját lefokozott szerepébe, de még boldogan vigyorogjon is hozzá. Nem véletlen, hogy az egyes individuumra építő Kierkegaard ironikusan parafrázeálja a fentieket, amikor kimondja: „A szubjektivitás az igazság, a szubjektivitás a valóság.”³ Vagy másképp formalizálva: a *szubjektivitás* az igazság, az igazság a szubjektivitás. Azaz az egzisztencialista gondolat atyjaként aposztrofált nagy dán, aki éppen kétszáz éve született⁴, nem áttallja kinyilvánítani, hogy nincs semmi, ami igaz és valóságos – „schellingiül” szólva – in actu létező lenne, csak és kizárólag az ember.

Azonban nem ilyen egyszerű a helyzet. Kantot igenis szenvedélyesen érdekli az ember, főleg hiátusai, ahogy az gyakorló hipochonderhez illik. Tudomásul kell ugyanis vennie, hogy az ember esetében nem áll minden a ráció szabályozó elvei alatt. Kínos. Kant igen problematikus helyzetbe kerül miattuk. Kidobhatjuk a csudába a kategorikus imperatívuszt vagy a tiszta értelmi fogalmak transzcendentális dedukcióját, amikor annyira szépek? Nem kéne.

Akkor viszont foglalkoznunk kell velük. Mármost azokkal a testi funkciókkal, amelyek az istennek sem akarnak az ész hideg szabályozó elvei alapján működni. Bosszantó. Ezek a szabályok alá nem vonható érzelmek, a vágyak, a testi mivoltunk olyan tévedései, ame-

³ Søren Kierkegaard: *Samlede Værker* VII. 297. I–XIV. (Ed. Anders Björn Drachmann – Johan Ludvig Heiberg – Hans Ostenfeldt Lange) 14 Bde., Gyldendalske Boghandel, København, 1901–1906.

⁴ Az előadás 2013-ban hangzott el.

lyekről Platóntól Ágostonon át a modern gondolkodásig annyian szerettek volna tudomást sem venni. Ilyenek a test diszfunkciói vagy azelme hibái. Az őrzítő szerelem ugyanúgy nem vonható a matematikai koordináta-rendszer körébe, mint az örült tombolása, avagy egy egyszerű székrekedés. Márpedig a küszöbön ott toporog a romantika, amely ezeket a területeket magának követeli, és a francba se veszi a magasztos ész szerepét. Kant, a nagyon is esendő königsbergi professzor, aki megpróbálta a saját testét is kordában tartani, kénytelen mindezzel foglalkozni.

Bosszantóan kínos, amit a test az értelemmel tesz. A test nem érti meg – a bolond –, hogy az elme legmagasztosabb metafizikai feladata a gondolkodás, és megzavarja azzal, hogy éhes, szomjas, hasmenés gyötri, vagy éppen nemi gerjedelem tölti el. Rémes helyzet! Látjuk ezt abból, ahogy Kant a vágyak szerepéről ír *Az erkölcsök metafizikájának alapvetésében*, némileg magasztosan lesajnálóan, ámde nem túl meggyőzően, de roppant zavarban. Korai írásaiban már vitathatatlanul látható ez a mélységes zavar. „A köznapi tapasztalathoz tartanám magam, és átmeneti jelleggel azt mondanám, hogy ahol érzékszerveimmel érzékelek, *ott vagyok*. Ugyanolyan közvetlenül vagyok az ujjhegyemben, mint a fejemben. Én magam vagyok az, akinek fáj a sarka, és akinek izgalmaiban hevesen ver a szíve. Nem agyvelőm egy idegszálán érzem a fájdalmas nyilallást, amikor kínoz a tyúkszemem, hanem a lábujjamon⁵ – írja az *Egy szellemlátó álmaiban*.

Az ismerheti ezt az érzést ilyen pontosan, aki tudja, mi a hipochondria, amelyben Kant, mint minden hosszú életre vágyó ember, maga is szenvedett. Minden hipochonder a lehető leghosszabb életre vágyik. Titkon. Bár naponta fedez fel magán újabb és újabb betegségeket, sokszor beletörődik a saját közeli halálába, azért mindig megnyugszik, amikor kimondják róla, hogy egészséges. Megnyug-

⁵ Immanuel Kant: *Egy szellemlátó álmai*, in uő: *Prekritikai írások*. Osiris-Gond-Cura, Budapest, 2003, 447. Fordította Vajda Károly.

szik, legalább egy napra. Aztán minden kezdődik előlről. Újra és újra. Én tudom. A hipochondert egyébként maga a test kápráztatja el. A hipochonder olyan betegségben szenved, amely valószínűleg a test minden részében benne van, de leginkább az agyban. Vagy a lélekben. A beteg káprázatában majd minden betegséget felfedez önmagán, amelyikről csak hallott. Ezért „miről sem beszél szívesebben, mint saját gyengélkedéséről, szívesen olvas orvosi könyveket, mindenütt saját rohamaira ismer”,⁶ ezzel együtt is a legegészségesebb ember benyomását kelti, csak ő tudja, hogy mennyire „beteg”. Magam is igazolhatom: így van!

Kant megveti a testi jelenségeket, és megpróbálja – amennyire lehet – féken tartani őket, mivel egy másik súlyos betegségben is szenved: *krónikus metafizikus*. Ez viszont nem kezelhető. Sokat elmond, hogy Kant a filozófia iránti késztetést szublimált nemi váagnak tekint, sőt a metafizikát „hűtlen szerelmének” nevezi.⁷

A bosszantó testi működés – ha múltó, ha nem – zavarja, mint például az izzadás, amelytől rettegett, a székrekedés, amely folytonosan kínozza. Kant képes arra, hogy meleg időben inkább az árnyékban várakozzon, amíg meg nem szűnik az izzadása. Idegőrlő pontossága ugyancsak a hipochondria egyik fejsúlyos tünete. Ezt is igazolom. Meg azt, hogy az ilyen ember nem csupán önmagát, de környezetét is meg tudja őrjíteni. Ezt meg a környezetem igazolja. Valahogy ezen segíteni kell, ezért Kant szép precízen felépíti életét (közben kívülről nézve egy kvázi életet él), őrzi veritékét, őrzi nedveit, a nyálát nem köpi ki, hisz az is pazarlás, ahogy *A fakultások vitája* című művében írja.⁸

⁶ Uo. 426.

⁷ Kant: *A tiszta ész kritikája*. Ictus, Szeged, 1995, 634. Fordította Kis János.

⁸ *Kants Werke*. Akademie Textausgabe. Walter de Gruyter, Berlin, 1968. VII, 111.

Mi van azonban a test vágyaival? Azok mennyiben mások, mint a test szükségletei? Lényegében nem lát különbséget. Ahogy a verejtékezést vissza kell tartani, úgy pazarlás a sperma elvesztése, amely lerövidíti az ember életét. A kor hisz abban, ha valaki őrzi a spermáját, akkor az erősíti az életerőt, a tettevágyat, a képzelőerőt. A nedvek – ha nem távoznak belőlünk – szellemi energiává alakulnak. Ezért üdvös az önmegtartoztatás üdvös a szellem számára, míg az önmegbecstelenítés kárhozatos véghez vezet. Kant szenvedélyesen osztozik a kor divatos tévelygésében, amely szerint a maszturbáció nem csupán bűn, de egyben a gerincvelő sorvadásához vezet, és az ilyen ember szörnyű véget ér, elhalnak testrészei, elbutul, kihullik a haja és az összes foga, végtagjai elfekélyesednek, s a halál számára csak megváltás.

Kant el sem tudta volna képzelni, mert mint minden hipochonder, iszonyatosan rettegett az ilyesfajta borzalomtól, mint hívó ember pedig a bűntől. Ott van viszont egy másik, fölöttébb zavaró tényező, amit vagy akit az Úr az ember bosszantására teremtett egy rossz pillanatában: a nő. A nő vágyat kelt, ami a legrémesebb, hogy az ember nem képes ezt a vágyat a ráció uralma alá rendezni. Az érzéki vágy állapota egy esztelen állapot. Megtörténhet ilyesmi egy szenvedélyes metafizikussal? Isten ments! Tartozkodjunk tőle! Kant ezt nem csupán kigondolta, hanem gyakorolta is. Pedig nem mondhatnánk, hogy nem kísértette volna meg őt is ez a szenvedély. *Maria von Herbert* keze alól került ki 1791-ben egy levél, amelyre építve *Kant mint szerelmi tanácsadó – egy klagenfurti epizód* címmel megjelent egy könyv.⁹ Kant mint szerelmi tanácsadó? Nem hinném! A levelet a fenti hölgy küldte Kantnak, és az nem más, mint egy nagyon suta, rajongó szerelmi vallomás. A levélben az „érzékiség, az erotika,

⁹ A könyvet Wilhelm Berger és Thomas Macho írta: *Kant als Liebesratgeber – Eine Klagenfurter Episode*. Verlag des Verbandes der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Wien, 1989.

a szexualitás, a nemzés” egyaránt jelen van.¹⁰ Kant zavartan fogadja. *Walter Benjamin* megjegyzi, hogy Kant válasza a levélre jól jelzi a filozófus tökéletes naivitását és „gyermeki tudatlanságát”¹¹ ezen dolgok iránt. Persze itt sokkal többről van szó, mint ügyetlenségről. A vágyat meg kell zabolázni, mert elveszi a szellemi energiát. Ahogy nem szabad köpni, úgy nem szabad szerelmesnek lenni.

Kant mindent meg is tesz azért, hogy életének erről a részéről lehetőleg ki ne derüljön valami. Nem tudjuk, mennyire közömbös a szép nem iránt, mennyire természetes, mennyire mesterséges az önmegtartóztatása. Az biztos: Kantnak is van „erogén zónája”: az *agya*. A filozófia a testi szenvedély minden szükségletét képes kielégíteni a gondolkodás által. Neki legyen mondvá.

Azonban mi a helyzet, ha ez az erogén zóna hibát mutat fel? Akkor mit tesz a ráció minden hatalmára felesküdt filozófus? Talán elmenekül a hipochondria kellemes rejtekébe. Talán nem. Vagy mániás lesz.

Kant: *Antropologie in pragmatischer Hinsicht* című művében az elme megbomlásának különféle válfajait találjuk. Az első az *Unsinigkeit* (*amentia*) (magyarban: habókosság). Nem más, mint amikor az ember képzeleti és tapasztalata csatlakozik.¹² A második a *Wahnsinn* (*dementia*) (magyarban: téboly, nálam: őrület). Itt az elme zavarodik meg. Ilyenkor a formális szabályoknak ugyan a képzetek megfelelőhetnek, de a beteg beképzelt magának olyan dolgokat, amelyek nem léteznek. „Az effajta háborodottak közül valók, akik azt hiszik, hogy mindenütt ellenség veszi körül őket, akik minden

¹⁰ Nachwort der Herausgeber und Übersetzer, in Jean-Baptiste Botul: *Das sexuelle Leben des Immanuel Kant*. Reclam, Leipzig, 2001, 78. sk.

¹¹ Walter Benjamin: *Unbekannte Anekdoten von Kant*. Gesammelte Schriften. Frankfurt am Main, 1991, Bd. IV. 2, 812.

¹² *Kants Werke* VII, 214. Vö. a magyar szóhasználatlalt összefüggésben Kant: Kísérlet a fej betegségeiről, in uő: *Prekritikai írások*. Osiris, Budapest, 2003, 423. sk. Fordította Ábrahám Zoltán.

arcrándulást, szót vagy egyéb közömbös cselekedetet olybá vesznek, mintha az rájuk célozna, mintha nekik vetett hurok volna.” Majd hozzát teszi, ami igen éles megfigyelésre vall: „Boldogtalan rögeszméjükben gyakran éleselméjűek.”¹³ Kant zseniálisan látja, hogy ezek az emberek sokszor ellenállnak a kezelésnek vagy azért, mert betegségüket nem ismerik fel, nincs betegségtudatuk, vagy azért, mert okosabbak az őket kezelő orvosnál – teszem én hozzá.

A harmadik a *Wahnwitz* (*insania*) (magyarul: eszelősség). A megtört és megzavarodott ítélőerő.¹⁴ „Az ebben a betegségben szenvedő betegek jobbra igen elégedettek, átadják magukat ízetlen ötleteiknek.” Ez az elmebetegség azt példázza, amikor az *ízléskritika* megszűnik, vagy valami egészen komikussá válik, és csak szegényes próbálkozás lesz. Ennek számtalan példáját látjuk manapság.

A negyedik forma az *Aberwiss* (*vesania*) (magyarul: eszementiség). Ez közvetlenül az észnek a betegsége,¹⁵ amikor az ember azt hiszi, hogy felfogta a felfoghatatlant, megoldotta a megoldhatatlant. „A kör négyszögesítésének föltalálása, a perpetuum mobile, a természetfölötti erőinek leleplezése, a szentháromság titkának megértése csupa olyasmi, ami hatalmában áll.” Ha saját korunkat szemléljük, nem nagyon meglepődve éppen azt látjuk: ott tartunk, amikor az abnormális normálissá válik, ami még hagyján, de ezen lassan már senki sem csodálkozik. *Pszeudo Kierkegaard* ír egy meséről, amelyben egy mesebeli királyságban mindenki iszik – a király kivételével – a mérgezett kútból, és elveszti az esztét. Csak a király marad normális. Erre a nép lázongani kezd ellene, hogy a király furcsa szokásokat vett fel, „megbolondult”. Már meg is akarják ölni a bolond királyt, de ekkor véletlenül ő is iszik a vízből, ő is megbo-

¹³ *Kants Werke* VII, 215.

¹⁴ Uo.

¹⁵ *Kants Werke* VII, 215. sk.

londul, mire a nép megnyugszik. „Íme, újra itt a bölcs és megfontolt uralkodó” – gondolják.¹⁶

Kant egy másik művében¹⁷ (*Kísérlet a fej betegségeiről*) az elme betegségeinek formáiról egy másik besorolást ad. Az egyik a *tompa elme*. Ez a „szellemességben” szenved hiányt, szemben a *faféj*vel, aki az „értelemben”. Ez kevésbé veszélyes, legfeljebb a gyors felfogásnak van híján, amire jó példa Clavius, akit felfogóképességének, vers-tanulási képtelenségének köszönhetően kiűztek az iskolából, majd amikor „véletlenül belebotlott a matematikába, fordult a kocka, immár hajdani tanárai voltak fafejek hozzá képest”.¹⁸ A másik a *balgaság*.¹⁹ Ezt Kant a megbilincselte ész állapotának nevezi. A harmadik a *bolondság*.²⁰ Talán ez számunkra – ha szétnézünk – a legismerősebb. Kant briliáns példát hoz erre. Nero, aki azzal teszi magát köznevet-ség tárgyává, hogy amikor megölik, akkor is ezek az utolsó szavai: „Quantus artifex morior!” Azaz: micsoda művész pusztul el bennem! Kantnak igaza van, hogy ebben a pillanatban Róma rettegett imperátorában nem látunk egyebet, mint egy szálnalmas, nyomorult bolondot. Az imperátor bolondok egyben önhittek is, Kant zseniális meglátása szerint. „Az, aki önhitt, mások nyilvánvaló lebecsülésével patástolthatatlanul igényt támaszt bizonyos előjogokra. Azt hiszi, hódolnak neki, amikor éppenséggel kifütyülik.” Nem veszi észre például, hogy a kikényszerített tisztelet csak bohócsipkát ad ajándékba.

Ez korunk politikusa. Komolyan veszi magát, komoly pofákat vág mindenféle rendezvényen, országértékeléstől a híd- és bordély-

¹⁶ Pszeudo Kierkegaard (közreadja: Gyenge Zoltán): *A megfordult világ*. A mesélő című fejezet. Kalligram, Pozsony, 2012. Persze lehet, hogy Pszeudo Kierkegaard téved, és ő sem más, mint szálnalmas bolond.

¹⁷ Magyarul lásd Immanuel Kant: *Kísérlet a fej betegségeiről*

¹⁸ Uo. 418.

¹⁹ Uo. 419. sk.

²⁰ Uo. 420. skk.

avatásokig, miközben mindenki rajta nevet, kivéve, akik ittak abból a bizonyos vízből. A bolond minden felett rendelkezik – tehetnénk hozzá –, kivéve önmagát. Ezért van annyi szélütött vezető a történelemben. És figyeljük meg, mindegyiknek van valami hóbertja. Kinek az ének, a költészet, kinek más. De akik ittak a vízből, azok ebből nem látnak semmit, csak a bolond nagyszerűségét méltatják, a csörgősipkát koronának, magát a bohócot pedig földre szállt fél-istennek látják. De hiába minden – mondja Kant –, „az önhittség elvakultsága részben dőre, részint fölfuvalkodott bolondokat csinál, miután vagy gyerekes állhatatlanság, vagy merev fafejűség vert tan-nyát az üres fejben”. Nincs mit tenni. Vagy?

BÉKÉS VERA

**„Test és lélek: paripa járomba fogva
egy ökör mellé.”**

*Georg Christoph Lichtenberg
a testről és lélekről**

Georg Christoph Lichtenberget, a 18. századi német tudomány és kultúra nagy tekintélyű gondolkodóját kortársai meglehetősen nagyra becsülték. Szerzteágazó életművének utóéletében azonban jellegzetes hullámváz tapasztalható: népszerűsége hol csúcspontot, hol pedig még a neve is a teljes ismeretlenségbe süllyed. Lichtenberg pazarló módon elszórt heurisztikus gondolatai főként aforizmáin keresztül fejtették és fejtik ki hatásukat, de például a fizikai feljegyzései is nemegyszer komoly kiindulópontul szolgáltak egy olyan fizikus számára, mint Ernst Mach, sőt, úgy tűnik, hogy egykori kísérleti eredményei (különösen az ún. Lichtenberg-ábrák természetének kutatásában és alkalmazásában¹) napjainkra is tartogatnak izgalmas felfedeznivalókat.²

* A tanulmány az OTKA (K 104643) támogatásával készült.

¹ Lichtenberg által kikísérletezett jellegzetes alakzatokba rendeződő elektromospor-ábrák. Lásd részletesebben később.

² Lichtenberg jelentőségét a korábbi szarvasi konferenciákon tartott valamennyi előadásomon méltattam. Hatástörténetéről szólva megkockáztattam, hogy ha valaki összegyűjtené azokat a 20. századi gondolkodókat, akikre e „titkos klasszikus” egyik vagy másik ötlete nagy hatással volt, s akik mondandójuk megfogalmazásához Lichtenberg egyik vagy másik aforizmáját hívták segítségül (a névsort Ernst Machtól, Sigmund Freudtól, Pólya Györgytől Lev Szemjonovics Vigotszkijon és Ferenczi Sándoron át Wittgensteinig és tovább, hosszan lehetne folytatni), akkor kirajzolódna az a hálózat, amely az egykori göttingai paradigma örökösének tekint-

Manapság Lichtenberg gondolatainak népszerűsége ismét fölfelé ível, hiszen a nyelvfilozófiára vagy a pszichoanalízisre gyakorolt kétségtelen hatásán messze túl a legkülönbébb tudományágakban találkozunk általa alkotott, illetve bevezetett terminusokkal vagy a tőle vett aforizma alapján megvalósult ötletekkel. Valóban, alig találhatók olyan területei a tudás univerzumának, amellyel kapcsolatban Lichtenbergnek ne lett volna valamilyen váratlan, szellemes ötlete, egészen eredeti meglátása. Nem véletlenül szokás citálni Goethe mondását 1829-ből: „Lichtenberg írásai a legcsodálatosabb varázspálca gyanánt szolgálhatnak; ahol írónk valamely tréfával örvendeztet meg, ott fontos probléma rejtezik.” S jól ismert, hogy Sigmund Freud ehhez még hozzáfűzte: „...talán még helyesebb lenne azonban azt mondani, hogy Lichtenberg ötletei problémákat oldanak meg.”³ A 21. századból visszatekintve mindehhez még azt is hozzátehetjük, hogy Lichtenberg „tréfálkozásai” valójában nemegyszer olyan problémák frappáns megoldásának bizonyultak, amely problémákat előtte korábban még csak észre sem vettek.

Lichtenberg pályájáról meglehetősen sokat tudunk, hiszen halála után közreadták évtizedek alatt összegyűlt jegyzeteit, naplóját éppúgy, mint kortársaival és tanítványaival folytatott levelezését. Legendás személyéről, életviteléről anekdoták sokasága maradt fenn.

Élettörténetében fontos adat, hogy egy evangélikus tiszteletes tizenhetedik gyermekeként született 1742-ben a Darmstadt melletti Ober-Ramstadtban. Szülei körütekintően gondoskodtak neveltetéséről, otthon tanult írni, olvasni, számolni, s csak 10 éves korától kezdve járt nyilvános iskolába. Édesanyja ekkor már özvegyen nevelte gyermekeit, akik közül négyen-öten érték meg a felnőtt-

hető. Lásd erről különösen „A göttingai paradigma” című írásomat, in Gurka Dezső (szerk.): *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakításában*. Gondolat, Budapest, 2010, 23–40.

³ Sigmund Freud: *A vicc és viszonya a tudattalanhoz*. Gondolat, Budapest, 1982, 109.

kort. Lichtenberggről tudni kell, hogy gyermekkorától angolkórban szenvedett, termete alacsony és púpos maradt, valamint hogy egész életében időről időre depresszió és komoly testi betegségek is gyötörték. A rendkívüli szellemi adottságokkal rendelkező ifjú a göttingeni egyetemen tanult 1763 és 1767 között, a Hessen-darms-tadti gróf ösztöndíjasaként. Majd hol angol nemes diákok kísérőjeként, hol pedig királyi megbízásból csillagászati méréseket végzett, s bejárta Németországot és Angliát. 1775-ben Göttingenben ő lett az első német kísérleti fizikai tanszék rendes professzora. Itt is működött élete végéig, 1799-ig. Kifejezetten iskolát ugyan nem teremtett, de nagyszámú közvetlen és közvetett tanítványa tisztelte mint mesterét. Alexander Humboldt levelét ma is idézik a göttingeni egyetem honlapján: „Én nem csupán azon pozitív felismerések summáját tekintem, amit az Öntől hallottakból meríthettem. Még ennél is többre becsülöm azt az általános irányt, ami felé Ön a gondolatmenetemet terelgette. Az igazság önmagában is értékes portéka, de még értékesebb a rávezető út megtalálásában szükséges jártasság megszerzése.”⁴ S nem véletlenül mondta róla Schelling: „Lichtenberget nem saját tudományágában való különös jártassága tette korának legbölcsebb fizikusává és szaktárgyának legkiválóbb tanítójává, hanem az a képessége, hogy tudományát átítassa az általánosságig kifejlesztett szellem ideáival.”⁵

Lichtenbergnek számos magyar diákja is volt, Bolyai Farkastól Körmöczy Jánosig, Gyarmathi Sámueltól Bartzafalvi Szabó Dávidig és Fogarasi Sámuelig. Ez utóbbi érdekes önéletírásában hitelesen örökíti meg a hús-vér professzort:

⁴ <http://www.uni-goettingen.de/en/74905.html>

⁵ Lásd Schelling „Az akadémiai stúdium módszeréről” című egyetemi előadásában. Magyarul: *Magyar Filozófiai Szemle* (29), 1985/5–6, 828. (Fordította Révai Gábor.) Schelling ugyan nem volt Lichtenberg közvetlen tanítványa, ám gyakran méltatta jelentőségét.

Ez a Lichtenberg egy nagyon púpos hátú ember volt, és mintha szégyenlette volna, hátat nem igen fordított másnak; mikor a tanulószobájából kilépett az auditóriumba, a fal mellett oldalfélt ment, s úgy állott az asztala eleibe, mely hosszú volt, s annak végén állottak a kémiai s fizikai apróbb instrumentumok, háta megett a falon fekete táblája, katedrája pedig nem volt, mind fennállva tanított. Mikor a semestrisek kezdetével tanítani kezdett, mintha félt volna, dadogott, beszélni is alig tudott, hanem biztatta hallgatóit, hogy ne unatkozzanak meg, mert megjön a bátorsága. Úgy is lett, két hétre folytában kezdett beszélni. Csakugyan feledékeny vagy igen sebes gondolkodású embernek kellett lennie, mert ember nevét vagy egyebet kellett előhozni, nem jutott eszébe, sokszor a kalkulusba beletévesztett, hanem mellette, hátrább állva, mint ő, volt egy kandidátus, aki neki amanuensis [demonstrátor – B. V. megj.] volt, s mikor valamibe megszorult, azt kérdezte meg: Hogy vala? Az osztán megmondotta...⁶

Lichtenbergnek a magánélete is a nyilvánosság előtt zajlott. Az általános felháborodással mit sem törődve, papi áldás nélküli kapcsolatban élt együtt Maria Dorothe Secharddal, egy nagyon fiatal és mélyen rangon aluli leánnyal, két gyermekének anyjával, s mélyen gyászolta őt fájdalmasan korai halálakor. Hét évvel később feleségül vette az ugyancsak nagyon fiatal és ugyancsak alacsony származású Margarethe E. Kellnert, további gyermekei anyját. Fogarasi Sámuel így tudósít a széltében ismert történetekről naplójában: „Ez a Lichtenberg nőtlen lévén, tartott egy falusi lányt szolgálójának, ki is [teherbe] esvén, midőn a szülés fájdalmai között kínlódná, bemegyén hozzá Lichtenberg, s megtámadja őtet a fejérnép és szemére hányja, hogy ő hozta volna őtet azon nyomorúságba. Akkor Lichtenberg papot is hívott, és azon tempóban kopuláltatja magát.

⁶ Fogarasi Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga. Önéleírás (1770–1799)*. Kriterion, Bukarest, 1974, 237–239.

Már az én otlétemben a legépebb és formásabb gyermekeik voltak, mert a fejrénép ép és jó forma termetű volt.”⁷

Ám aki a tudós, filozófus Lichtenberg nézeteiről akar – az anekdotákon túl – szólni, egyet fog érteni a kutató, Norbert Rath meg-látásával abban, hogy „Nehéz Lichtenbergről írni, hiszen amit írhatnánk, azt jórészt megfogalmazta már – pregnánsabban, szemléletesebben, tömörebben – ő maga. Számos gondolat látszólagos vagy valós ellentmondásosságával szembekerülven az olvasó újból és újból elbizonytalanodik, vagy egyenesen össze is zavarodik. Az állítások mellé rendre egy-egy ellentétes állítás lép, a hipotézisek iránti bizalmat egy-egy ellenhipotézis ingatja meg: »Nem lehet va-jon, hogy ez így rossz?» Ám éppen e rendszertelenség, állandó-meg-lepetéseket-tartogatás, s a megcsontosodott vélemények burkának feltörése az, ami szerzőnk krajcár-igazságait megvédte az elérték-telenedéstől, s aminek a nyelvre és az észre vonatkozó reflexiói is mindmáig el nem évült aktualitásukat köszönhetik.”⁸ Mindezek az észrevételek Lichtenbergnek a *testet és lelket* illető nézeteire is állnak. Egy vázlatos ismertetés éppen ezért nem is vállalkozhat arra, hogy felfogásának akárcsak e téren is, kimerítő rekonstrukcióját nyújt-sa. Minthogy azonban írásaiban gyakran megjelenik a téma, annyit mindenképpen tehetünk, hogy néhány különösen érdekes aforiz-máját felidézve rámutassunk a test-lélek problémával kapcsolatos megoldási javaslatának jellegzetes mintázatára.

A korszak kutatói jól tudják, hogy ez idő tájt meglehetősen nép-szerűségnek örvendett a svájci Johann Kaspar Lavaternek az a meg-győződése, hogy egy ember arcberendezésének sajátos alkatából határozott következtetést lehet levonni az illető jellemére. Lavater

⁷ Uo. 237–239.

⁸ Norbert Rath: Reflexiók nyelvre és észkritika Lichtenbergnél, in Georg Chris-toph Lichtenberg: *Aforizmák*. T-Twins, Budapest, 1995, 169. Fordította Tatár Sándor.

könyvei⁹ a nagyközönség köreiben nagy sikert arattak, ugyanakkor élénk ellenállást váltottak ki az akadémiai világban. Legszigorúbb kritikusa Lichtenberg volt, aki hangsúlyozta, hogy a Lavater-féle fiziognómia tudománytalan, az 'arcisme' ún. törvényei nem jelentenek mást, csupán a szerző személyes tehetségében és érzelmeiben gyökerező megfigyelőképességet, ennél fogva egyedi meglátásai valódi szabályos törvényszerűségek megállapítására nem alkalmasak: „Mi egyéb L. Fiziognómiája, mint négy lábú sas, amely nem tud repülni, és a Bepillantások az Örökkévalóságba egyéb-e, mint majomfejűt viselő kerub?”¹⁰

Vannak értelmezők, akik a Lavaterrel folytatott polémia ingerült hangvételét azzal hozzák összefüggésbe, hogy a testi fogyatékos Lichtenberg személyesen is megbántva érezhette magát a testi épiséget és szépséget könyveiben kultiváló Lavatertől. Ez a magyarázat azonban túlságosan is laposnak tűnik, tekintve Lichtenberg egész személyiségét, önreflexióra és öniróniára való hajlamát s nem kevésbé a tudományosságról vallott meggyőződését. A köztük fennálló ellentét filozófiai természetű: a két megközelítés lényegileg különbözik. Lavater arc-tanának alaptétele az volt, hogy egy ember arcfelépítéséből egyértelműen következtetni lehet az illető egyed jellemére. Az ismeretelméleti és metodológiai kifogásokon túl Lichtenberg komoly veszélyt látott abban, ha az effajta fiziognómiai elveit egyszer a gyakorlatba is átültetnék: ez ugyanis jó kis „fiziognómiai autodaféhoz” vezethet, mely során akár már a gyermekeket is, pusztán fizikai vonásuk alapján, eleve halálra ítélnének olyan bűnökhöz, amelyet még el sem követhettek.¹¹ Lichtenberg az ilyenfajta fiziognómiával szemben szemben inkább a *pathognómia* kiművelését szorgalmazta. A pathognómia a hangokban, arcifejezésekben,

⁹ Johann Kaspar Lavater: *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der menschenkenntniss und Menschenliebe* 1–4, Lipcse–Winterthur, 1775–1778.

¹⁰ Lichtenberg: *Aforizmak*, 71.

¹¹ Vö. Lichtenberg: *Sudelbücher* (Wolfgang Promies kiadása) 2. kiadás. Hanser, München, 1973, I, 532. [F 521]

gesztusokban megmutatkozó szenvedélyek és érzelmek *kifejeződését* tanulmányozza. Ez a tudomány egyfelől az aktuális lelkiállapot jellemzőinek felderítéséhez keres kulcsot, másfelől célja a szenvedélyek és különböző érzelmek hatásaként megjelenő, és gyakori ismétlődésük útján az arcvonásokon nyomot hagyó jellegzetes formák rendszerszerű leírása. Míg tehát a Lavater-féle fiziognómia az egyes individuum arcának fiziológiai, biológiai adottságaiból (csontozat, arányok, szimmetria stb.) von le messzemenő következtetéseket az egyén karakterére nézve, addig a Lichtenberg által szorgalmazott pathognómia az érzelmeket tükröző arckifejezések *jelentését* mint a *lélek megnyilatkozásait* tartja tudományos vizsgálódásra méltónak. Ugyanis, mint fogalmaz már pályájának kezdetén: „Semmi mást nem látunk a lélekből, csak azt, ami a kiül az ábrázatra, ami az arckifejezésben megmutatkozik. Az arcokat, amelyeket egy nagy embertömegben láthatunk, nevezhetnénk az emberi lélek afféle kínai ábrákkal írott történetének. A lélek olyképp rendezi maga körül az ábrázaton megjelenő kifejezést, ahogyan a mágnes a vasreszeléket. És ahogyan az meghatározza az egyes rajzolatok közötti különbségeket, ez is éppígy szabja meg ez is a látható különbözőséget. Minél hosszabban figyeli valaki az arckifejezéseket, arcvonásokat, annál inkább észlelni fogja azokat az úgynevezett jelentéktelen dolgokat, amelyek ezeket az ábrázatokat egyvedivé teszik.”¹²

Az idézett aforizma sok tekintetben kulcsfontosságú dokumentuma annak, hogy Lichtenberg milyen irányban szándékozott meghaladni a korszak egyik központinak számító filozófiai problémáját, a test-lélek dualista, karteziánus felfogásából származó gondokat. „A közömbös anyagi hordozó (Träge Materie) pusztán emberi agyszülemény, mint egy elvont fogalom. Annyi történik csak, hogy az erőket valamiféle alappzattal ruházzuk fel, és anyagnak nevezzük, holott nyilvánvaló, hogy *semmi egyebet nem ismerünk, ami az anyagot illetné, kivéve éppen ezeket az erőket*. A közömbös alap semmi

¹² Sudelbücher [B 69], Uo. 65.

más, mint kiagyalt tünemény. Ez a forrása ama hírhedt kettősségnek a világban. *Test (Leib) és lélek (Seele), Isten és Világ. De ez nem szükségszerű.*¹³ A lélek tana éppolyan, mint a flogiszton tana.¹⁴ Ám az ember alkatánál fogva nem tehet mást, mindenképpen igyekszik elképzelni, hogy mégis, mi a viszony testnek és léleknek. És ha elvetette azt a mechanikus, dualista képet, ahogyan egy változást nem szenvedő mozgatóerő hat a változást szenvedő testekre, és nem fogadja el az eleve elrendezett parallelizmus – elsősorban Christian Wolf által kidolgozott, s a korban nagyon divatos – alternatíváját, akkor rendelkezésére áll egy Lichtenberg által nyújtott újfajta megközelítés: „Az, ahogyan egy lélekről elképzelést alkotunk magunknak, nagyon hasonló ahhoz, ahogyan *képet* alkotunk magunknak a földmágnességről. Ez pusztán csak egy kép. Az ember veleszületett heurisztikai eszköze [Erfindungsmittel], hogy minden dolgot ilyen formákban [azaz képekben] fog föl.”¹⁵

Érdemes ebből a szemszögből is megvizsgálni Lichtenbergnek azokat az elektromosságtani kísérleteit, amelyek őt 1777-ben az utóbb róla elnevezett figurák felfedezéséhez vezették. Lichtenberg állított elő először elektrofor készüléket „elektrica-masínát”,¹⁶ ahol a szigetelt felületre, az elektromosságot rosszul vezető lapra finom, sztatikus felöltődésre hajlamos port szórt. Ha a feltöltött készülékből elektromos egy vezetőn keresztül kisülést produkálunk, akkor a szigetelt felületen a finom por jellegzetes ábrákká állt össze, attól

¹³ Lichtenberg 1786. A szöveget Joseph Peter Stern idézi. Lásd *Lichtenberg. A Doctrine of Scattered Occasions*. Indiana University Press, Bloomington, 1959, 229. (Kiemelés tőlem: B. V.)

¹⁴ „Die Lehre von der Seele, ist wie die vom Phlogiston.” *Sudelbücher* [J 1306], II, 240.

¹⁵ *Sudelbücher* [J568], I, 737. Stern idézi, lásd *Lichtenberg. A Doctrine of Scattered Occasions*, 322.

¹⁶ Fogarasi Sámuel is említ ezeket az „elektrica masínával” végzett látványos kísérleteket, melyeket szombat esténként nemcsak a diákok, hanem a nagyszámú közönség is, fizetség fejében megtekinthetett. Lásd Fogarasi: *Marosvásárhely és Göttinga*, 238.

függően, hogy az alap negatív vagy pozitív töltésű. Pozitív töltés esetén keletkező ábra csillagos szerkezetű, elágazó sugarakkal, míg a negatív elektromosság esetében kisebb területű, kör alakú foltok keletkeznek. (A figurák közötti *különbségek* tudományos magyarázatát csak mintegy negyvenöt évvel később, a pozitív és negatív ionok különbözőségében találták meg.)

Vegyük észre, hogy ezekben a kísérletekben már nem a természetes mágnes hatására kirajzolódó vaspor-ábrákról van szó, hanem mesterséges úton előállított, és még nem teljesen megmagyarázott felfedezésről. Az elektromos kisülés önmagában éppen úgy nem látható, mint ahogy a földmágnesesség sem. Jelenlétük csak valami felületen megjelenő alkalmas por útján ábrázolódik, megfelelő körülmények között. De ahogyan a „por” nem „anyagi hordozója” sem a mágneses erőnek sem az elektrofor készülék által keltett elektromos kisülésnek, éppúgy a kirajzolódó figurák is csak *jelzései*, nyomai az itt ható erőnek. És, ha a fent idézett földmágnesesség analógia szolgálhatott a korai Lichtenbergnek arra, hogy megvilágítsa a lélek általunk alkotott lehetséges képzetét, akkor nagyon valószínű, hogy az elektromosságtani kísérleteket végző érett tudós Lichtenberget nem csupán a szenzációs felfedezés fizikát illető része izgathatta. (Vagyis nem csak az, hogy az elektrosztatikusság a vonzás és taszítás régtől fogva ismert jelenségein túl, aszerint is jellemezhető, hogy egy szigetelt felületen milyen eltérő alakzatokban terjed. Látható, hogy az ember „veleszületett heurisztikai eszköztára” ezáltal egy új „képpel” gazdagodhatott.¹⁷) Megkockáztatható tehát, hogy újabb szempontokat is talált a lélek természetének nem-dualista megközelítéséhez. Ez a kép pedig – mint ezt a Lichtenberg-figurák szerkezetének mai kutatói vélik, manapság, további, váratlan mélységet nyert a matematika (elsősorban a fraktálgeometria és a skálafüggetlen hálóz-

¹⁷ Lichtenberg test-lélek felfogásával kapcsolatos mai viták rövid áttekintéséhez lásd Steven Tester: *Georg Christoph Lichtenberg. Philosophical Writings. Introduction*. State University Press, New York, 2012. Mind and body. 9–28.

tok elméletének kibontakozásával). Ám ne feledjük, hogy ez nem oldja meg egyszer és mindenkorra a testet öltő lélek problémáját. Fogadjuk meg Lichtenberg intését: „Ez pusztán csak egy kép. Az ember veleszületett heurisztikai eszköze, hogy minden dolgot ilyen formákban fog föl.”

Másfelől, még ha nem fogadjuk is el magyarázatként, hogy Lichtenberg testi fogyatékosága komolyan befolyásolhatta nézeteit, annyit feltehetünk, hogy testi tökéletlenségéből fakadó speciális nézőpontja a szerepet játszott (ha nem is döntő) testről és lélekről vallott – kortársai többségétől eltérő – nézeteinek kialakulásában. Vagy legalábbis a témaválasztásaiban. Aforizmaiban gyakran ironizál a test tökéletes avagy tökéletlen voltán, illetve az ebből adódó furcsaságokon. A test tökéletlensége felveti a kérdést: „Mivel az állatok valamennyi testrésze nagy alkotójuk bölcs szándékáról tanúskodik, óhatatlanul előáll a kérdés, miért keletkeznek az emberen bibircsók és más fölösleges kinövések.”¹⁸ A jellegzetes „tréfálgozás” itt is a goethei értelemben vett mély metafizikai kérdéseket rejt: „Alig hiszem, hogy valaha is lehető lesz bebizonyítani, hogy egy Legfensőbb Lény művei vagyunk, s nem inkább időtöltésül összerótt fércművei egy igencsak tökéletlen lénynek.”¹⁹ Hiszen – jegyzi meg Lichtenberg másutt: „Az ember talán felerészt szellem, felerészt anyag, miként a hidra [Polype] félig növény, félig állat. A legkülönösebb teremtmények mindig az ilyen határterületeken találhatók.”²⁰

Legismertebb csúfondáros, sőt, egyenesen kaján megjegyzései éppen a „tökéletlen, ellentmondásos teremő tökéletlen, ellentétes készítésekkel küzdő, magát a határterületen találó teremtménye” gondolathoz kapcsolódnak, fricskázva nemegyszer kortársainak magasztos elveit: „Hogy Isten, vagy bárminek nevezzük is, az em-

¹⁸ [A 25] magyarul: *Aforizmák*, 20. Fordította Tatár Sándor.

¹⁹ [D 409] magyarul: *Aforizmák*, 62. Fordította Tatár Sándor.

²⁰ [D159] magyarul: *Aforizmák*, 56. Fordította Tatár Sándor.

bert az együththalás okozta élvezet által vette rá a szaporodásra, Kant legfőbb morális princípiuma mellett vagy annak ellenére is meggondolandó.”²¹

Hiszen, fejtegeti: „Ha a természet nem akarta volna, hogy a fej az altest követeléseire odahallgasson, mi készítette volna arra, hogy a főt az altesttel összefűzze? Ez utóbbi nyugodtan telealhatha volna vagy a párosodás örömeibe vethette volna magát, anélkül, hogy igazában olyat tett volna, amit bűnnek szokás nevezni, amaz meg kedvére kovácsolhatott volna e nélkül rendszereket, absztrahálgathatott volna, s szabadon dalolhatott és fecseghetett volna bor és szerelem nélkül plátói mámorokról és plátói elragadtatásról. A csókok megmérgezése sokkal gonoszabb dolog a természettől, mint ha a háborúban az ellenség megmérgezi a nyilait.”²²

„*Test és lélek: paripa járomba fogva egy ökör mellé.*”²³ Közelebbről tekintve, nem teljesen magától értetődő, hogy a hasonlat melyik fele vonatkozik a lélekre, és melyik a testre. Ha ugyanis a párhuzambeli sorrend logikáját követjük, akkor – meglepő módon – a testet kell paripának látnunk, aminek vágatását a lélek ökör gyanánt vissza-visszatartja.

Úgy tűnik, Lichtenberg másutt is homályban hagyja test és lélek viszonylatában a prioritás kérdését. Nevezetes tanulmányában például, melyben William Hogarth hat metszetét elemzi (A szajha útja), ezt írja a test elkerülhetetlen romlása, az öregedés kapcsán: „A lámpagyújtogató, a szemorvos és az üvegcsiszoló e roppant hármasszövetsége olyan hatalmas fegyvert adott az ember kezébe a viszonylagos vakság elleni harcban, legalábbis ami a védekezést illeti, hogy a vakság itt ott még megújuló rohamai szinte szót sem érde-

²¹ [J 1048] magyarul: *Aforizmák*, 157. Fordította Tatár Sándor.

²² [B 318], magyarul: *Aforizmák*, 41. Fordította Tatár Sándor.

²³ [D 656] „Leib und Seele ein Pferd neben einen Ochsen gespannt.” [D 656] I, 335.

melnek. (...) Ó! Bárcsak a maradék öt [sic] érzéknek is meglenne a maga szemüvege! Csakhogy e téren siralmas a helyzet. (...) Bárha valaki itt tudna *lámpást* gyűjtani, *hályogot* eltávolítani, *szemüveget* csiszolni! Ó! Ez volna aztán a bölcsék, mármint az *öregség* köve, amely nélkül nincs bölcsesség. Ezerszer is megpróbálták, de milyen eredménnyel? Így kezdődik: *elől bátran a lélek* [Geist], *hátról gyöngén a test* [Fleisch]; aztán következett a test *nyomorúságos, kényszeredett engedelmsége*, s *mögötte* szánalmasan összeroskadt a lélek, és végül – nem következett semmi; odaveszett a *lélek és a test*, a *szem* és a *szemüveg*. – Leginkább a *szemüvegért* kár.”²⁴

A szakirodalom ma sem egységes annak megítélésben, hogy valójában mi a viszonya Lichtenberg test-lélek felfogásának a kortársak és elődök nézeteihez. Georg Henrik von Wright például határozottan azon az állásponton volt, hogy – szemben 20. század elején elterjedt értelmezésekkel – Lichtenberg *nem* teszi le a voksát Spinoza felfogása mellett. A test-lélek probléma fontos belátásai számára mindenekelőtt *nyelvkritikai* természetűek, s értéküket az adja, hogy leleplezik a filozófiában szokásos dualizmusok eredendően *nyelvi* természetét.²⁵ Ez a felfogás a Wittgenstein-tanítványok között nagyon népszerű volt, ezt vallja pl. Lichtenberg egyik legjobb monográfusa, Joseph Peter Stern is.

Úgy gondolom, hogy a mai kutatások fényében kirajzolódó Lichtenberg-kép egyre komplexebb, és talán kevésbé töredezett, mint korábban látszott. Lichtenberg nagyon mély nyelvkritikai belátásai nem magányos szigetnek jelentenek szerteágazó nézeteinek tenge-

²⁴ Georg Christoph Lichtenberg: *William Hogarth: A szajha útja*. Helikon Kiadó, Budapest, 1987, 30. Fordította Révai Gábor. (Az utolsó két mondat kiemelései tőlem: B.V.). Lásd *Der Weg der Buhlerin. G. C. Lichtenberg Schriften und Briefe*. Hgg. von Wolfgang Promies, München, 1972, III, 765.)

²⁵ Georg Henrik von Wright: Lichtenberg als Philosoph, *Theoria* (8), 1942/3, 211–212. Vö. Stern: *Lichtenberg. A Doctrine of Scattered Occasions*, 229–230.

rében. S ennek alapján mégiscsak úgy tűnik, hogy Lichtenberg új „heurisztikai eszközök” – a mágneses és elektromos erők kirajzolódó ábrái képének – birtokában éppenséggel a spinozai nézeteket gondolja tovább. Emlékezzünk: Spinoza tétele szerint „lélek és test egy és ugyanaz a dolog”. De hozzátesz valami nagyon lényegeset: „Persze, hogy mire képes a test, még senki sem határozta meg eddig, azt, még senki sem tanulta meg a tapasztalatból, hogy mit tehet a test pusztán természetének törvényei szerint, amennyiben csupán testnek tekintjük a természetet, s mit nem tehet, hacsak a lélek nem determinálja. Mert eddig még senki sem ismeri olyan pontosan a test műhelyét, hogy összes funkcióit meg tudná magyarázni... Aztán meg senki sem tudja, hogy hogyan s milyen eszközökkel mozgatja a lélek a testet... ha az emberek azt mondják hogy a testnek ez vagy az a cselekvése a lélektől származik, mert neki hatalma van a testen, akkor nem tudják, mit beszélnek, s csak szép szavakkal bevallják, hogy annak a cselekvésnek igazi okát – anélkül, hogy csodálkoznának rajta – nem ismerik.”²⁶

Mintha e gondolatokat folytatná Lichtenberg megjegyzése: „Még jóval azelőtt, hogy az anyagi világ egyszerű jelenségeit meg tudták volna magyarázni, az emberek máris szellemeknek tulajdonították a körös-körül észlelhető történéseket. Most, hogy jobban átlátjuk az összefüggésüket, egyiket a másikból magyarázzuk, és a szellemekben, ha lenyűgöznek is, nem látunk mást, mint istent és lelket. A lélek tehát nagyjából még mindig az a lidérc, amely testünk törékeny vázában kísért. Mindez azonban ismét csak korlátozott értelmünket leplezi le: ami nézetünk szerint a tőlünk ismert dolgok által meg

²⁶ Spinoza: *Etika* III. rész, 2. tétel. Megjegyzés. Magyarul lásd Spinoza: *Etika*. Gondolat, Budapest, 1979, 155. Fordította Szemere Samu. Elég itt csak arra utalni, hogy Vigotszkij, aki mind Spinozára, mind Lichtenbergre (mind pedig Wilhem von Humboldtra) alapvető fontosságú szerzőként hivatkozik, *Művészetpszichológia* című könyvének mottójául Spinoza *Etikájának* III. könyvéből a fent idézett „Megjegyzés”-t választotta.

nem történhet, annak olyan dolgok által kell történnie, amelyeket nem ismerünk? Ez nem csak hamis, de ízléstelenül bárgyú vélekedés is. Mélységes meggyőződése, hogy a számunkra fölfoghatóról éppenséggel semmit nem tudunk, s mi minden nincs még ezen kívül, amit agyunk idegszájai sem tudnak elénk varázsolni! Szerénység és óvatosság a filozófiában, s főként a pszichológiában; ez az, ami mindennél jobban illik hozzánk.”²⁷

²⁷ [F 321] Magyarul: *Aforizmák*, 79. Fordította Tatár Sándor.

TÓTH TAMÁS

Gondolatok a humboldti antropológiáról – tudománytörténeti szemszögből

En mémoire de Paul Ricoeur

A nemzetközi antropológiai gondolkodás rendkívüli változatosságát tekintve semmi meglepő nincs abban, hogy terminológiai szempontból a köz- és szaknyelvben egyaránt használatos „antropológia” kifejezés erőteljes poliszémiát mutat. Vagyis az „antropológia” fogalmának egyszerűen nem létezik mind az egymással versengő tudományos közösségek sokasága, mind a kulturális közvélemény heterogén egésze által egyhangúlag elfogadott definíciója.¹ Különösen olyan nem létezik, mely az egymástól nagyon is különböző emberi egyének, közösségek és társadalmak kutatásában minden nyelvterületen és minden kultúrkörben egységesen alkalmazható volna. Ám, ahogy nincs sok értelme valamiféle „jelző nélküli” antropológiáról beszélni, úgy nem érdemes feltételezni egy ún. „általános” antropológia létezését sem. Hisz nehéz lenne elképzelni egy olyan, nem pusztán elvont és formális, hanem konkrét és tartalmas, sőt tudományos igénnyel fellépő antropológiai rendszert, mely ugyan a szó erős értelmében általános jelleget mutatna, más tudományágak, illetve

¹ Vö. Anthropology, in *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*, DVD-Rom, The Encyclopaedia Britannica, Chicago, 2013; Oswald Schwemmer: Anthropologie, in Jürgen Mittelstraß (Hg.): *Enzyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie*. Band I, Metzler, Stuttgart–Weimar, 2004, 126–129; Élisabeth Copet-Rougier: Anthropologie, in *Encyclopaedia Universalis*. DVD-Rom, 2013.

tudományterületek sajátos szemléletmódjától, speciális ismeretanyagától viszont könnyelműen elvonatkoztatna. Végül nem sok értelme lenne annak sem, hogy bármiféle egységes szemléletű és egyetemes érvényű – de legalább a tudományos kutatás különféle *nyelvi és nemzeti, metodológiai és filozófiai* hagyományain felülemelkedni képes – „univerzális” antropológiai diszciplína létezését föltételezzük.

Az „ismeretek univerzuma” és a „diszciplináris galaxisok” tudománytörténeti metaforáit² a szóban forgó kérdéskörre szabadon alkalmazva ezért úgy vélem: Egyrészt ugyan, ha valóban létezne olyan embertudomány, amelyet joggal nevezhetnénk „univerzális antropológiának”, akkor az bizonyára felfogható lenne az emberrel mint olyannal kapcsolatos minden létező ismeret összességéként és foglalataként. Másrészt azonban, egy ilyen – túlzottan is általános – antropológia révén a valóságos, történelmi és társadalmi emberre vonatkozó tényleges antropológiai tudás gazdag tárháza sohasem tárulna fel előttünk. Ez a tartalom ugyanis – melyet talán tudósgenerációk sora által paradigmaváltások eredményeként felhalmozott hiteles emberismeretként, konkrét és sokrétű antropológiai tudásként írhatnánk le – csakis úgy válhat hozzáférhetővé számunkra, ha különféle partikuláris antropológiák révén próbálunk méríteni kincseiből. Tulajdonképpen ezek a gazdag és tartalmas – a modern tudományok különféle emberi közösségekkel kapcsolatos árnyalt és hasznos tudására építő – „speciális” vagy „partikuláris” antropológiák azok, melyeket az antropológiai gondolkodás történetének megértéséhez nélkülözhetetlen diszciplináris galaxisok fő alkotóelemeinek tekinthetünk.

Tudománytörténeti szempontból az antropológiai diszkurzus tudományos jellegének ismérve legalább kettős.³ Az egyik ilyen

² Jean-François Dortier: *Les sciences humaines, Panorama des connaissances*. Éditions Sciences Humaines, Auxerre, 1998, 3–14.

³ Vö. Christoph Wulf: *Az antropológia rövid összefoglalása. Történet – Művelődés – Filozófia*. Enciklopédia, Budapest, 2007, 9–10.

ismérv az, hogy egyes antropológusok az elmúlt kétszáz évben képesek és hajlandók voltak más tudományágak, illetve tudományterületek művelőinek sajátos szemléletmódját és bonyolult szempontrendszerét a szó heurisztikus értelmében magukévá tenni, sőt más diszciplináris galaxisok képviselőinek eredményeire rendszeresen és módszeresen támaszkodni. A tudományosság másik ismérvé az lehet, hogy történetük során nemcsak az antropológia részdiszciplináiban, hanem más tudományágakban illetve tudományterületeken is megfogalmazódtak sajátosan antropológiai kérdésföltevések, érvényesültek sajátosan antropológiai szempontok, sőt egyes fontos diszciplinacsoportokban napjainkra egyenesen „antropológiai fordulat” következett be.

Közelebbről szemügyre véve mármost úgy tűnik, hogy olyan termékeny transzdiszciplináris együttműködés⁴ – amely mind az eleve interdiszciplinaként értelmezendő tudományos antropológiát, mind annak különféle aldiszciplináit involválja – az elmúlt két évszázadban főként a „természettudományok”, a „társadalomtudományok” és a „szellemtudományok” területén alakult ki.⁵ Az úgynevezett általános antropológiákat az alábbiakban mintegy zárójelbe téve vessünk most egy pillantást arra, hogy milyen tudományterületi, illetve tudományági affinitásokat mutatnak a modern antropológia speciális, illetve partikuláris formái.⁶ Induljunk ki abból, hogy pl. a „fizikai”, a „fiziológiai”, a „biológiai”, az „orvosi” és a „törvényszéki” antropo-

⁴ Wulf: *Az antropológia rövid összefoglalása*, 11; Dortier: *Les sciences humaines, Panorama des connaissances*, 12.

⁵ Vö. Tóth Tamás: A hagyományos morálfilozófiáktól a modern szellemtudományokig (Diszciplinatörténeti vázlat), in Fehér Márta – Lendvai L. Ferenc (szerk.): *Hársing László 70 éves*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2000, 257–299; vö. továbbá Elinor S. Shaffer: Romantic Philosophy and the Organization of the Disciplines: the Founding of the Humboldt University of Berlin, in Andrew Cunningham – Nicholas Jardine (ed.): *Romanticism and the Sciences*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990.

⁶ Vö. például Voigt Vilmos: Antropológia, in *Kulturális Kisenciklopédia*. Kosuth, Budapest, 1986, 24–28.

lógia mindmáig főként természettudományos megalapozottsággal rendelkezik. Ami viszont az embert nem annyira természeti, mint inkább társadalmi lényként tanulmányozó „gazdasági” és „szociális”, „politikai” és „jogi” vagy éppen „történelmi” antropológiát illeti, e részdiszciplínák leginkább társadalomtudományi megalapozottságúak. Mégpedig függetlenül attól, hogy adott esetben ez utóbbi tudományterület mely konkrét tudományágaira, s azok mely befolyásos paradigmáira támaszkodnak. Továbbá kézenfekvő, hogy az emberi élet majd minden vonatkozása iránt érdeklődést mutató „kulturális antropológia” – amely egy brit szerző találó megfogalmazása szerint⁷ „a régészeti, néprajzi és etnológiai, valamint a folklorisztikai és nyelvészeti módszerek, fogalmak és adatok felhasználásával vizsgálja a világ sokféle népét” – nem annyira társadalomtudományi, hanem főként szellemtudományi megalapozottságú.⁸

Hadd tegyek itt néhány rövid megjegyzést. Először: Míg a fentiekben magam is a tudományos antropológia három fő ágának megkülönböztetését ajánlottam, addig a szakirodalomban a szóban forgó kutatásstratégiai játszmáknak nem a – mondjuk így – háromszereplős, hanem inkább a kétszereplős értelmezése került előtérbe. Napjainkban ugyanis sokan a tudományos antropológia diszciplínatörténetének két jellegzetes szemléletmód, illetve szellemi áramlat – nevezetesen a korábbi vitákból már jól ismert „*naturalista*” és „*kulturalista*” kutatási irány⁹ – versengéseként való feloldozását javasolják.¹⁰ Másodszor: A naturalista és a kulturalista

⁷ Kulturális antropológia, in *Britannica Hungarica Világenciklopédia*, multimedialis DVD-ROM, Lexikon Kiadó és Terjesztő Kft., Budapest, 2007.

⁸ A „szellemtudományok” terminusa persze még a német szakirodalomban sem különíthető el egészen pontosan a „kultúrtudományok” és a „humántudományok” fogalmától.

⁹ Vö. Marc Abélès: Culturalisme, in Sylvie Mesure – Patrick Savidan (ed.): *Dictionnaire des Sciences Humaines*. PUF, Paris, 2006, 230–232; Dominique Guillo: Naturalisme et sciences humaines, uo. 815–818.

¹⁰ Anthropologie, in Jean-François Dortier (ed.): *Le Dictionnaire des Sciences Humaines*. Éditions Sciences Humaines, PUF, 2004, 425–430.

szemléletmód szembeállítására nyilván a *natura* és a *cultura* fogalmak régi dichotómiájára megy vissza.¹¹ Bár ez plauzibilis, mégis örülök annak, hogy a modern gondolkodásban kísérletek történtek e hagyományos kettősségen felülemelkedő, vagyis szintetikus jelleggel és nagyobb heurisztikus értékkel bíró szemléletmódok kialakítására. A jelentősebb ilyen kísérletek ugyanis épp az ún. „filozófiai antropológia” képviselőinek nevéhez fűződnek.¹² Harmadszor: Mint minden tudománytörténeti gondolatmenetben, úgy itt is óhatatlanul felvetődik a periodizáció megkerülhetetlen problémája. Nos, jelen diszciplínatörténeti összefüggésben jómagam az antropológia „*pre-modern*”, „*modern*” és „*posztmodern*” korszakának, illetve változatának megkülönböztetését javaslom.¹³

Esztétörténeti szempontból úgy tűnik, hogy az első olyan antropológiai rendszerek kidolgozására, amelyek már a modern tudományosság bizonyos jegyeit mutatták, az európai felvilágosodás és a német romantika nagy korszakában került sor. Csak a 18–19. század fordulójától beszélhetünk ugyanis arról, hogy a korábbi antropológiai gondolkodás – leginkább talán premodernnek nevezhető – emberképei helyébe a prediszciplináris szakaszából immár klasszikus,

¹¹ Françoise Armengaud: Nature et culture, in *Dictionnaire de la Philosophie*, Encyclopaedia Universalis, Albin Michel, Paris, 2006, 1368–1380; Claude Calame: Nature et culture, in Sylvie Mesure – Patrick Savidan (ed.): *Dictionnaire des Sciences Humaines*, 818–821; Nature-culture, in Jean-François Dortier (ed.): *Le Dictionnaire des Sciences Humaines*, 587–589.

¹² Kuno Lorenz: Anthropologie, philosophische, in Hans Jörg Sandkühler (Hg.): *Enzyklopädie Philosophie*. CD-ROM, Meiner, Hamburg, 2003; Gunzelin Schmid Noerr: Philosophische Anthropologie: Selbstdeutungen des Menschen, in *Der Brockhaus multimedial premium*. DVD-ROM. Wissensmedia GmbH, Gütersloh–München, 2010; Anthropologie, in *Handwörterbuch Philosophie*. CD-ROM. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2005.

¹³ Erről szélesebb összefüggésben lásd Gottfried Magerl – Oswald Panagl – Helmut Rumpel – Erwin Waldschütz (Hg.): „*Krise der Moderne*” und *Renaissance der Geisteswissenschaften*. Böhlau, Wien, 1997, 1–576; Helmut Reinalter – Roland Benedikter (Hg.): *Die Geisteswissenschaften im Spannungsfeld zwischen Moderne und Postmoderne*. Passagen, Wien, 1998, 1–258.

diszciplináris szakaszába lépő antropológiai kutatás végre „tudományos” – vagy legalább tudományosan jobban megalapozott – s így a szó korabeli értelmében „modern” emberképeket állított.

Az antropológiai gondolkodás ezen modern és tudományos formáinak kibontakozása persze kezdettől fogva a naturalista, illetve a kulturalista eszmétörténeti irányzatok vitájából és versengéséből merítette a lendületét.¹⁴ E vonulatok képviselői azonban a kutatásuk tárgyát képező embert vagy egyoldalúan „biológiai” vagy éppoly egyoldalúan „kulturális” lénynek tekintették. Ám nem jártak el sokkal körültekintőbben azok sem, akik az embert ugyan nem csak biológiai, de nem is csak kulturális, hanem inkább „társadalmi” lényként fogták fel. A 19. és 20. századi szociális antropológia, illetve a különféle modern társadalomtudományok művelői által megrajzolt speciális, illetve partikuláris emberképek ugyanis többnyire maguk is a – szinte már brutálisnak nevezhető – *antropológiai redukcionizmus* jegyeit mutatják.¹⁵

Éppen ezért, a modern antropológiai gondolkodás történetében – mely a felvilágosodás és a romantika rendkívül fontos korszakától egészen napjaink egyelőre „nevesincs”, bár olykor már posztmodernként emlegetett korszakáig tart – igen jelentős szerepe volt a „filozófiai antropológia” kialakulásának.¹⁶ Ez utóbbi nagy alakjai ugyanis – miközben eredetileg főként az általában vett ember mi-létét és igazi természetét, esetleg annak elvont metafizikai lényegét kívánták megérteni – többnyire azt is hangsúlyozták, hogy „az emberi természet összetett és dinamikus jellegű, s hogy az ember

¹⁴ Vö. például Dirk Hartmann – Peter Janich (Hg.): *Die kulturalistische Wende*, Suhrkamp, 1998, különösen 9–56.

¹⁵ Gondoljunk csak a *homo oeconomicus*, a *homo sociologicus* és a *homo politicus* vagy napjainkban akár a *homo informaticus*, illetve a *homo communicans* súlyos egyoldalúságaira.

¹⁶ Vö. például „Philosophical Anthropology”, in *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*, DVD-Rom, Chicago, 2013; Schwemmer: *Anthropologie*, 126–129.

biológiai és kulturális adottságainak keretein belül állandóan képes újraértelmezni és újrateremteni önmagát”. E megfogalmazáshoz¹⁷ a következő definíciószerű megjegyzés is hozzátartozik: „A filozófiai antropológia az emberi természet kutatásának különféle empirikus eredményeit egységesíteni igyekvő tudományág, melynek célja, hogy az egyéneket környezetük teremtményeiként és saját értékeik teremtoiként is megértse.”

A modern „filozófiai antropológiának” természetesen különböző, egymástól markánsan eltérő korszakai és irányzatai vannak,¹⁸ melyek reprezentánsai közé olyan jelentős tudósokat, illetve gondolkodókat sorolhatunk, mint például Rousseau és Kant, vagy éppen Humboldt és Ricoeur. Az említettek közül az alábbiakban különféle megfontolások alapján Wilhelm von Humboldt személyéről és munkásságáról¹⁹ kívánok röviden szólni; de szeretnék legalább utalni Paul Ricoeur jelentős szerepére is.

Hogy miért éppen Humboldt? Egyebek között azért, mert az általa korán megfogalmazott nagyívű kutatói-gondolkodói életerv fő célkitűzése már eleve „antropológia és filozófia szintézisének” megalkotása volt.²⁰ Nos, az *ember és a nyelv, a személyiség és a művelődés,*

¹⁷ Filozófiai antropológia, in *Britannica Hungarica Világenciklopédia*, multimediális DVD-ROM. Lexikon Kiadó és Terjesztő Kft., Budapest, 2007.

¹⁸ Peter Precht: Anthropologie, philosophische, in Peter Precht – Franz-Peter Burkard (Hg.): *Metzler Lexikon Philosophie*, Metzler, Stuttgart, 2008, 31–33; L'anthropologie, in *Encyclopédie Hachette Multimédia*, DVD ROM, 2005; „Philosophical Anthropology”, in *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*, uo.; Jean-François Dortier: Le retour de l'anthropologie philosophique, in *La philosophie en quatre questions*, Sciences Humaines, n° spécial 16, mai-juin 2012.

¹⁹ Wilhelm von Humboldt: *Schriften zur Anthropologie und Geschichte*, in Andreas Flitner – Klaus Giel (Hg.): *Wilhelm von Humboldt Werke in 5 Bänden*. Erster Band, Rütten & Loening, Berlin, 1960, 1–610; Wilhelm von Humboldt: *Válogatott írásai*. Európa, Budapest, 1985, 1–456.

²⁰ Vö. Franz-Michael Konrad: *Wilhelm von Humboldt*. Haupt, Bern–Stuttgart, 2010; Manfred Geier: *Die Brüder Humboldt. Eine Biographie*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 2010; Robert Leroux: *L'Anthropologie comparée de Guillaume de Humboldt*, Les Belles-Lettres, Paris, (év nélkül), 1–70. Felhívom továbbá a figyelmet

valamint persze az *állam*, a *társadalom*, a *történelem* és a *művészet* kérdéskörével foglalkozó humboldti elemzések árnyaltsága és eredetisége minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy végül rendkívül termékeny szintézis született.²¹ Ezt a szintézist márcsak azért sem túlzás korszakos jelentőségűnek nevezni, mert a humboldti életmű eredetisége e vonatkozásban abból fakad, hogy megalkotója úgyszólván „kopernikuszi fordulatot” hajtott végre a nyelvelméletben,²² s ezzel – valamint egy merőben új „kommunikációs modell” bevezetésével²³ – szinte forradalmasította az antropológiai diszciplínát. Éppen ezért viszont meg merem kockáztatni, hogy Humboldtnak a filozófiai antropológia területén kifejtett munkássága jelentősége tekintetében valamennyi kortársa teljesítményét felülmúlja, e vonatkozásban *horribile dictu* magát Kantot is beleértve.

Bármennyire merész is ez az állítás, légből kapottnak azért nem tűnik. Erre mutat Christoph Wulfnak, a részben már posztmodern színezetet mutató német „történeti antropológia” egyik vezéregyéniségének antropológiatörténeti elemzése is.²⁴ Ő ugyanis eszmétörténeti értelemben programadó szerepet tulajdonít Humboldtnak, megjegyezve, hogy az utóbbi által kétszáz éve kijelölt szempontok napjaink tudósai és gondolkodói számára is mérvadóak. Mégpedig főként annyiban, amennyiben Humboldt – Kanttal ellentétben –

Telegdi Zsigmond kitűnő, Humboldt munkásságát átfogóan bemutató tanulmányára, amely a Wilhelm von Humboldt *Válogatott írásai* című fentebb említett kötetben jelent meg. Lásd Telegdi: Utószó, in Wilhelm von Humboldt: *Válogatott írásai*, 303–454.

²¹ Vö. Tóth Tamás: Tudomány, egyetem és kommunikáció a Humboldt-fivérek munkásságában, in Gurka Dezső (szerk.): *Tudósok a megismerés színterein*, Gondolat, Budapest, 2012, 49–63. valamint az ott idézett szerzőket, s különösen Manfred Geier fentebb már említett könyvét.

²² Ole Hansen-Love: *La révolution copernicienne du langage dans l'oeuvre de Wilhelm von Humboldt*. Librairie Philosophique J. Vrin, Paris, 1972.

²³ Kurt Mueller-Vollmer: Wilhelm von Humboldt, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2011. <kmv@stanfordalumni.org>.

²⁴ Christoph Wulf: *Az antropológia*, 9–10, 237–253.

az antropológia *történeti, kulturális és összehasonlító* jellegét hangsúlyozta, valamint megalkotta a „*nyelv antropológiáját*”²⁵. Humboldt továbbá úgy vélte – fejtegeti Wulf –, hogy az „összehasonlító antropológiának” egyaránt kutatnia kell az egyes egyének, közösségek és kultúrák eltéréseit, illetve hasonlóságait, s az ilyen, antropológiai szempontból releváns különbségek és egybeesések sokfélesége alapján kell megértenie az emberiség eszméjét.²⁶ Komolyan vehető „antropológiai tudás” megszerzése – vagyis az egyes nemzetek és sajátos kultúráik fejlődésének jobb megértése az egész emberiség megjavítása érdekében – persze nehéz feladat.²⁷ Ennek teljesítéséhez ugyanis Wulf szerint *empírikus* kutatásokra és *természettudományos* eljárásokra, *történelmi* elemzésekre és *hermeneutikai* módszerek alkalmazására éppúgy szükség van, mint például *esztétikai* ítéletek megfogalmazására. Továbbá – s ezt a magam részéről különösen hangsúlyoznám – nagy szükség van persze a modern antropológia műveléséhez „*filozófiai reflexióra*” is.²⁸

Wilhelm von Humboldtnak a modern „filozófiai antropológia” klasszikus képviselőjeként való elismertetése érdekében sokat tett a kiváló francia eszmetörténész Jean Quillien, aki pár éve nagyívű, s részben már szintén posztmodern érzékenységet mutató monográfiát²⁹ szentelt e témának. Quillien koncepciójának egyik lényeges és előremutató mozzanata mármost az, hogy kimondottan paradigma-teremtő szerepet tulajdonít Humboldtnak, mégpedig nemcsak az

²⁵ Uo. 241–242, 247–253.

²⁶ Uo. 10–13.

²⁷ Megjegyzendő, hogy Humboldt antropológiai érdeklődésének homlokterében az „antik” és a „modern”, illetve a „francia” és a „német” ember típusának összehasonlító elemzése áll. Erről lásd például. Jean Quillien: *G. de Humboldt et la Grèce, Modèle et Histoire*. Presses Universitaires de Lille, 1983; valamint Roger-Pol Droit: *Ce drôle de peuple des bords de Seine*, *Le Monde*, 2001. december 28. valamint Teglédi: Utószó, 308–309, 312–317.

²⁸ Christoph Wulf: *Az antropológia*, 10–11.

²⁹ Jean Quillien: *L'anthropologie philosophique de G. de Humboldt*. Presses Universitaires de Lille, Septentrion, 1991.

antropológiai, hanem a *filozófiai* gondolkodás területén is.³⁰ Az így filozófusként is újra fölfedezett Humboldt filozófiatörténeti jelentőségének izgalmas kérdésére³¹ persze itt nincs módomban kitérni. Csak annyit jegyeznek meg: Bár a filozófiai reflexió bizonyos formáira a nagy német tudós láthatólag különös hangsúlyt fektetett, tudománytörténeti jelentőségű antropológiai kutatásai során szinte soha *nem* az elméleti gondolkodás absztrakt, formális és univerzalisztikus hagyományaihoz kapcsolódott.³² Vagyis úgy látom: Modern filozófusként, illetve modern tudósként Humboldt leginkább talán a kanti kriticismus „*pragmatikus*” antropológiai szemléletéhez³³ állt közel. Ám Kanton kívül persze hatással volt rá Rousseau, Herder és Fichte, illetve Goethe és Schiller antropológiai szempontból releváns elméleti munkássága is.³⁴

Egy ilyen igényesen „filozofikus”, s egyben eltökélten „pragmatikus” antropológiai szemléletmód kialakításához és érvényesítéséhez persze a korabeli kutatónak széles körű szaktudományos megalapozásra, hatalmas konkrét ismeretanyagra, kiérlelt elméleti koncepcióra volt szüksége. Nos, Humboldt esetében a siker feltételei ebből a szempontból is adva voltak. Egyrészt ugyanis példátlan nyelvtudás-

³⁰ Erről érdekesen ír például Roger-Pol Droit: Le puzzle Humboldt, *Le Monde*, 1992. március 13.

³¹ Vö. például Matthias Schmitz: Wilhelm von Humboldt, in *Metzler Philosophen Lexikon*, Zweite Auflage, Metzler, Stuttgart–Weimar, 1995, 404–408; Kuno Lorenz: Humboldt, Wilhelm von in Jürgen Mittelstraß (Hg.): *Enzyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie*, Band 2, uo. 140–141; Pierre Caussat: Humboldt, Wilhelm von, in *Dictionnaire des philosophes*. Encyclopaedia Universalis, Albin Michel, 2006, 790–792.

³² Így nem rokonszenvezett például Humboldt az újkori német metafizika életidegen absztrakcióival, de persze a felvilágosodáskori francia racionalizmus üres formalizmusával sem.

³³ Immanuel Kant: Pragmatikus érdekű antropológia, in uő: *Antropológiai írások*. Osiris – Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2005, különösen 7–12. Fordította Meszterházy Miklós. A Humboldt–Kant-viszonyról vö. továbbá Christian Wulf megfogalmazását: *Az antropológia rövid összefoglalása*, 9–10.

³⁴ Vö. Telegdi Zsigmond: Utószó, 310–317.

sal és óriási műveltséggel rendelkezett; másrészt viszont a szellem-tudományok vonatkozásában a korszak legkiválóbb polihisztorának számított.³⁵ Alapos fölkészültséggel bírt pl. az ókortudomány, a történelemtudomány, a jog- és államtudomány, az irodalomtudomány, a nyelvtudomány, valamint pl. az esztétika és a filozófia területén. Így aligha vitathatjuk el tőle, hogy a korabeli szellemtudományok szinte minden olyan részterületén otthonosan mozgott – sőt önálló műveket alkotott –, amely a modern antropológiai kutatások szempontjából elméletileg relevánsnak tekinthető.

Mindent egybevetve Wilhem von Humboldt életművét magam olyan nagyszabású és persze tudománytörténeti jelentőségű kísérletként értelmezném, amely egyrészt „filozófia” és „antropológia”, másrészt viszont „antropológia” és „tudomány” modern szintézisének megteremtésére irányul. Hadd illusztráljam ezt a bonyolult összefüggést egy viszonylag egyszerű példával. Mint láttuk, a humboldti antropológiát egyes mai szerzők a „nyelv antropológiájaként” értelmezik. Bár e megfogalmazás kétségtől találó, talán nem fölösleges egy eszmetörténeti szempont bevonásával kissé tovább árnyalni azt.

A szakirodalom alapján³⁶ ítélve ugyanis Humboldt – mint a modern nyelvészet nagy alakja – valójában már nem tekinthető a 18–19. század fordulóján modernnek számító nyelvtudományi törekvések

³⁵ Erről lásd Tóth Tamás: Tudomány, egyetem és kommunikáció a Humboldt-fivérek munkásságában, 51–55; Hans Joachim Störig: *Kleine Weltgeschichte der Wissenschaft*. Fischer, Frankfurt am Main, 2007, 617; valamint Manfred Geier: *Die Brüder Humboldt*, 33–83, 167–198; Telegdi: Utószó, 305–317.

³⁶ Denis Thouard: L’embarras des langues, in Wilhelm von Humboldt: *Sur le caractère national des langues et autres écrits sur le langage*. Éditions du Seuil, Paris, 2000, 7–20; Franz-Michael Konrad: Sprache als Weltansicht, in uő: *Wilhelm von Humboldt*, 88–97; Ole Hansen-Love: *La révolution copernicienne du langage dans l’œuvre de Wilhelm von Humboldt*, 5–47, 78–89; Kurt Mueller-Vollmer: Wilhelm von Humboldt, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*; Kelemen János: *A nyelvfilozófia rövid története Platónról Humboldtig*. Áron, Budapest, 2000, 142–154; valamint Telegdi Zsigmond: Utószó, 329–370.

tipikus képviselőjének.³⁷ Hiszen modern egyetemalapítóként, európai perspektívákban gondolkodó értelmiségiként és tekintélyes teoretikusként ő láthatólag arra törekedett, hogy a szaktudományosan megalapozott nyelvészeti kutatásokra támaszkodva végül is túllépjen azok mégoly fontos konkrét eredményein.³⁸ Ez utóbbiakat ezért azon mélyenszántó antropológiai-filozófiai gondolatok fényében igyekezett értelmezni, amelyeket az emberi nyelvvel és a sokoldalúan művelt emberi személyiséggel,³⁹ az egyes nemzetek nyelvének és jellemének történelmileg tapasztalható sokféleségével kapcsolatban kora ifjúságától fogva maga fogalmazott meg.⁴⁰ Vagyis Humboldt szerintem nem egyszerűen saját korának egyik kiváló nyelvtudósa⁴¹ volt, hanem minden bizonnyal az egész 19. század legjelentősebb nyelvfilozófusa is.⁴² Mint ilyen pedig a nyelvet és a nyelveket ő már „a nemzet és a múlt művének”, az emberi gondolkodás és az emberek közötti kommunikáció „alapjának”, az emberiség szellemi fejlődését elősegítő „aktív tényezőnek”, a történelem „fő alkotóerői” egyikének tekintette; a nyelvtudományt és a nyelvfilozófiát pedig az emberről szóló antropológiai-filozófiai tanítás tulajdonképpeni „megalapozásaként” fogta föl.⁴³

³⁷ Igaz persze, hogy évtizedekig nem is gyakorolt különösebb hatást ez utóbbiak további fejlődésére. E tekintetben ugyanis csak az 20. században bekövetkező ún. „nyelvi fordulat”, illetve például Noam Chomsky föllépése hoz majd számottevő változást. Vö. Telegdi: Utószó, 338–343, 366–370.

³⁸ Störig: *Kleine Weltgeschichte der Wissenschaft*, 617–618.

³⁹ Carolin Bengelsdorf: *Wilhelm von Humboldts Bildungstheorie. Die besondere Bedeutung der Sprache*. Grin, Norderstedt, 2010, 1–9.

⁴⁰ Vö. Störig: *Kleine Weltgeschichte der Wissenschaft*, 617–618.

⁴¹ Humboldtnak mind a *nyelvtudomány*, mind pedig a nyelvfilozófia történetében játszott kiemelkedő szerepét érdekesen mutatja be Kelemen János *A nyelvfilozófia rövid története Platóntól Humboldtig* című könyve, 142–154.

⁴² Vö. Paul Ricoeur: *Philosophies du Langage*, in *Dictionnaire de la Philosophie*. Encyclopaedia Universalis, Albin Michel, Paris, 2006, 1067–1099.

⁴³ Telegdi: Utószó, 340, 363–364; Störig: *Kleine Weltgeschichte der Wissenschaft*, 618.

Wilhem von Humboldtra mint a filozófiai antropológia klasszikusára így aligha túlzás a 20–21. század jellegzetesen *modern* – sőt olykor már egyenesen *posztmodern*⁴⁴ – elméleti, illetve tudományos törekvéseinek egyik fontos előfutáraként tekintenünk. Ez számomra akkor vált nyilvánvalóvá, amikor a nyugati világ tudományos életében az ezredfordulón egy újszerű – s a saját diszciplína hagyományosan modern értelmezése felett is erőteljes (ön)kritikát gyakorló – antropológiai felfogás, az úgynevezett „posztmodern antropológia” térhódítása volt megfigyelhető.⁴⁵ Befejezésül pedig csak annyit:⁴⁶ Paul Ricoeur nagy hatású – és részben szintén posztmodern ihletésű – „antropológiai filozófiáját” némely tekintetben akár Wilhelm von Humboldt „filozófiai antropológiájának” kongeniális beteljesítéseként, illetve kiteljesítéseként is felfoghatjuk.

⁴⁴ Wolfgang Iser: *Unsere postmoderne Moderne*. Akademie Verlag, Berlin, 2002, 1–346.

⁴⁵ Christian Ghebrharg: *Anthropologie postmoderne, Dictionnaire des Idées*. Encyclopaedia Universalis France, S.A., 2005, 52–54.

⁴⁶ Vö. például Tóth Tamás: Filozófiai beszélgetés Paul Ricoeurrel, *Helikon Irodalomtudományi Szemle* (53), 2007/1–2, 81–98.

LOBOCZKY JÁNOS

Schiller fiziológiai-filozófiai antropológiája

Tanulmányomban a német költő korai értekezéseiben, amelyeket a katonaeorvosnak tanuló, de a költészet mellett filozófiai vonzódással és hajlammal megáldott gondolkodó ifjú fogalmazott meg, megjelenő, filozófiai megalapozottságú fiziológiai felfogását járom körül.

Mielőtt a részletesebb elemzésre térnék rá, érdemes legalább röviden jelezni a filozófiához való viszonyát. Közismert, hogy Schiller nagyobb lélegzetű filozófiai tanulmányai, elsősorban esztétikai írásai (például a *Levelek az ember esztétikai neveléséről*, *Kallias*) főként a *Kant*-olvasmányaihoz kötődnek, döntően a harmadik kritikájához. Schillert egyébként is általában a Kant, Fichte és Schelling nevéhez köthető transzcendentálfilozófiai vonalhoz sorolják.¹ Így viszont többnyire árnyékban marad az a filozófiai alap, amiből kinőtt Schiller filozofálása. Ezenkívül, amennyiben Schiller gondolatainak értelmezésében egyoldalúan csak Kant a mérce, akkor a drámaíró csupán egy másodosztályú kantianus filozófusnak tekinthetjük. Holott valami másról van szó. Nála filozófia és költészet szoros „együttjátszását” láthatjuk, ahogy azt pl. egyik, Körnerhez írott levelében is megfogalmazta: „A filozófiai írásokból

¹ Schiller filozófiai jellegű munkáiról, illetve szemléletének alakulásáról kiváló összefoglalás olvasható a Helmut Koopmann által szerkesztett *Schiller-Handbuch*. Kröner, Stuttgart, 2011, 582–594. (Wolfgang Riedel).

mindig csak azt fogadtam be, ami *költőileg átérezhető és feldolgozható* (kiemelés L. J.). Ezért ez a matéria, mint az ész és a fantázia leghálásabb anyaga, csakhamar kedvenc tárgyam lett.”² Schiller, aki maga igazából nem „szakfilozófiát” művelt, szorosan kapcsolódott az ún. „populárfilozófiai” hagyományhoz, amely a wolffianus metafizika és Kant kritikai filozófiája közötti időszak (kb. 1750–1780/90) elterjedt irányzata volt. A populárfilozófia kifejezést eredetileg nem leértékelő értelemben használták, ez a Kant utáni generáció számára jelenik meg így. Kezdetben a szigorú akadémiai kereteken kívüli filozofálást értették rajta, s alapvetően felvilágosító attitűdje volt, tudniillik a filozófia szélesebb körű megismertetését, „népszerűsítését” szorgalmazta. Ezzel összefüggésben négy fő jellemzője volt. Az első, hogy bizonyos értelemben szembefordul a „szakfilozófiával”, a „professzorok filozófiája a professzorok számára” irányultsággal. Nem véletlen, hogy olyan előképekre hivatkoznak, mint Szókratész vagy Cicero, s az is fontos jelzés, hogy August Ernesti, az irányzat egyik első képviselője a *‘philosophia populari’* mellett a *‘philosophia vitae’* kifejezést is használja. Egy másik vonása a populárfilozófiának az eklektikus módszer, pontosabban a szigorú módszertan alóli felszabadulás, valamint az egymásnak ellentmondó elméletek egymás mellett élése. A harmadik jellemző az empirizmus, amely a metafizikát mint filozófiai alaptudományt kezdi ki. Végül valamiféle antropológiai szemlélet hatja át a populárfilozófiát a racionális pszichológiával szemben.

Mindez a rövid bemutatás témánk szempontjából azért érdekes, mert Schiller a tanulmányai során, mindenekelőtt a Karlschuleban ezzel a sajátos filozófiával találkozott. A rá legnagyobb hatást gyakorló Jakob Friedrich Abel ebben a szellemben oktatta a növendékeket, s önálló munkái is ezt tükrözték. Az orvosi tanulmányokat is folytató Schiller tehát nem véletlenül kerül közel a filozófia ilyen

² Idézi Rüdiger Safranski: *Friedrich Schiller avagy a német idealizmus felfedezése*. Európa, Budapest, 2007, 79. Fordította Györfly Miklós.

felfogásához, amit az is mutat, hogy a „Lebensphilosophie” kifejezés is előfordul nála.

Az említett Karlschuleban egyébként a záróvizsgájához három disszertációt is kénytelen volt írni, mivel az első kettőt a bírálóbizottság elutasította. Először 1779-ben *Philosophie der Physiologie*³ (*A fiziológia filozófiája*) címmel nyújtotta be disszertációját, amelyben a filozófia és a neurofiziológia által egyaránt élénken tárgyalt és az empirikus vizsgálatok nyomán is vitatott test-lélek problémát taglalja. A felvilágosodás századában filozófia és orvostudomány nemritkán kapcsolódott egymáshoz. Test és lélek, test és szellem viszonyát mindkét oldalról kutatták. A filozófusok inkább a szellemiben keresték a testit (mint például Voltaire), az orvosok viszont a testi folyamatokban igyekeztek megragadni a szellemit (például Albrecht von Haller és Ernst Platner). Az utóbbiakat azért is tekintették „filozófus orvosoknak”, mivel a fizikai és metafizikai megközelítést egyáltalán nem tartották egymással összeegyeztethetetlennek. Másfelől a filozófusok egy része is (például Diderot) azt hangsúlyozta, hogy „anatómia és fiziológia nélkül aligha lehet jól művelni a metafizikát és a morált”.⁴ Mindenesetre a kor egyik vezető orvosi tekintélyének, Boerhaave-nek a testnedvekkal és idegpályákkal kapcsolatos felfedezései az anatómia mechanikus, „gépszerű”, materialista determinisztikus felfogását erősítette, amellyel Georg Ernst Stahl és követői álltak szemben, akik azt hangsúlyozták, hogy a testet a lélek irányítja, s ezért még a testi betegségeket is lelki okokra kell visszavezetni. Schiller orvostanárai (a legjelentősebb Johann Friedrich Conrbruch volt) inkább a materialista nézeteket követték, Stahl felfogását spekulatív jellege miatt bírálták. Az idegeket anyagi lélekként értelmezték, amelyek a materiális és a szellemi szféra ha-

³ Lásd *Schillers Werke. Nationalausgabe*. (A továbbiakban *NA.*) 20. kötet (Hrsg. Helmut Koopmann – Benno Wiese) Hermann Böhlhaus Nachfolger, Weimar, 1962, 10–29.

⁴ Safranski: *Friedrich Schiller avagy a német idealizmus felfedezése*, 75.

tárán helyezkednek el. A fő kérdés itt az volt, hogy milyen konkrét közvetítő folyamatokon keresztül megy végbe a test és a lélek, illetve szellem kölcsönhatása, hogyan megy át az anyagi létezés a szellemi-be. Schiller értekezése ebbe a vitába akart bekapcsolódni. Írásában a tudományos következtetések is döntően retorikus, szóképekben bővelkedő stílusban jelentkeznek, s a gyakori sommás ítéletek, mármint a korabeli szakmai tekintélyek (például Haller, Domenico Cotugno) éles bírálata és elméleti kiindulásai miatt is a kijelölt opponensek elutasították a dolgozatot. Ilyen mondatokkal jellemezték a számukra túl vehemens ifjú dolgozatát: „hibás alapok”, „homályosan kifejtett vadon”, „az új elméletek iránti előítélet”, „egy költő számára is túl merész”. A második értekezése, melyet latin nyelven írt a különböző lázak természetéről, az iskola orvos-tanárainak nem tetszett. Végül csak a harmadik – *Versuch über den Zusammenhang der thierischen Natur des Menschen mit seiner geistigen*⁵ (Vázlat az ember állati és szellemi természetének összefüggéséről) – disszertációját fogadják el a szigorú ítések. Ez 1780-ban meg is jelent. A címeből is sejthető, hogy a lázról szóló dolgozat kivételével a másik kettő az orvostudomány és a filozófia köztes területét célozza meg. A harmadik disszertációban pedig egyenesen arra utal, hogy az a célja, hogy az orvostudományt a szigorúan kenyérkereső foglalkozásból a filozófiai tanítás rangjára emelje. A 18. században egyébként elfogadott volt a „filozófiai orvos” eszméje, aki az ember „szellemi természetével” foglalkozott. Hogy csak egy konkrét példát említsék: Ernst Platner szerint az antropológia az a diszciplína, amely a gyógyszerészet (Arzneikunst) és a filozófia szétválasztását meghaladja. Abel, Schiller tanára pedig, aki a filozófia és a pszichológia professzora volt, az „egész emberről” szóló tudományt (Wissenschaft vom ganzen Menschen) hirdette. Eszerint az ember ontológiailag nem lélek és test, hanem e két szubsztanciának a belső keveréke, pontosabban e kettő összhangja. Ez a fogalmi keret Schiller gondolkodását is meg-

⁵ Lásd NA 20., 37–75.

határozta, sőt még a kanti filozófiával való találkozása utáni (1789–) időszakban is jól érzékelhető, pl. a jénai évek filozófiai esztétikáját alapvetően befolyásolta.

Az első disszertáció öt fejezetből állt (a szellemi élet, a tápláló élet, a nemzés, a három rendszer közötti összefüggés, az alvás és a természetes halál), amelyek egy egész átfogó antropológiát vázolnak fel a szellemi léteztől kiindulva egészen a „természetes halálig”.⁶ A szerkezet Adam Ferguson *A morál filozófiájának*⁷ a felépítését idézi, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy Ferguson az animális funkciókkal (táplálkozás, nemi élet, alvás) kezdi, míg Schiller először a szellemi életet vizsgálja. Munkájának csak az első fejezete maradt fenn, s ez a rész a fiziológiai folyamatok lelki szférába való átmenetét vizsgálja. Ennek során, valamiféle lelki-szellemi védekezésésként is az egyoldalú fiziológiai materializmussal szemben, sajátos szeretetfilozófiát fogalmaz meg. Ez a szeretetfilozófia egyszerre ontológia és életfilozófia Schiller értelmezésében, amely a szeretethez mint kozmikus erőhöz fordul. Így személyes hitvallásként (főleg Shaftesbury és Herder hatására) és a tudományos érvelés döntő szereplőjeként is megjelenik a szeretet. Az utóbbi szempontból háromféle módon értelmezi a szeretetet. Az első, hogy a materiális világ mechanizmusának átlelkésítő princípiuma. Másfelől olyan elv, amely biztosítja az anyag és a szellem közötti törés nélküli átmenetet. Itt tulajdonképpen ahhoz a leibnizi tanításhoz kapcsolódik Schiller, mely szerint a természetben nincs ugrás. A szeretet így a két szféra kontinuos átmenetét biztosító elv. A harmadik, episztemológiai szempontból pedig a szeretet az igazság elve, amely a megismerő és a megismert dualizmusát oldja fel. A megismerés ebben

⁶ A disszertáció vezérfonalának áttekintéséhez lásd Safranski: *Friedrich Schiller avagy a német idealizmus felfedezése*, 70–85.

⁷ Adam Ferguson: *Grundsätze der Moralphilosophie*. Frankfurt–Lipce, 1787. Németre fordította Christian Garve. Lásd Safranski: *Friedrich Schiller avagy a német idealizmus felfedezése*, 68–70.

az értelmezésben a szeretet aktusa, a szeretés az igazság felismerését teszi lehetővé.⁸

Az egyetemes szeretet ugyanakkor ontológiailag azt a szerepet is betölti, hogy a természeti lények kozmikus láncolatát mintegy egybefűzi. Schiller többeknél, pl. Shaftesburynél, Leibniznél és a már említett Ferguson *Morálfilozófiájában* fedezhette fel a „kozmosz láncolat” motívumát, de utalhatunk Platón *Timaioszára* is, ahol a világ a demiurgosz kiadásaként jön létre mint adomány. A világ végtelen sokrétűsége – a biológiai diverzitása, mondanánk ma – a bőség értékét hordozza. Disszertációjában Schiller „szép és bölcs törvény”-nek nevezi ezt a princípiumot, amely az egyetemes szeretet révén köt össze embert és embert, sőt embert és állatot.⁹ A *Die Tugend in ihren folgen betrachtet*¹⁰ (*Az erény a következményei felől nézve*) című beszédében pedig egyenesen párhuzamba állítja a szeretet kozmikus princípiumát Newton gravitációs törvényével. Ha megszűnne a szeretet, akkor elszakadna a lényeket összefűző kötelék, minden összezavarodna a szellem birodalmában, mint ahogyan a természet „fogaskereke” állna meg, ha a tömegvonzás megszűnne.¹¹ Mintha Empedoklész tanítása elevenedne itt meg a szeretetről és gyűlöletről mint a vonzás és taszítás által egyesítő és szétválasztó erőkről.

Visszatérve az első disszertációhoz (*Philosophie der Physiologie*), az első fejezet egy pneumatológiai bevezetés, amely az embert első-sorban szellemi lénynek tekinti. A halhatatlan lélekről, az „istenivel rokon” lélekről van itt szó, amely egy végtelen tökéletesedési folyamat során juthat el az istennel való azonosságig (Gleichheit). Ez a transzcendens antropológiai kiindulás, afféle „kitekintés az örökkévalóságba” elterjedt volt a német késő felvilágosodásban (pl. Moses

⁸ Lásd *NA* 20, 11.

⁹ Lásd *NA* 20, uo.

¹⁰ Lásd *NA* 20, 30–36.

¹¹ Lásd *NA* 20, 32.

Mendelssohn). Az egész koncepció problematikussága abban rejlik, hogy mivel meg akarja tartani a pszichofizikai összefüggést, át kell hidalnia az immanens és a transzcendens közötti szakadékot. Ha az embert egységes létezőnek akarja felfogni, akkor el kellene tekinteni a fizika (fiziológia – mundus sensibilis) és a metafizika (pneumatologia – mundus intelligibilis) közötti onológiai hiástól. Bizonyos értelemben a descartes-i dualizmus dilemmája lép itt elő. Nevezetesen az, hogy miként lehet elgondolni a két, minden tekintetben heterogén szubsztanciának az egymásra való hatását az emberben, aki-ben e két létforma keveredik (ens mixtum). Schillernél ez abban a kérdésben fogalmazódik meg, hogy miként jut el a tudatba egy materiális impulzus révén kialakuló érzékelési inger. A Descartes utáni filozófia az „összekötés/érintkezés” kérdését (commercium-Frage) csak metafizikailag tudta megoldani, egy a priori vagy aktuálisan isteni aktus elfogadása révén, tehát a két szubsztancia „eseményei” mintegy párhuzamosan zajlanak, s így az egymásra való közvetlen hatás látszatát keltik (harmonia praestabilita, okkazonalizmus). Ezekkel a megoldási kísérletekkel a kései felvilágosodás orvosai már nem voltak elégedettek, és Schiller sem. Éppen ezért valamiféle immanens-teremtő közvetítőt keresnek, egy tényleges/reális vagy „természetes hatás” lehetőségeit. Ebből következően a 18. századi filozófia igyekezett oldani ezt a dualizmust, és a léleknek az anyag egy vagy több attribútumát feleltetik meg (például Undurchdringlichkeiten – ’áthatolhatatlanság’), s ezzel magyarázzák a fizikai impulzusok hatását a lélekre. Egy sajátos „lelki lényt” tételeznek fel „ontológiai harmadikként”, amely a két szubsztancia közötti „Mittelding”, „átmeneti képződmény”. Ezeket a „Mittelding”-elméleteket Abel, a Karlschule tanára megismertette hallgatóival, így Schiller is reflektálhatott rá. Szerinte ez nem oldja meg a dualizmus kérdését, s ezzel szemben ő a szubsztanciákon áthatoló közvetítő funkciót az idegrendszerbe helyezi át, ahol valamiféle „közvetítő erőt” (Mittelkraft) tételez fel. Pontosabban az akkoriban „csatornákként” elgondolt idegekben vélt folyadékról, „Nervengeist”-ről (’idegszellem’) be-

szél. Egyébként egy ilyen „fluidum nervorum” feltételezése a korabeli fiziológiában többek, pl. Haller által is képviselt vélekedés volt. Ugyanakkor Schiller úgy látta, hogy egy részben szellemi, részben anyagi „erő” feltételezése, amely a testet és a lelket összeköti, nem oldja meg az antropológiai dualizmus apóriáját.

A már említett harmadik, végül is elfogadott disszertációjában a professzorok korábbi éles kritikája miatt lemond a metafizikai-filozófiai spekulációkról, és inkább induktív-empirikus megközelítést választ. Itt már nem találkozhatunk a Mittelkraft-hipotézissel, s a pneumatológiai előfeltevések is háttérbe szorulnak. A szubsztanciákat közvetítő okság magyarázatáról is lemond, és az utolsó fejezetben a lélek sorsát nem véletlenül csak a „természetes halál” követi, a transzcendens szféra kiszorul a vizsgálódás köréből. Az ember antropológiájának konstituálása mintegy „alulról felfelé” halad, most kifejezetten a testtől indul el. Az első részben alapvetően Platner *Anthropologie*-hez kapcsolódik, amennyiben a test és lélek közötti érintkezést/összeköttetést az „állati élet” (biológiai lét) szemszögéből vizsgálja. Így a lélek az élő test önfenntartásának szolgálatában álló szervként jelenik meg, amely az „állati érzékelés” (öröm- és fájdalomérzet) által vezérelve arra törekszik, ami az emberi szervezet számára kedvező, és azt kerüli, ami káros a számára. Lényegében azt állítja, hogy az akaratlan érzéki ösztönökben rejlik az ember szellemi természetének „állati gyökere”. Ugyanakkor a szellem/lélek nem az élet fizikai fenntartásának „szerszáma”, ami az ember hiányos ösztönvezérlését kompenzálja, hanem az a szerepe, hogy az intellektust az onto- és filogenezis folyamatában egyre inkább eloldja pusztá „állati céljától”, hogy a végén a cél-eszköz viszony megforduljon: „Az eszköz (a szellem) a legmagasabb célá vált.”¹² A pusztá állati létből az ember kettős lényé formálódik, akiben a szellem autonóm célá válik.

A második rész (*Philosophischer Zusammenhang*) centrális helyén Schiller az emberről mint kettős lényről beszél, s ebben az „állati” és

¹² Lásd *NA* 20, 51.

a szellemi viszonyát egy „azonosan meghatározott” paralellizmusként fogja fel. Ez az értelmezés ellentétben áll az első disszertáció inkább kauzális „Mittelkraft”-hipotézisével. Itt induktív, az empirikus tényekből absztrahált általános tételről van szó a newtoni gravitációs törvények értelmében. Lényegében a tárgyalt jelenségek folyamatát és struktúráját kívánja ezzel megragadni Schiller, s ezzel az empirista tudományos megértés elvárásainak felel meg. Erre utal az is, hogy a pszichofizikai paralellizmust, amely az ember heterogén alapelveiből mégiscsak egyetlen lényt formál meg, „Sympathie”-nek nevezi.¹³ Ugyanakkor itt nem a felvilágosodás idején már elavult szimpátiafogalomról van szó, amely az élőlényekben benne lakozó vonzóerőt vagy rejtett rokonságot jelentette, hanem az a korabeli orvosi szimpátiafogalom, amely azt jelöli, hogy egy szerv bizonyos megbetegedései egy másikat is rongálhatnak, a két szerv között tehát valamiféle „összhang” lép fel. Schiller e dolgozatában sincs semmilyen okkult minőség, mint pl. a „Mittelkraft” volt. A „Sympathie”-fogalom itt egy orvosi terminus technicus, „a gépezet konszenzusa a lélekkel”.¹⁴

A harmadik disszertáció kapcsán még egy kérdést érintek. Schiller külön foglalkozik a fiziognómia problematikájával, bizonyos szempontból Johann Caspar Lavater munkájához (*Physiognomischen Fragmente*) kapcsolódóan, amelyet a Karlschulében is megvitattak. Egyfelől a mimikát, illetve az arckifejezést a test-lélek-szimpátia evidens bizonyítékának tekintette, amennyiben az emberi érzelmeket a külső megnyilvánulásokból lehet kiolvasni. Másfelől közel sem értett teljesen egyet Lavater felfogásával. Például elutasítja azt a feltevést, hogy az orr, a száj, a szem, a fül alakjából és nagyságából az individuum személyes jellemzőire lehetne következtetni, vagyis Schiller nem tartja elfogadhatónak az ún. „kötött formák fiziognómiáját”. Azt pedig egyenesen képzelgésnek tartotta, hogy a koponya formájáról egy sze-

¹³ Lásd *NA* 20, 64.

¹⁴ Lásd *NA* 20, 61.

mély hajlamaira és tehetségére lehetne következtetni. Schiller a fiziognómiát – Lichtenberg Lavaterrel szembeni kritikáját követve – csak mint „Semiotik der Affekten”-t tartotta értelmesnek.

Érdemes még megemlíteni, hogy az orvosi-filozófiai disszertáció után nem sokkal, 1780-ban keletkezett a *Julius teozófiája* című lírai-filozófiai szöveg, amely 1786-ban, a *Philosophische Briefe*¹⁵ (*Filozófiai beszélgetések*) részeként jelent meg. A kiindulópont itt még inkább a szellem, hiszen azt hangsúlyozza, hogy a tökéletesség a természetben nem az anyag tulajdonsága, hanem a szellemé. A szeretet patetikus magasztalásának itt is centrális gondolata, hogy a szeretet a szellemi világ „mindenható mágnes”, az áhítat és a legmagasztosabb erény forrása. Lényegében a személyiség, valamint a lények felcserélődése, valamiféle kozmikus önátadás, a lelkek harmonikus találkozása, amelyben önszeretet és a másik szeretete ugyanannak a viszonynak két pólusa. Ebből a perspektívából „az embergyűlölet meghosszabbított öngyilkosság; az egoizmus a teremtetten lény legnagyobb szegénysége/ szűkölködése”.¹⁶ Az egész teremtetten világ, a mindenség is a személyiségben oldódik fel, ha minden ember szereti a másik embert, akkor minden egyes birtokolja a világot. Ugyanakkor Schiller azt fájlatja, hogy a kor filozófiája ellentétben áll ezzel a tanítással. Az emberi lélekből származó „égi ösztönt” – ezt a sajátosan kettős eredetű közvetítő erőt – tagadják, „isteni bélyegét” elvitatják, a nemes entuziazmuszt a közömbösség „hideg, halálos leheletében” oldják fel, a jóakarat helyére a rideg haszonlesés elvét állítják. Az egyoldalú mechanikus, illetve fiziológiai materializmus ilyen szenvedélyes, költői képekben gazdag bírálata – a filozófiai gondolatmeneteket egyébként is egy-egy lírai betét, vers dúsíja – mellett azt is érzékelhetjük, hogy Schiller isten-képe, illetve vallásossága egyáltalán nem dogmatikus. Afféle panteizmusról beszélhetünk

¹⁵ Lásd *NA* 20, 107–129.

¹⁶ „Menschenhaß ein verlängter Selbstmord; Egoismus die höchste Armut eines erschaffenen Wesens”. *NA* 20, 120.

itt, amelynek szellemi gyökerei egészen Spinozáig vezethetők vissza. Természet és isten lényegében azonosak, a természet a „végtelenül megosztott isten”.¹⁷ A mindenség teljességét a megismerő és tevékeny szeretet princípiuma fonja egybe, s ebben a láncolatban nincs helye a pusztán önmagában nyugvó, evilágon túli istennek. Bizonyos értelemben a szeretet mint egyetemes vonzerő hozza létre Istent, amely maga is a természet és az ember közötti egyesítő, nem pedig túlvilági hatalomként működő abszolútum. Schiller szemszögéből végső soron az ateizmus lényege a csupán önmagát szerető ember, illetve szellem önállítása, amely megszakítja a „lények kozmikus láncolatát”: „Az egyedül önmagát szerető szellem lebegő atom a mérhetetlenül üres térben”.¹⁸ Isten is csak a teremtés által, a teremtett lények láncolatában szemlélhette a szeretet princípiumát, kezdetben társtalan volt. Nem véletlen, hogy Hegel a *Julius teozófiájának* e versbetétével zárta *A szellem fenomenológiáját*: „Kelyhéből a nagy lélekvilágnak/ Forr felé a végtelen” (Kardos László ford.). Hegel számára e kép a fogalmilag felfogott történelmet – „az abszolút szellem emlékezetét és golgotáját, trónjának valóságát, igazságát és bizonyosságát, amely nélkül élettelen és magányos volna”¹⁹ – idézi fel.

Befejezésül azt emelném ki, hogy Schiller az emberi személyiség totalitásának eszméjéből kiindulva hangsúlyozza ösztön és ész, valamint erkölcsiség és érzékiség komplex egységét. Tulajdonképpen egy olyan morálfilozófiával áll szemben, amely platonikus módon a testet, sztoikus módon pedig a fájdalmat veti meg. Ezzel szemben Schiller az eleven emberi személy testi-lelki, avagy „állati”-szellemi összhangját hangsúlyozza már fiatalkori disszertációiban is.

¹⁷ Lásd *NA* 20, 123–124.

¹⁸ „Ein Geist, der sich allein liebt, ist ein schwimmender Atom im unermeßlichen leeren Raume”. *NA* 20, 122.

¹⁹ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Akadémiai, Budapest, 1979, 5. Fordította Szemere Samu.

MESTER BÉLA

Ideggyengeség és hipochondria

*Betegségmetaforák a 19. század első felének
magyar filozófiai vitáiban**

Test- és betegségmetaforákban bővelkedik a filozófia- és eszmetörténet; nem az ilyenek megtalálása az igazi feladat, hanem annak a megállapítása, hogy a mindenkor meglévő örökség, metaforakészlet használatában, funkciójában mi az, ami valóban a vizsgált kor sajátossága. Esetünkben főként a kora újkor és a felvilágosodás korából örökölt elemeket kell figyelembe vennünk, amelyek persze a maguk során gyakran antik gyökerűek. Ezeket kell elkülönítenünk a rájuk rétegződő szentimentális és romantikus értelmezésektől olyan módon, hogy lehetőleg ne vetítsük vissza a 20. századi biologicista beszédmódokat, és számot vessünk azzal, hogy mai, a betegségmetaforát fölfedező *elméleteink* mennyiben alkalmasak régebbi korok hasonló jelenségeinek a megmagyarázására. (Az *államról* mint *egészséges* vagy *beteg test*ről sokan beszéltek Menenius Agrippától Hobbeson keresztül 20. századi ideológusokig. Ha mindezt annak alapján akarnánk közös nevezőre hozni, hogy minden esetben az emberi közösség és az élőlény analógiájáról van szó, éppen azt nem magyaráznánk meg, hogy a hasonló kifejezőmód mit jelent különböző társadalmakban, kultúrákban. Elég itt annyit emlékeztetünkbe idézni, hogy mennyire mást jelent a *gép* és a *test* analógiája Hobbes

* Írásom *A magyar filozófiatörténet narratívái (1792–1947)* című OTKA-kutatás keretében készült (K 104643).

kortársai, de még a felvilágosodás százada számára is, mint amikortól kezdve értelmet tulajdonítanak az *organizmus* és *mechanizmus* közötti megkülönböztetésnek.)

Az itt tárgyalandó esetben, a 19. század eleje magyar szellemi életének a testi metaforák szempontjából való vizsgálata során néhány, a testről való beszédnek az egyes korokon átívelő, ugyanakkor más kontextusban megjelenő toposza különösen jól vizsgálható, érzékeltes formában jelenik meg a különböző korszakok tipográfiai képeiben és eltérő magyar helyesírási rendszereiben. Az előző századból örökségül maradt, a korabeli orvosi kutatások élvonalával lépést tartó, ugyanakkor kora újkori gyökerű, a kifejezőmódban pedig a célközönség antikos műveltségéhez igazodó felvilágosító, ismeretterjesztő írások adják a testről való megélénkítő beszéd egyik meghatározó alapanyagát. Jellemző példa erre a debreceni városi orvos, a korai himlőoltási kísérletek magyar protagonistája, az orvostörténet területén a *historia literaria* műfajának jeles képviselője, Wespri István többek között Locke hatását tükröző gyermekápolási tanácsadó könyvecskéje, amelyet felnőttek számára írott, pontokba szedett egészségügyi tanácsok egészítenek ki.¹ A józan mértékletességen és mindennapi megfigyeléseken alapuló, kézenfekvő szabályokon átsejlenek az emberi test és a személyiség viszonyáról szóló, néha általánosítva megfogalmazott nézetek. Legfeltűnőbb ezek közül a test mindennemű felszabadítására vonatkozó tanácsok következetessége, és ezek összefüggésbe hozása a későbbi, szellemi értelemben is egészséges személyiségfejlődéssel. Debrecen orvosa még arról is szükségesnek látja külön szót ejteni, hogy a csecsemők „süvegecskét” miért nem szabad megkötni az álluk alatt. Az újabb gyermekkor-kutatások által a szoros pólyázás és a szigorú ágostoni emberkép feladásának *párhuzamáról* feltártak fényében a civis doktor megfogalmazásai már nem is tűnnek annyira erőszakoltnak.

¹ Wespri István: *A' kiseded gyermekeknek nevelésekről való rövid oktatás*. Páldi István, Kolos'váratt, 1760.

A testi szabadságra vonatkozó gyermekkori szabályokat a saját testre való reflektáltság felnőttkori regulái egészítik ki, egyszerre adva az egészség megőrzésére szolgáló testgyakorlati és dietetikai tanácsokat a magánéletben, és a társas viselkedéshez fogódzót adó higiénés és esztétikai regulákat. A jól kitapintható cél a szabad testben szabad szellemmel fölnövő, ezért testéhez reflektáltan viszonyuló, felvilágosult felnőtt; a célközönség a város értelmisége.

A másik jellemző példa Locke Európa-szerte népszerű nevelési tanácsadó munkája magyar fordításának második kiadása.² Az angol filozófus, akinek *e* műve kontinentális fordításaiban, így a magyarban is, orvosi végzettségét hangsúlyozzák az olvasók számára, részletesen kifejtve tárgyalja közvetlen kapcsolatban a testi nevelést az oktatás és a szellemi fejlődés egyéb kérdéseivel, a fordító pedig előszavában félreérthetetlené teszi, hogy a közéletet meghatározó szereplők megfelelő szellemben való kineveléséről szólnak számára még a mű csecsemőgondozási és öltözködési tárgyú bevezető részei is. A továbbiakban az lesz érdekes számunkra, hogy a felvilágosodás saját testtel kapcsolatos tudatosságának programjával megszólított magyar célközönség mit kezd a testről való beszéd örökölt formáival a 19. század megváltozott körülményei között. Az eredeti célközönség persze heterogén elemekből, a városháza tisztviselőiből, a debreceni nagykollégium diákjaiból és tanári karából, valamint a helyi politikában aktívan részt vevő és közéleti tisztségekre eséllyel pályázó középnemességből áll. Az egyetlen közös bennük az a műveltség és hatalmi pozíció, amely alkalmassá teszi őket a felvilágosodás programjának közelebről meg nem határozott módozatú előbbre vitelére. Közülük elsősorban azokról az alkotó értelmiségiekről vannak adataink, akik maguk fogalmazták meg nézeteiket saját testükről. Az első dolog, ami feltűnik, a testről való beszéd egyre fontosabbá válása

² *Az erkölcsi nevelésről*. Locke és mások után Boros Jenői Székely Ádám. 2. kiad. Burián Pál, Budán, 1829. (A címlap után az 1771-es kolozsvári kiadás változatlan utánnyomása következik, a címlaptól elütő régies tipográfiával és helyesírással.)

az egyébként is ugrásszerűen gyarapodó, önmagában is az önreflexió növekvő súlyára utaló naplóirodalomban. A lényegében változatlan szerkezetű orvosi tanácsok állandó, rendszeresen, írásban regisztrált önmegfigyelésben interiorizálódnak. A naplóiírók beszámolnak étkezési rendjükről, emésztésükről, alvási szokásaikról, öltözködésükről és közérzetük apró testi tüneteiről, sőt, fiatalabb korukban nemritkán *önkielégítési* naplót is vezetnek, vagy külön füzetben, titkosított jelekkel, vagy egyszerűen beleszöve az egyéb eseményekről szóló diáriumba. Természetesen a bensőségeség, a személyesség és az emocionalitás jól ismert 19. századi kibontakozásáról van itt szó, amelynek azonban arról a vonásáról meg szoktunk feledkezni, hogy ez mennyire a saját testre reflektáltan, gyakran testi tüneteken keresztül jelenik meg. A test fölötti kontrollt túlhajtó, a különféle dietetikai és egyéb egészségügyi szabályokat monomániásan életvezetési vezérelvként követő magatartás nem a mi korunkkal kezdődött; nem véletlen, hogy az értelmiségi alakját éppen ennek a magas fokú és interiorizált testi tudatosságnak, illetve e tudatosság gyakran betegesen megjelenő túlzásainak alapján már korán összeköti a közgondolkodás a hipochondriával. Érdeemes megjegyezni, hogy a saját test tüneteivel való bensőséges viszony szinte azonnal megjelenik az egymás közötti viszonyokban is. Az a mód, ahogyan a jellemzően diákkorban kialakult néhány fős, öntökéletesítésre és egymás buzdítására létrejött elit baráti körök tagjai időről időre meglátogatva egymást, teljes természetességgel olvassák végig egymás naplóit, többoldalas részleteket másolnak ki a testi működés regisztrációját tekintve is legintimebb helyekről, majd hosszasan meg is beszélnek egymással e szövegek tanulságait mint az öntökéletesítésben elért szintjük dokumentumait – más, eddig kevésbé elemzett dimenzióira mutat rá a testiesség kezelésének.³ A felvilágosító orvosi tanácsó-

³ A kor egyik jellemző átlagértelmiségi naplóját lásd: Tóth Péter: *Napló (1836–1842)*. A szöveget gondozta, a jegyzeteket és az utószót írta Szegedy-Maszák Mihály. Magvető, Budapest, 1984.

kon alapuló, később azonban személyiségjeggyé interiorizált testi tudatosság intézményesen is megjelenik az interperszonális térben, azaz a kommunikációt reguláló tényezővé válik. Gondoljunk a kor fürdőkúrák köré szerveződő kultuszaira, amelyekben a legnaturálisabban megjelenő testi tünetek kezelése válik fontos, a nyilvánosság terét meghatározó szervezőelvvé; vagy a filozófia történetében arra a természetesnek tűnő átmenetre, amellyel Kant áttér az egyéneknek szóló étrendi tanácsokról a közös estebédre mint a társadalmi kommunikáció alapintézményére, egyformán figyelve a felszolgált ételek és a társalgás jó rendjére.

A testiségről való személyes, mégis orvosi stílusú beszéd fölbukkanása és hangsúlyossá válása a nyilvánosság 19. századi új tereiben ugyanakkor mélyen összefügg a korszak értelmiségtörténetének egyik legfontosabb szociokulturális fordulatával, amely egyre erősödő spirálba kergeti a testiség diskurzusát. Az alkotó értelmiségiek mint az egyik sajátos „ülő foglalkozás” képviselői életmódjuk okán már korábban is a felvilágosító egészségügyi tanácsok különös címzettjei voltak, egyszerre válnak professzionális értelmiségiekké és nagyvárosi lakosokká. A folyóiratok megkövetelte szigorú határidők, terjedelmi és formai követelmények életviláguk és időkezelésük egészen új szerkezetét alakították ki; a testiség nyilvános, orvosi ihletésű diskurzusában egyszerre beszélnek saját maguk és társaik leghúsbavágóbb napi tapasztalatáról, és találnak egymás elleni kritikáik és kultúrakritikájuk számára plauzibilisnek tűnő nyelvezetet. A modern nyilvánosságra termelő intellektuális iparos a modernitás előretörését saját életvilágának szerkezetén, saját testének és testi tapasztalatának a nagyváros, a kiadói és nyomdaipar környezetében való átalakulásán keresztül regisztrálja, és nézőpontjának reflexióját is innen kiindulva igyekszik elvégezni. Innen érthető meg a megismerés más életvilágból történő megalapozásának, az eltérő, „életből vett” nézőpontok keresésének a kedveltsége. A nép *vélt* életszemléletére való hivatkozás, vagy éppen a reformkor elején a *női tekintet*nek az irodalomban való jogosultságáról lefolytatott nagy hírlapi

polémia olvasható úgy is, mint a saját, „sajtóipari” pozíción kívüli, megalapozottabb helyzetűnek gondolt megismerő alany keresése.⁴ A másik oldalról nézve a női szemszög *hiányjelenséggé* tűnik föl: a hiteltelennek minősített irodalmi nőábrázolás a kritizált *férfiszerző valóságidegenségének, életidegenségének* biztos jele, annak bizonyítéka, hogy *nem lát ki* a sajtóipar művi papírvilágából. E háttér alapján érthető meg a vitapartner testi sajátságainak áttételes bevonása az egészen teoretikus vitákba is: ha a testtel való helyes bánásmód, valamint a helyes étkezési rend követése a magánéletben és társaságban elősegíti a helyes gondolatok megszületését; akkor a helytelen gondolatok mögött bizonyára a testtel való helytelen bánásmód áll, aminek a háttere a gondolattermelés újonnan megtapasztalt mesterseges rendjének a torzító hatása. A megismerés rossz módszere testi tüneteket okoz, ugyanakkor a testhez való helytelen viszonyról éppen a nem helytálló gondolatok keletkezése tanúskodik.

Ettől a konstellációtól egyenes út vezet ahhoz, hogy a testes beszéd közvetlenül áthassa a korabeli szellemi termékek, magatartásmódok megítélését, a műbírálatok gyakori háttérét nyújtva. Félreértés lenne, ha a kritizált szerzők testi gyengeségének főlemlegetésében a „túlfinomult műveltség dekadenciájának” évszázaddal későbbi biologicista, gyanús politikai eszmék szolgálatában álló *megvetését* vetítenénk vissza. A bírálat igen gyakran a *közös* életvilág hatásának a kritikájaként jelenik meg, melynek káros hatásait az alkotó értelmiséginek gondosan ki kell korrigálnia; ezzel nem csupán egészségének, de ép alkotóképességének is tartozik. A reformkori regény és a filozófiai irodalom befolyásos kritikusai, Szontagh Gusztáv érzékletesen leírja önéletírásában, hogy kemény téli időben, rossz foga miatt feldagadt arccal való gyors Pestre utazása, majd beköltözése egy újonnan épült ház még nyers falai közé, párosulva a sajtóipar üzemszerű, neki akkor még szokatlan munkafeltételeivel – pontos és szoros határidők, szabvány kéziratívek, korrektúrázási fel-

⁴ A vita Takáts Éva színikritikája kapcsán robbant ki 1826-ban.

adatok – hogyan kergették az ideggyengeségnek a korabeli magyar írókat igencsak kedvelő betegségébe.⁵ Az új civilizációs korból csak felsőgömöri szülőföldjére való gyors utazása, szinte *szökése*, és az azt követő, a kor medicinájában hasonló esetekre előírt hidegvíz-kúra tudta kigyógyítani. Ennek az önvallomásnak a fényében másképpen értékeljük azokat a sokszor durvának és igazságtalannak tűnő megjegyzéseit, amelyek legkeményebb és legkövetkezetesebb kifejtéseit meg is tartotta magának, csupán kéziratban maradt önéletírásában leírva azokat. A sor elejét Kölcsey vallásfilozófiai írásának életidegen, világfájdalmas miszticizmusként való értékelése jelenti még a húszas években, amelynek okát az egész magyar irodalom, benne *saját maga* fizikai környezetében, testi állapotában látja.

A külső világtól függetlenedni hajlamos valóságkonstrukció táptalaja voltaképpen a sajtóipar, a szerkesztőségeknek, nyomdáknek és szalonoknak ugyanaz a világa, amelynek közben ő válik az abban magát legotthonosabban érző lakójává. Ez a művi világ teszi lehetővé, hogy az új médiafelületen, vagyis a modern periodikumok hasábjain megjelenő fiktív valóságot éppen annak alkotója tévessze össze az egyre kevésbé érzékelt külső valósággal; az ilyen állapotba került, félresiklott megismerő szubjektum pedig testi tüneteiről, a külső valóság kóros nem érzékeléséből eredő betegségeiről ismeri meg. A valóságidegenség okát adó művi környezetet, illetve annak következményeit Szontagh különböző alkalmakból írott kritikáiban és egyéb hírlapi cikkeiben változatos jelképek felvillantásával érzékeltette. Schillerről szólván még csak azt jegyzi meg, hogy a katonaiskola hálótermében ábrándozva (ez a külső valóságtól elidegenítő művi környezet) lehetetlen spekulatív módon, tapasztalatok nélkül megkonstruálni, hogy a kérdéses drámai szituációban hogyan

⁵ Szontagh Gusztáv: *Emlékezések életemből*. MTA Kézirattára, Budapest, 1849–1851, Történi. 2-r. 11 (kézirat). Ha másként nem jelzem, Szontagh vélekedéseit önéletírására támaszkodva ismertetem, úgy, ahogyan korábbi írásaira itt visszaemlékezik.

viselkedne egy szerelmes nő, így lesz a bírált színmű női főszereplője papirosfigura (a nők életvilága gyakran merül föl a mesterséges világon kívüli külső valóság etalonjaként). Ugyanennek a valóságkonstrukciónak a későbbi leírása általánosabb, de még mindig szimbólumokkal dolgozik. A szerzőt mesebeli kalandos utazásán, amelyről csak az írás végén derül ki egyértelműen, hogy teljes egészében álmának leírása, a kor három jellegzetes magyar értelmiségi típusa kíséri el, és keveri állandóan bajba: a romantikus költő, a dagályos politikai szónok és a „szemlélődő”, vagyis spekulatív, nagy valószínűséggel hegelianizmussal is megvádolható filozófus.⁶ A történet vége, hogy a szerző felébredve kiszabadul egyre veszélyesebb álmából, míg kéretlen útítársai a fantázia általuk teremtett álomvilágában rekednek, nem lévén már képesek létezni az ébrenlét *való világában*. Az „alvajáró spekulatív gondolkodó” szimbólumát fordítja le azután a tudományos vita száraz nyelvére a magyar őstörténet érzékeny kérdésével indító, ám a tudományos és filozófiai megismerés, valóságkonstrukció mibenlétének általános kérdéséig emelkedő Világos utáni szenvedélyes vitában. A metafora változott alakban még visszaköszön: a megbíralt, kóros valóságérzékelésben szenvedő tudósok ugyan nem álomvilágba, de „azon regényes tündértájékokra juthatnak, hol Horvát István annyi magyart s Kollár annyi tótot fedeztek fel”.⁷ A hamis valóságkonstrukció első megközelítésben a historiográfia helytelen módszerével, az írott, azon belül is az elbeszélő források indokolatlan túlbecsülésével azonos; leírása azonban egyszerre tükrözi e módszert, a bíralt historiográfusok *művi* életvilágát, és előre sejteti az ebből következő testi tüneteket: „a szobatudós tulajdona, a könyvekből és eszmevilágból ki nem vergődhetés” a fő

⁶ Szontagh Gusztáv: A szenvedelmes dinnye- és dohánytermesztő kalandjai I–II, *Életképek* (3), 1845/7–8, 205–213; 231–237.

⁷ Szontagh Gusztáv: Eszmecsere Toldy Ferenc és Wenzel Gusztáv társaimmal, *Új Magyar Museum* (1) 1851/12, 667.

baj.⁸ Itt derül csak ki világosan, hogy a külső valóság helyes megismerését akadályozó, *mert* betegségeket okozó, és ezzel a megismerés műszerét, az emberi elmét romboló fiktív valóság, amely további virtuális valóságok kreálására, és ezek igazi valósággként való kezelésére csábítja a beteget, azonos a sajtótermékek szimbolikus tartalmainak a világával. Az újmódi virtualításban tájékozódási képességüket elvesztő tudósok mániás magyar őstörténeti koncepciói, amelyeket egyedül a türelmes fehér papír támaszt alá, Szontagh számára a hegei filozófia szintén csupán *önkéntes* terminusok *önmozgásán* alapuló rendszeréhez hasonlóak. Mindkét valóság fiktív, igazából csupán papírra írott különös szavak formájában léteznek; és ugyanannak a modern sajtóipari életvilágnak a kreatív dolgozóiban kellemetlen, de elkerülhető testi tüneteket okozó termékei.

⁸Uo.

A KORABELI MEDICINA
ÉS ANTROPOLÓGIA
SZEMLÉLETI ALAPJAI

MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS

A test mint gép – a metaforától a valóságig

Thomas Cantimpratensis (1201–1272) *Liber de natura rerum* című munkájában megjegyzi: a gerinc arra szolgál, hogy a felsőtest szerkezete, a „*machina corporis*” biztosabban illeszkedhessék az alsótestbe.¹ Tudomásom szerint ebben a mondatban fordul elő elsőként a „*machina corporis*” kifejezés, bár még bizonyosan nem „testgép” jelentésben. 1747-ben azonban La Mettrie már büszkén hirdeti, hogy „A test csupán óramű, amelyet a testnedvek működtetnek”.² Castelli orvosi szótárának 1762-es kiadásában pedig a következőket olvashatjuk: „Manapság a *machina* szó leginkább a modern élettanászok és orvosok műveiben fordul elő, minthogy ők az emberi testet

¹ „ut tota machina corporis convenienter ac firmiter in inferioribus fulciatur” Thomas Cantimpratensis: *Liber de natura rerum*. (1.65.5.) Teil I., Text. De Gruyter, Berlin, 1973, 70.

² Julien Offray de La Mettrie: *Filozófiai művek*. Akadémiai, Budapest, 1968, 445. Fordította Horváth Henrik és Zigány Miklós. Az eredetiben: „le corps n'est qu'un horloge, dont le nouveau chyle est l'horloger”. A magyar fordítás – „A test csupán óra és a friss nyirok az órásmester” – pontatlan: a chyle (emésztett nedv) ugyanis nem azonos a phlegmával, vagyis a nyirokkal (mindkettő nedvkórtani fogalom). Ráadásul szerintem itt a horloger szó sem órásmestert, hanem órarugót vagy órasúlyt jelent.

semmi egyébnek nem tartják, mint olyan gépezetnek, automatának, amely különféle mozdulatait úgy végzi, akár egy óra.”³

A 18. század közepére tehát szinte magától értetődött, hogy az emberi test nem egyéb gépezetnél. Előadásom e gondolat karrierjét próbálja vázolni.

Az ókori tudományos örökséget a reneszánsz három szakaszban dolgozta föl: az újrafelfedezés időszakát követte a filológiai-szakmai kritika kora, végül a folyamatot az örökség meghaladásának szakasza zárta, amelynek során az antik művek tudományos értéküket veszítve, pusztán történeti dokumentumokká süllyedtek. Ez a harmadik szakasz nagyjából a 17. század első harmadáig tartott. A medicina szempontjából a korszak legfőbb tanulsága az volt, hogy az addig egyeduralkodó antik nedvelmélet egy sor kérdésre nem ad kielégítő választ. Új élettani és kórtani elméletekre volt szükség, tért hódított a kemia, illetve új életre kelt az ókori eredetű szolidáris patológia.

A padovai egyetemen, Prosper Alpinus (1553–1617) és tanítványai által 1610 körül feltámasztott „szilárdkórta” lényege az, hogy a mikrokozmosz, vagyis a test a makrokozmoszhoz hasonlóan apró, szilárd részecskék halmaza, amelyek alakja, sűrűsége, mozgása határozza meg az anyag aktuális tulajdonságait. Az egészség e részecskék szabad áramlását feltételezi, míg a betegség a tökéletlen elemáramlásra vezethető vissza.⁴ Alpinus padovai kollégája Santorio (1561–1636) mestere tanait egzakt mérésekkel igyekezett

³ „Alias hodieque vocabulum machina saepissime legitur in recentiorum physiologorum et medicorum scriptis, dum corpus humanum (ne de brutis quid dicam) nihil aliud creditur esse, quam machina »automatosz« instar horologii motus suos diversos perficiens.” Bartholomaeus Castellus: *Lexicon medicum Graeco-Latinum*. Manfré, Patavii, 1762, II, 116.; Zedler 1737-es Universal-Lexiconjában egyébként külön, igen szórakoztató „Menschliche Maschine” címszó olvasható.

⁴ Prosper Alpinus: *De medicina methodica libri XIII*. Boutenstein, Lugduni Batavorum, 1719, 15. (1. kiad.: Patavii, 1611.)

alátámasztani. 30 éven át végzett híres kísérletei eredményeképpen a testet mérhető (kvantitatív) anyagi halmazként írta le.⁵

Ugyanebben az évtizedben ismertette a kor egyik legnagyobb hatású orvosa, Daniel Sennert (1572–1637) atomista elméletét, amely még nedvkórtani alapokon állt ugyan, ám a nedvkórtan négy alapedvének tulajdonságait is már atomista-szolidáris elvekre vezette vissza.⁶ Sennert atomizmusa közvetlenül hatott a szempontunkból kulcsfontosságú Descartes-ra.

A reneszánsz azonban nem csak az élettan területén vitt közelebb az embergép elméletéhez. A Vesalius által megújított anatómia is nagy szerepet játszott abban, hogy az emberi testet a kor orvosa egyre inkább anyagi struktúrák halmazának kezdte tekinteni. „Az új, részletes anatómiai atlaszok által nyújtott közvetlen, vizuális tapasztalat is azt diktálta, hogy a test szerkezete és mondjuk egy óráé közt egyértelmű a hasonlóság.”⁷

Padova szerepe az újfajta „szilárdkórtan” kialakulásában egyébként elsőrendű. Nem véletlen, hogy William Harvey, a vérkeringés pontos *mechanizmusának* leírója szintén padovai diák volt. A padovai egyetem orvosi karán a 17. század elejétől már szolidáris patológiát oktattak. Az itteni tanárok többsége a testet immár mérhető anyagok alkotta fizikai összetevők halmazának tekintette.

Effajta előzmények után jelent meg 1644-ben, Amszterdamban a 17. század legfontosabb tudományfilozófiai műve, Descartes *Principia philosophiae*-je. Descartes szerint a világnak csupán két dimenziója létezik: a gondolkodás és a kiterjedés. A kiterjedt világ összetevői a mozgás és az anyag. A dolgok különbségeit az alak, a nagyság és a mozgás határozza meg. Minden a természet törvényé-

⁵ Sanctorius Sanctorius: *De statica medicina et de responsione ad staticomasticem*. P. et A. Meietus, Patavii, 1614.

⁶ Daniel Sennertus: *Epitome naturalis scientiae*. Bally, Witebergae, 1618.

⁷ Aram Vartanian: Man-machine from the Greeks to the computer, in *Dictionary of the History of Ideas*. Charles Scribner's Sons, New York, 1974, III. 135.

nek van alávetve, tehát minden determinált. Márpedig ami szükség-szerű, az gépelvű, mechanikus is egyben.⁸ A természet háttérébe azonban Descartes egy, e determinált léten kívüli *primum movens*t helyezett, Isten szeméjében, világa tehát kétosztatú lett. Descartes orvos-élettani szempontból később pontosította elméletét *L'homme* (1662) című tanulmányában, amelyben az emberi testet már szó szerint óraműhöz vagy gépezethez hasonlította, többször is használva már az óra (horloge), illetve a gép (machine) szót.⁹

Descartes-nál is tovább lépett azonban Henricus Regius (1598–1679), aki *Fundamenta physices* című, 1646-ban kiadott könyvében,¹⁰ s még inkább *De affectibus animae* című 1650-ben publikált disszertációjában¹¹ oly módon szüntette meg a karteziánus dualizmust, hogy a lelket is anyagi természetűnek tartotta, vagyis eltekintett mindenfajta *primum movens*től. Nála az élőlény már automaton, önmozgó és önmozgató szerkezet. A *De affectibus animi* első oldalán olvasható a következő, szinte pavlovi kijelentés: „A lelki cselekvések automatikusak” („Actiones animales automaticae sunt”). Regius alapelve egyébként versbe szedve a következő: „Mens, mensura, quies, motus, positura, figura/Sunt cum materia cunctarum exordia rerum.” Vagyis: „Értelem és mérték, nyugalom, mozgás, alak, állás/ és az anyag szült mindent itt, ami létezik és él.”

Cartesius és Regius hatására a század végére az a képzet, hogy a szervezet valamilyen órával vagy gépezettel azonos, vagy legalább hozzá nagyon hasonló dolog, olyannyira elterjedt, hogy az orvosi

⁸ Frank Wittig: *Maschinenmenschen. Zur Geschichte eines literarischen Motivs im Kontext von Philosophie, Naturwissenschaft und Technik*. Königshausen und Neumann, Würzburg, 1997, 36–40.

⁹ Renatus des Cartes: *De homine*. Leffen-Moyardus, Lugduni Batavorum, 1662, 1–2, 120–121.

¹⁰ Henricus Regius: *Fundamenta physices*. Elsevier, Amstelodami, 1646.

¹¹ Henricus Regius: *De affectibus animi dissertatio*. Ackersdijck-Zijll, Trajecti ad Rhenum, 1650. Lásd Horst Bernhard Hohn: „*De affectibus animi dissertatio*” 1650. *Die Affektlehre des Arztes Henricus Regius (1598–1679) und sein Verhältnis zu zeitgenössischen Philosophen*. Institut für Geschichte der Medizin, Köln, 1990.

nyelv közhelyévé vált. Christian Vater (1651–1732) például anatómiai munkáját 1697-ben *Az embergép boncolás alapján megrajzolt életszerveiről* címmel adta ki.¹²

A mechanojatria¹³ alapjait tehát már a 17. század közepére sikerült lefektetni. A gond azonban az volt, hogy ha kiemeljük a *primum movens*-t a szerkezetből, vajon mi mozgatja majd a gépet? Erre a kérdésre adott választ két olasz tudós, Borelli és Baglivi.

Alfonso Borelli (1626–1691) valójában már nem abban nyújtott újat, hogy a szervezetet tisztán fizikai mechanizmusként írta le, hanem abban, hogy 1680-ban közzétett fő műve, a *De motu animalium*¹⁴ második kötetében megoldást talált a fenti problémára. Borelli szerint ugyanis nem csupán a test összetevői materiálisak, hanem a mozgása is teljesen mechanikus, hiszen a mozgás alapja a rostok automatikus összehúzódása.¹⁵ Ezt az összehúzódást pedig olyan hidraulikus folyamatok váltják ki, amelyek a *succus nerveus*, az idegnedv és a vér mozgásán alapulnak. S noha a vér egyébként – Borelli szerint – akaratlagosan is az izomba juttatható, az akarat valójában szintén nem egyéb, mint rostösszehúzódások által kiváltott reakció.¹⁶

A raguzai Giorgio Baglivi (1668–1707) *De fibra motrice* (Perugia, 1700) című munkájában Borelli rost-tanát tökéletesítve már azt is kijelenti, hogy az embergép pusztán rostokból áll, semmi egyébből.¹⁷ Ő talán az első, aki nyíltan szakít a nedvkórtannal és a négy nedv

¹² Christian Vater: *De machinae humanae organis vitalibus secundum autopsian delineatis*. Schultz, Wittenberg, 1697.

¹³ Karl Eduard Rothschuh: *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*. Hippokrates, Stuttgart, 1978, 224–252.

¹⁴ Alphonsus Borellus: *De motu animalium*. Tom.1–2. Bernabeo, Roma, 1680; editio 2.: Van der Aa – Boutesteyn – Vivie – Gaesbeck, Lugduni Batavorum, 1685.

¹⁵ Uo. II, 2.

¹⁶ Uo. II, 43.

¹⁷ Georgius Baglivius: *Opera omnia*. Bruyset, Lugduni, 1745, 262.

dogmájával, amelynek elemei még Borelli szövegeiben is fel-felbukkannak.

Az újfajta mechanikus rostműködésekre alapozott orvostanban fontos szerepet játszott a Thomas Willis-féle, ingerület-elvű neuroológia is,¹⁸ amely lehetővé tette annak elképzelését, hogy az idegek lélekmentesen is rendszerszerűen képesek működni.

Az anatómiában szintén jelentős változásokra került sor ebben az időben, elsősorban a meginduló mikroszkópos kutatásoknak köszönhetően. Malpighi anatomia subtilisének, mikroszkópos szövet-anatómiájának hatására valamiféle morfológiai mikroanatómia alakult ki, amely kedvező tapasztalati háttérrel is adott a divatos szolidáris patológiának: az apró, szilárd részecskék ugyanis a mikroszkóp alatt láthatóvá váltak.

Az új fiziológiára és anatómiára hamarosan újfajta – Alpinuséra emlékeztető – szolidáris patológia is épült, például Theodor Craaennél (1620–1690), aki szerint¹⁹ a szervezet porusainak eldugulása és a részecskék áramlásának elakadása okozza a betegségeket. Ezt az obstrukciót az idézi elő, ha nem megfelelő alakú részecskék kerülnek a rendszerbe. Craanen patológiája Németalföldön igen sikeresnek bizonyult, Bontekoe, Blankaard és még sokan mások követték, sőt Boerhaavére, Hoffmannra is nagy hatással volt.²⁰

A 18. század első évtizedére gyakorlatilag egyeduralkodóvá váló mechanojatria nagy összegzői ugyanis Hermann Boerhaave és Friedrich Hoffmann voltak. Mindkettejük olyan orvosi rendszert alkotott, pontosabban írt le, amely két alapelveen nyugodott: 1. A szervezet tisztán fizikai mechanizmus 2. A mechanizmust a

¹⁸ Thomas Willis: *Cerebri anatome, cui accessit nervorum descriptio et usus*. Roycroft, Londini, 1664. illetve Thomas Willis: *De ratione motus musculorum*. Samuel de Tournes, Coloniae Allobrogum, 1680.

¹⁹ Theodororus Craanen: *Tractatus physico-medicus de homine*. Van der Aa, Lugduni Batavorum, 1689.

²⁰ Karl Eduard Rothschuh: *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*. Hippokrates, Stuttgart, 1978, 234–236.

nedvek hidraulikája és a rostok automatikus tágulása-összehúzódása mozgatja.²¹

Herman Boerhaave orvosi alapelveit legtisztábban *De usu ratiocinii mechanici in medicina* című beszédében (1703) fogalmazta meg. Itt azt írja, hogy a test számos, nedvek által működtetett gépből áll, ezért hát a szervezet működése csak geometrikus-mechanikus módon írható le és ismerhető meg.²² Sőt, Isten nem egyéb, mint az, aki e gépet létrehozta. Nem primum movens tehát, hanem csak faber.

Friedrich Hoffmann hasonló egyértelműséggel fogalmaz, a korban alaptankönyvnek számító munkájában, a *Fundamenta medicinae*-ben.²³ Szerinte ugyanis az orvostudomány nem más, mint „a fizikai-mechanikai elvek megfelelő alkalmazása az egészség megtartása és visszaállítása érdekében”. Hiszen az emberi test sem egyéb gépnél, amelyet valamifajta hidraulika mozgat. Az élet pusztán mechanikai és testi-anyagi jelenség. Hoffmann már 1703-ban nyíltan „machina humaná”-ról, embergépről beszél, s lélekre vagy effélére szót fecsérelni sem hajlandó. Fő művében később újra kitér e kérdésekre, kijelentve, hogy az élet az ideg- és az izomsejtek tágulásával és összehúzódásával azonos, semmi több ennél.²⁴

²¹ „...corpus nempe humanum machinam esse, cujus solidae partes aliae sint vasa liquidis coercendis, dirigendis, mutandis, separandis, colligendis et excernendis apta, aliae vero instrumenta mechanica quae figura, duritie nexuque suo vel fulcire alia, vel definitos motus exercere queant.” Hermannus Boerhaave: *Opera omnia medica*. Basilius, Venetiis, 1766, 466. Vö. Hermannus Boerhaave: *Praelectiones academicae in proprias institutiones rei medicae*. Vandehoeck, Gottingae, 1745, Tom.1. Prolegomena, 6–7.

²² „Quare, aut ex omnibus his nihil lege scientiae deduci poterit unquam, aut soli mechanicae in cognoscendo, adeoque et in gubernando corpore humano palma tribuenda erit.” Hermannus Boerhaave: *De usu ratiocinii mechanici in medicina*. Academia Batavorum, Leyden, 1703. s.p.

²³ Fridericus Hoffmannus: *Fundamenta medicinae*. Renger, Halae Magdeburgicae, 1703, 1–11, 31–32. A könyv első kiadása Hoffmann szerint több mint ezer példányban fogyott el!

²⁴ Fridericus Hoffmannus: *Medicina systematica rationalis*. Renger, Halae Magdeburgicae, 1729. I, 48. (cap. VIII. § 9.)

Minthogy Hoffmann és Boerhaave nem csupán koruk legtekintélyesebb orvosai, hanem legnagyobb hatású tanárai is voltak, nem csodálkozhatunk azon, hogy az 1710-es évektől az 1770-es évekig terjedő időszakban – vagyis addig, amíg Boerhaave és Hoffmann tanítványai tanítottak szinte minden európai egyetemen – a jatro-mechanika annyira beépült az orvosi tananyagba, hogy az embergép-ről disszertációkat is lehetett, sőt kellett írni.²⁵ Anton Wilhelm Platz *De corporis humani machina divinae sapientiae ac providentiae teste* címmel, 1725-ben, Lipcsében kiadott disszertációjában a test gépszerűségét egyenest az isteni gondviselés bizonyítékának tartja.

La Mettrie dolgozatunk elején említett műve tehát, *Az embergép* – noha a maga korában nagy feltűnést keltett, sőt még hóhérral is elégettették – valójában nem mondott sok újat, hanem csupán az orvostudományban már régen, akkor már legalább fél évszázada elfogadott elveket fogalmazott meg hatásos módon.

A machina humanával kapcsolatban azonban még egy érdekességre érdemes felhívunk a figyelmet. Az embergép-fogalom karrierjével párhuzamosan az embergépek, automaták a valóságban is megjelentek. A történet ugyan még a 13–14. században, a mechanikus órák megjelenésével kezdődött, ám az óragyártás a 17. században indult igazi fejlődésnek. Az első ingaórát Ch. Huygens készítette 1657-ben, és az ő nevéhez fűződik az első rugós óra előállítása is. Nem véletlen hát, ha Descartes-tól La Mettrie-ig az óra a test metaforájává válhatott.²⁶

Éppen az órák kiegészítéseképpen tűntek föl az első mechanikus emberké is a színen.²⁷ Gottfried Hautsch (1634–1703) azonban már önálló ember-automatákat gyártott a Napkirálynak. Athana-

²⁵ Például Ioannes Kupferschmidt: *Dissertatio medica de machina humana ejusque conservatione*. Lüdius, Basileae, 1715, 2.

²⁶ Umberto Eco – Ernst H. Gombrich et al.: *Az idő története*. Perfekt Gazdasági Tanácsadó, Oktató és Kiadó Rt., Budapest, 2002, 132–135.

²⁷ Klaus Völker: *Künstliche Menschen*. Hanser, München, 1972, 65–84.

sus Kircher, a jezsuita polihisztor beszélőgépéről tanítványa, Caspar Schott tudósít bennünket.²⁸ A (hamis) hagyomány úgy tartja, hogy maga Descartes is készített egy nőnemű automatát androïde-ot, akit Francine névre keresztelt, s akibe, pügmalionni módon, belé is szeretett.²⁹

Az android-automaták gyártásának fénykora azonban természetesen az élettani embergép tudományos divatjával párhuzamosan a 18. század lett.³⁰ A leghíresebb automatista, Jacques de Vaucanson (1709–1782) 1738-ban készítette úgynevezett fuvolását, aki nem csupán fuvoláját fújta, hanem gesztikulált is közben. Ám érdemes itt megemlítenünk a mi Kempelenünket is, aki beszélőgépével és sakkozó török-figurájával tett szert Európa-hírré.³¹

Egy szó, mint száz, a 18. századra nemcsak az embergép fogalmát, hanem a valódi embergépet is sikerült előállítani. Thomas de Cantimpré egykori metaforája tehát nem csupán egyedülálló tudományos karriert futott be, hanem végül testet is ölthetett.

²⁸ Caspar Schott: *Magia universalis*. Schönvetter, Bamberg, 1677, I, 23.

²⁹ Heinrich Swoboda: *Der künstliche Mensch*. Heimeran, München, 1967, 83. Az androïde szó a nagy Francia Enciklopédiában is szerepel. Vö. *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. Impr. de la Société, Paris, 1751, I, 136–137.

³⁰ Heinrich Swoboda: *Der künstliche Mensch*, 160–141, ill. Magyar László András: *A műember története*. Akadémiai, Budapest, 1992, 122–153.

³¹ *Kempelen – Ember a gépben*. Kiállítási katalógus. Műcsarnok, Budapest, 2007; Kempelen Farkas: *Az emberi beszéd mechanizmusa, valamint a szerző beszélőgépének leírása*. Bev., jegyz. Tarnóczy Tamás. Szépirodalmi, Budapest, 1989. Fordította Mollay Károly.

GURKA DEZSŐ

A „kaukázusi rassz” fogalmának interpretációi a 18. századi német filozófiai és antropológiai vitákban*

Történeti fordulat a 18. századi filozófiában és a szaktudományokban

Az 1750 utáni két-három évtizedet Odo Marquard – Reinhart Koselleck kifejezése nyomán – nyeregkorként aposztrofálja, s a korszak legfontosabb momentumának a történetfilozófia, a filozófiai antropológia és az esztétika kialakulását és első nagy felívelését tartja.¹ A Marquard által jelzett három filozófiai terület alapvonalaait Kant művei jelölték ki, amelyek ugyanakkor a korabeli természetfilozófiai-természettudományos konfrontációk térképén is elhelyezhetők. Az eltérő területek kérdésfelvetéseit magánál Kantnál is az átalakulás, pontosabban a teleológia problematikája kapcsolja össze.

A 18. század végére a történeti szemlélet diszciplináris vonatkozásban is meghatározóvá vált, s egyre nagyobb szerepet kapott az egyes tudományterületek további kibontakozásában, sőt a különféle irányzatok gyakorta éppen az e kérdésben elfoglalt álláspontjaik alapján polarizálódtak. E jelenség illusztrálására számos eltérő te-

* A cikk egy korábbi, rövid változata „A »kaukázusi rassz« problémája a 18. századi német filozófiai és antropológiai vitákban” címmel jelent meg, vö. Farkas Attila – Kollár Csaba – Laurinyecz Ágnes (szerk.): *A filozófia párbeszéde a tudományokkal – A 70 éves Tóth Tamás professzor köszöntése*. Protokollár Tanácsadó Iroda, Budapest, 2012, 107–114.

¹ Odo Marquard: A megvádolt és fölmentett ember a XVIII. század filozófiájában, in uő: *Az egyetemes történelem és más mesék*. Atlantisz, Budapest, 2001, 101–106.

rületekről hozott korabeli példát lehetne felsorakoztatni² – elegendő talán Herdernek az emberiség történetét a földtörténetig visszavezető történetszemléletére, vagy azokra a természettudományos szemléletváltásokra (így például Buffonnak vagy Nicolaus Stenonak a Föld keletkezési idejével kapcsolatos elméleteire) gondolni, amelyek a bibliai idő helyett a valós időre alapozták vizsgálataikat –, s e sorba illeszthető be a rassz fogalmának kialakulásának folyamata, illetve a körülötte zajló filozófia, biológiai és etnológiai viták érvanyaga is.³

A rassz fogalmáról zajló viták azoknak a tágabb spektrumú természettudományos diskurzusoknak a részét képezik, amelyek az organizmusok időbeli alakulásának vizsgálatára irányultak. Lepenies a 18. századi naturáliák e problémaeltolódását a performatív ter-

² „1800 körül egyedül Németországban több mint fél tucat átfogó Föld- és természetleírás állt az olvasó rendelkezésére, amelyekben egyes szerzők, közöttük Johann Gottfried Herder, Christoph Meiners, Isaak Iselin és Carl Ritter természettudományos-filozófiai összképet próbáltak adni a teremtsérről.” Lásd Urs Bitterli: *„Vadak” és „civilizáltak”. Az európai-tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete*. Gondolat, Budapest, 1982, 290.

³ A rasszviták filozófiatörténeti vonatkozásaival kapcsolatban lásd Gurka Dezső: A rassz fogalma körüli vita mint a göttingai tradíció és a kanti filozófia kapcsolódási pontja, *Magyar Filozófiai Szemle* (47), 2003/4, 461–478. és Gurka Dezső: Kant és Forster rassz-vitájának göttingeni vonatkozásai, in uő (szerk.): *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*. Gondolat, Budapest, 2010, 103–118. A probléma etnológiai vonatkozásairól Kristóf Ildikó antropológiatörténeti tanulmányai adnak képet. Lásd Ildikó Kristóf: The Uses of Natural History: Georg C. Raff's „Naturgeschichte für Kinder” (1778) in Its Multiple Translations and Multiple Reception, in Alison Adams (ed.): *Le livre demeure. Festschrift for Alison Saunders*. Paris, 2011; Kristóf Ildikó: „Szep, majom, fekete ember, matska kepeket mutat neki”. A figurális és a textuális regiszter olvasatai G. C. Raff természethistória tankönyvében, 1778/1799–1846, in Gurka Dezső: *Tudósok a megismerés színterein. A romantikus tudományok és a 18–19. századi tudós-sztereotípiák*. Gondolat, Budapest, 2012, 160–176.

mészetmagyarázattól az evolutív megközelítések irányába történő elmozdulásként jellemezte.⁴

A fejlődés, pontosabban a kifejlődés problémája a korabeli biológiában legpregnansabban a preformáció és az epigenezis híveinek vitája kapcsán került középpontba,⁵ s a linneánus taxonomiák helyét a későbbiekben számos részterületen a tipológiai szemléletet meghaladó megközelítések vették át, lett légyen szó a Saint-Hilaire által megalapozott összehasonlító fejlődéstanról, Blumenbach morfológikus koponyvizsgálatairól vagy Goethe morfogenetikus botanikai interpretációiról.⁶ Buffon 1744-től megjelent műveinek meghatározó szerepe volt abban, hogy Albrecht von Haller és Charles Bonnet fixista szemléletével szemben – mely szerint az élőlények csíraszerű kezdeményei eleve magukban hordozzák a belőlük kifejlő formát – egyre nagyobb teret kapott az utólagos fejlődés elve. Míg Bonnet, Haller és Kaspar Friedrich Wolff szerint az élőlények csíraszerű kezdeményei már magukban hordozzák a belőlük kifejlő formát, addig Buffon és Maupertuis az élőlények utólagos fejlődésének hipotézise, vagyis az epigenezis elve mellett foglaltak állást. E szemlélet védelmezői eleinte az erők és ellenerők newtoniánus sémáját kívánták átvinni az organizmusok működésének interpretációiba is, ám az utólagos fejlődés hívei között szintén akadtak olyanok (így például Blumenbach is), akik elvetették a vitális erők mechanikai analógiájának lehetőségét.⁷

⁴Wolf Lepenies: *Das Ende der Naturgeschichte. Wandel kultureller Selbstverständlichkeiten in den Wissenschaften des 18. und 19. Jahrhunderts*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1978, 33–40.

⁵Ilse Jahn: Biologische Fragestellungen in der Epoche der Aufklärung (18. Jh.), in uő (Hg.): *Geschichte der Biologie*. Fischer, Jena–Stuttgart–Lübeck–Ulm, 1998, 258.

⁶Utóbbihoz lásd Olaf Breidbach: *Goethes Metamorphosenlehre*. Fink, München 2006, illetve ugyancsak Breidbachtól a „Goethe metamorfózistánáról” című tanulmányt jelen kötetben.

⁷Uo. 260–270.

Kant, aki a természettörténet és a teleológia fogalma kapcsán a 18. század végi diszciplináris fordulat egyik előkészítőjének tekinthető, Georg Forsterrel folytatott polémiaja révén közvetlen résztvevője volt azoknak a vitáknak is,⁸ amelyek hozzájárultak a rassz fogalmának, s ezáltal egy történeti tudomány, a modern értelemben vett biológiai antropológia kialakulásához, ugyanakkor viszont a formálódó új diszciplína reprezentánsai (mindenekelőtt Johann Friedrich Blumenbach és Samuel Thomas Sömmering) is fölvetettek a történetfilozófia és a filozófiai vonatkozású problémákat. A későbbiekben ilyen, diszciplináris határterületeket érintő, sőt filozófiai aspektussal is rendelkező problémává vált a kaukázusi rassz fogalma.

A kaukázusi rassz terminusának kialakulása és elterjedése kapcsán azonban nem csupán az emberi nem kialakulásával kapcsolatos filozófiai és etnológiai-antropológiai teóriák sajátos interferálódása figyelhető meg, hanem a rasszfogalomnak egy olyan – az antropológus Blumenbach és a filozófus Meiners véleménykülönbségében manifesztálódó – polarizálódása is, amely a későbbiekben egyrészt hosszú távú és pozitív tudománytörténeti, másrészt kiterjedt és negatív politikatörténeti következményekkel járt.

A rassz fogalmának értelmezése a német antropológiai és filozófiai diskurzusokban

Bár a biológiai antropológia kialakulásának előtörténete Magnus Hundt 1501-ben megjelent művére vezethető vissza,⁹ az emberi nem egyedeit jellemző (különböző földrajzi területek szerint eltérő) fizikai tulajdonságok felmérése és interpretálása csupán a 17. század végétől kezdődően jelent meg átfogó tudományos problémaként; az

⁸ Gurka: Kant és Forster rassz-vitájának göttingeni vonatkozásai, 103–118.

⁹ Farkas Gyula: A magyar antropológia története kezdetektől 1945-ig, *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1987/1, 81.

objektív nézőpont térnyerése, a megfigyelések szaktudományos keretbe való beillesztése – pontosabban az embertan és a néprajz mint diszciplína létrehozása – pedig Európa újabb expanziója, vagyis a gyarmatosítás 18. századi hulláma kapcsán zajlott le.

A rassz fogalma François Bernier-től ered, aki 1684-ben *A Föld új osztályozása a különböző emberfajok vagy rasszok szerint, melyek azt lakják* című tanulmányában öt különféle morfológiai csoportot írt le. Az empirikus anyag addigi legelterjedtebb szisztematizálását az a linnéi taxonómia jelentette, amely a homo sapiens fajon belül négy variációt különböztetett meg.¹⁰ Linné a *Systema naturae sive regna tria naturae* 1735-ös első kiadásában az akkor ismert négy kontinens lakóinak eltérő fizikai sajátosságai alapján végezte el a rendszerezést, a könyv 1758-ban megjelent tizedik kiadásában pedig – éppen a felfedezőutak kapcsán közkeletűvé vált vélekedések nyomán – két újabb variációt vezetett be, a homo sapiens ferust (vagyis a vadembert), a hottentottákat és patagóniaiakat magában foglaló homo sapiens monstrosust. A különféle tipológiákban a fizikai jegyek alapján számos, a linneitől eltérő besorolás jött létre, valódi áttörést azonban csak a rassz fogalmának kialakulásával történt. A rassz első definíciója Georges-Louis Leclerc-től, azaz Buffon gróftól származik. A francia arisztokrata, a korábbi pusztán morfológiai felfogásokon túllépve, az időn és téren átívelő reprodukivitást tartotta a fajok, köztük az emberi faj specifikumának, s ezen egységes fajon belüli dinamikus változatoknak tekintette a rasszokat.¹¹

Noha német nyelvterületen a legkorábbi antropológiai előadásokat Gottfried Polycarp Müller tartotta 1719-ben a lipcsei egyetemen, s az első igazán népszerű szakmunka, Ernst Platner *Antro-*

¹⁰ Linné világméretű tekintélye a 18. században a geográfiai, a botanikai és a népismereti szisztematizálásra egyaránt rányomta a bélyegét. Lásd Urs Bitterli: *Alte Welt – neue Welt. Formen der europäisch-überseeischen Kulturkontakte vom 15. bis zum 18. Jahrhundert*. Beck, München, 1986, 178–187.

¹¹ Richard Olson: The Human Sciences, in Roy Porter: *The Cambridge History of Science*. Vol. 4. Cambridge University Press, Cambridge, 2003, 450–451.

pologie für Ärzte und Weltweise című könyve 1772-ben jelent meg, voltaképpen Kant tette széles körben ismertté a rassz fogalmát.¹² Az emberi rasszok különbözőségének problémáját 1772-es fizikai és geográfiai előadásainak keretében vetette fel, 1775-ben megjelent *Von den verschiedenen Racen der Menschen* című írásában¹³ pedig (Buffon koncepciójával egybehangzóan) azt fejtette ki,¹⁴ hogy mindegyik rassz ugyanahhoz az emberi fajhoz tartozik, mivel azok közös eredetre vezethetők vissza. A természetleírás és a természet-történet fogalmát Kant egyazon értelemben használta, mivel a természet adott állapota csak az oda vezető változásokkal érthető meg igazán.¹⁵ Az 1785-ben írott második rassztanulmánya, a *Bestimmung der Begriffs einer Menschenrace*,¹⁶ a rassz pontosabb definícióját kívánta megadni, s az ennek kapcsán felvetődő célfogalom a kanti teleológiaszemlélet egyik kiindulópontjává vált.¹⁷

¹² Marquard: A megvádolt és fölmentett ember a XVIII. század filozófiájában, 103.

¹³ Magyarul „A különféle emberi rasszokról az 1775. évi nyári szemeszter fizikai földrajzi előadásainak meghirdetéseképp” címmel jelent meg, Mesterházi Miklós fordításában. Lásd Immanuel Kant: *Antropológiai írások*. Osiris – Gond-Cura, Budapest, 2005, 313–332.

¹⁴ Kant antropológiai érdeklődése még korábbra vezethető vissza, ugyanis az e vonatkozásokat felvető első fizikai-geográfiai előadásait 1756-ban tartotta. Lásd Robert B. Loudon: Anthropology from a Kantian point of view: toward a cosmopolitan conception of human nature, *Studies in History and Philosophy of Science* (39), 2008, 516.

¹⁵ „A két elnevezést: természetrajz, illetve természettörténet, mindközönségesen ugyanabban az értelemben használjuk. Ámde világos, hogy a dolgaink ismeretén túl, annak ismeretén túl, ahogyan e dolgok ma állanak, megkívántatik annak ismerete is, mint álltak a természet dolgai annak előtte, s a változások miféle során mentek át, míg csak mindenütt mai állapotukba nem jutottak” – veti fel Kant éppen a rasszok összefüggésében a szóban forgó problémát. Lásd Immanuel Kant: A különféle emberi rasszokról, 321–322. Fordította Mesterházi Miklós.

¹⁶ Magyarul „Az emberi rassz fogalmának meghatározása” címmel olvasható, lásd Immanuel Kant: *Antropológiai írások*, 333–352. Fordította Mesterházi Miklós.

¹⁷ Lásd Gurka Dezső: A göttingeni egyetem empirikus tudásményének hatása Kant és Forster rassz-vitájára, *Acta Academiae Pedagogicae Agriensis Sectio Philosophica* (38), 2011, 47–55.

A rassz fogalma körüli vita német résztvevőinek jelentős része kapcsolódott valamilyen módon a göttingeni egyetemhez.¹⁸ Christoph Meiners 1772-től volt a Georgia Augusta filozófiaprofesszora, Friedrich Blumenbachot pedig 1776-ban nevezték ki ugyanott az összehasonlító anatómia és a fiziológia tanárává. (Blumenbach tudományos munkássága nyomán – főként az általa létrehozott két-száznegyvenöt darabból álló koponyagyűjteménynek, s az arra épülő kiterjedt és szisztematikus kutatómunkának köszönhetően – Göttingen vált a korabeli antropológiai-etnológiai kutatások központjává.) Christoph Girtanner, aki 1782-ben Blumenbach irányításával szerzett doktori fokozatot, a rasszok kérdésében a kanti származási szempont és a blumenbach-i formálóerő (Bildungstrieb) szintézisére törekedett, s jelentős szerepe volt abban, hogy a következő években Blumenbach köre asszimilálta Kant hatását.¹⁹

A rasszokról értekező szerzők számára Kant véleménye volt az elsődleges viszonyítási pont, ám a tipológia vonatkozásában valójában Blumenbach írása hozott új momentumokat. Blumenbach 1775-ben, Kant geográfiai előadásainak kiadási évében jelentette meg először *De generis humani varietate nativa* című disszertációját, amelyet 1781-ben változatlan formában tett közzé, az 1795-ös harmadik kiadást pedig jelentősen átdolgozta. A korábbi szövegváltozatok Linné, Haller és Buffon nézeteinek eklektikus hatását mutatják, a két évtizeddel későbbi harmadik kiadás viszont már kantianus szintézisnek tekinthető.²⁰ Blumenbach dolgozata nem csupán az antropológia történetének szempontjából számít alapműnek, de a körülötte kialakult viták révén hatást gyakorolt a korabeli filozófiára is.

¹⁸ Vö. Gurka: Kant és Forster rassz-vitájának göttingeni vonatkozásai, 107.

¹⁹ Timothy Lenoir: Kant, Blumenbach and Vital Materialism in German Biology, *Isis* (71), 1980, 77–108, 97.

²⁰ Uo. 129. és 82.

A disszertáció különböző kiadásaiban a (korábban még általánosan elfogadott) kontinensekhez kötődő tipológiát Blumenbach fokozatosan egy saját mérési módszereivel alátámasztott fejlődésképre alapozott felosztással váltotta fel. Az 1781-es kiadásban felvett egy ötödik rasszot is, amelybe az óceániai szigetek, így Tahiti, valamint Új-Zéland és a holland gyarmatok lakóit sorolta.²¹ Ezzel Blumenbach eltávolodott a linnéi tradíciótól, s nála a geográfiai alapú leírást és a pusztán a bőrszín alapján történő felosztást a koponyaalak eltéréseiből kiinduló tipologizálás váltotta fel. Az egyes koponyák származási helyének pontos nyilvántartása azért volt elengedhetetlenül szükséges, mivel éppen a geográfiai tényezőknek a morfológiai jegyekben megmutatkozó hatása alapján különítette el a rasszokat.²²

E módosítások a buffoni tradíció nyomán, s a földrajzi utazások tudományos hozadékára alapozva mentek végbe, ám Blumenbach természet-, illetve fejlődésképeinek változásában a kanti teleológia-szemlélet hatásának döntő szerepe volt. Ezeket a tendenciákat erősítette fel a halleri preformációtantól való elfordulása, amit az 1781-ben megjelent *Über den Bildungstrieb und das Zeugungsgeschäfte* című cikke jelez leginkább. Hallerrel szemben ellenérvként szolgált számára, hogy a preformációtan segítségével a rasszok keveredése – így például a mulattok kialakulásának és fennmaradásának jelensége – nem volt interpretálható.²³

Blumenbach tehát a rasszok differenciálódó rendszerként való ábrázolása kapcsán a történeti-fejlődéstani szempontokat érvé-

²¹ Johann Friedrich Blumenbach: *De generis humani varietate nativa*. Vandenhoeck, Göttingen, 1781, 93.

²² Stefano Fabbri Bertolotti: The Anthropological Theory of Johann Friedrich Blumenbach, in Stefano Poggi – Maurizio Bossi (ed.): *Romanticism in science. Science in Europe, 1790–1840*. Kluwer, Dordrecht–Boston–London, 1994, 111.

²³ Timothy Lenoir: Kant, Blumenbach and Vital Materialism in German Biology, 82.

nyesítette,²⁴ ugyanakkor viszont az interpretációnak az a módja, amellyel egyetlen rassz, a kaukázusi degenerációjából eredeztette az összes többi, számos kortársi és utólagos félreértelmezésre adott lehetőséget.

A kaukázusi rassz fogalmának kialakulása

Az 1780-as évektől az emberi történelem kezdeteire irányuló filozófiai vizsgálódásokban is jellemzővé vált az ember természeti lényként való megközelítése – Herder *Ideenje* mellett jól érzékelteni ezt Kant *Az emberi történelem feltehető kezdete* című írása vagy Meiners törekvése az emberiségtörténet megalapozására –, másrészt éppen ebben az időszakban zajlott le a biológiai antropológia szaktudománnyá válása. E folyamatot erősen befolyásolta a korszak legfontosabb vitája, a monogenisták és a poligenisták összecsapása, amely éppen a leíró és a történeti szemlélet határmezsgyéjén folyt le. A poligenisták, akik az emberiséget több, egymástól eleve különböző törzsből származtatták, kisebbségbe kerültek: az ismert filozófusok közül például csupán Voltaire és Meiners képviselte ezt az álláspontot. A monogenisták közé a természettudósok közül Linné, Buffon, Blumenbach és Sömmering, a filozófusok közül pedig Rousseau, Kant, Herder sorolható.

Christoph Meiners mind a kaukázusi rassz terminusának bevezetésében, mind az a körül folyó vitákban kulcsszerepet játszott.²⁵

²⁴ A blumenbachi rassztipológia és a humboldti növénymorfológia közötti egyezések a göttingai egyetemen formálódó kutatási metódusokra vezethetők vissza. E háttér vizsgálatakor az etnológiai-antropológiai szemlélet itteni formálódása mellett meg kell említeni a geográfiai kutatásnak azt a göttingai centrumát is, amelyet Mayer, Lowitz, Buesching és Gatterer neve fémjelez. Lásd Hanno Beck: *Geographie*. Alber, München, 1973, 159.

²⁵ Uwe Hossfeld: *Geschichte der biologischen Anthropologie in Deutschland. Von den Anfängen bis in die Nachkriegszeit*. Steiner, Stuttgart, 2005, 69–70.

Az ismert populárfilozófus 1772-től volt a Georgia Augusta professzora, s a kanti filozófia korai bírálói közé tartozott. Jelentős tudományszervezői tevékenységet fejtett ki, 1788 és 1791 között Johann Georg Federrel együtt adta ki a *Philosophische Bibliotheket*, 1787-től 1791-ig pedig Ludwig Timotheus Spittlerrel a *Göttingische Historische Magazint*.²⁶ 1785 és 1793 között az utóbbi folyóiratban számos cikket publikált az alaprasszok dichotómiájáról, s ezekben megjelent a fehér ember úgynevezett természetes uralmának prejudikálása is.²⁷ *Briefe über die Schweiz* című művének első kötetében, már a cikksorozat publikálásának kezdetén, mindezekhez a „minden uralkodó (Erdherrschende Völker) népet leigázó” német nép dicsőítése társult.²⁸

Meiners egyoldalú és önkényes vélekedései ugyanakkor egy olyan átfogó koncepció keretébe illeszkedtek, amely mind a késő felvilágosodás, mind a német idealizmus számos filozófusának törekvésével párhuzamba állítható: átfogó és szisztematikus képet kívánt felvázolni az emberiség történetéről. *Grundriß der Geschichte der Menschheit* (1785) című művében arra tett kísérletet, hogy az általa általános történetnek (Universalhistorie) nevezett irányzattal szemben egy olyan új tudományt körvonalazzon, amelyet emberségtörténetnek (Menscheitsgeschichte) nevezett el.

Az emberiségtörténet olyan tudomány, amely a bevezetendő vizsgálatok nyomán leírja a talaj jelenlegi és egykori állapotát, az ember legrégebbi lakóhelyeit és a Föld minden részén való elterjedését, a népek testi sajátosságainak eredeti különbségeivel együtt [samt den ursprünglichen Unterschieden der Völker in der Bildung des Körpers], azután a kultúra különböző fokozatait, az élelmiszereket és az italokat, a lakást és az öltözködést, a pompát

²⁶ Luigi Marino: *Praeceptores Germaniae: Göttingen 1770–1820*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1995, 111–114.

²⁷ Susanne Zantop: *Kolonialphantasien im vorkolonialen Deutschland (1770–1870)*. Schmidt, Berlin, 1999, 102–106.

²⁸ Christoph Meiners: *Briefe über die Schweiz* I. Frankfurt–Leipzig, 1785, 300.

*és a szokásokat, a gyermekek nevelését és a nőkkel való bánásmódot, a kormányformákat, a törvényeket és az erkölcsöket, a jómód és a tisztesség fogalmát, végül a népek vélekedéseit és ismereteit, különösen a felvilágosulatlanokét és a félig civilizáltakét, s ezeket össze is veti egymással.*²⁹

Meiners az emberfajták testi jellemzőinek kialakulásáról vagy meglehetősen spekulatív rendszert vázolt fel, bár a fejformák eltérései kapcsán hivatkozott Peter Camper kraniológiai méréseire is.³⁰ Az általa kifejtett önkényes tipológiában a szép rassz alaptípusa éppen a tatár-kaukázusi, amely szerinte később a kelta és a szláv ágra vált szét, míg a csúnya rassz megtestesítői szerinte a mongoloidok. A fizikális különbségek mellé mentalitásbeli és tehetségbeli eltéréseket is társított,³¹ így a rabszolgaságot nem csupán gazdasági összefüggésekkel magyarázta, hanem a szlávok és az afrikaiak a fehérénél csekélyebb értékű tulajdonságaiból vezette le azt.³² Johann David Michaelishez, a göttingeni orientalistához hasonlóan ellenezte a zsidóság emancipációját is.³³

A kaukázusi rassz fogalmának biológiai antropológiai bevezetése Blumenbach nevéhez köthető, aki először 1795-ben, a *De generis*

²⁹ Christoph Meiners: *Grundriß der Geschichte der Menschheit*. Lemgo, 1785, XVI.

³⁰ Uo. 57. Camper mérési metodikájáról lásd André Karliczek – Marlen Jank: Quantifizieren, Typisieren, Hierarchisieren? Peter Camper und der Winkel der Natur, in Olaf Breidbach – Kerrin Klinger – André Karliczek (Hg.): *Die Natur im Kasten. Lichtbild, Schattenriss. Umzeichnung und Naturselbstdruck um 1800*. Ernst-Haeckel-Haus, Jena, 2010, 58–79.

³¹ „A gondviselés a kaukázusi népeknek nem csupán testiekben adományozott nagyobb előnyt, hanem szellemiekben is.” Uo. 64.

³² Uo. 19–32.

³³ Friedrich Lotter: Christoph Meiners und die Lehre von der unterschiedlichen Wertigkeit der Menschenrassen, in Hartmut Boockmann – Hermann Wellenreuther (Hg.): *Geschichtswissenschaft in Göttingen*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1987, 52–54.

humani varietate nativa könyvének harmadik, átdolgozott kiadásában használta e kifejezést. A fogalom létrejöttében alapvető szerepe volt egy olyan koponyának, amely 1793-ban egy oroszországi orvostábornok, Georg Thomas von Asch révén került Göttingenbe. A cári katonaoorvos – aki mint Haller egykori tanítványa számos területen gyarapította küldeményeivel az egyetem különféle gyűjteményeit – ekkor tatár, perzsa, és kalmük csontmaradványokat küldött Göttingenbe,³⁴ melyek közül az antropológia későbbi története szempontjából egy fiatal grúz nő koponyája bizonyult a legjelentősebbnek, Blumenbach gyakorta hivatkozott ugyanis rá, mint a szép koponyaforma etalonjára.³⁵

Az ősrassz Blumenbach által alkalmazott elnevezése mégsem közvetlenül a grúz területekre, hanem a tágabb földrajzi környezetre, az etnikai szempontból rendkívül változatos Kaukázusra utal. E névadásban – az esetleges bibliai konnotáció mellett – a terminus technicus Meiners által történt korábbi bevezetése játszhatott szerepet.

Blumenbach és Meiners rassz-értelmezések divergenciái

A különféle rasszok megítélésében már az 1780-as évek közepétől radikális véleménykülönbségek alakultak ki a göttingeni egyetemen belül, majd a későbbiekben a német kulturális élet szélesebb körében is. A kibontakozó vitában az intellektuális elit reprezentánsai

³⁴ Hannah Franziska Augstein: From the land of Bible to the Caucasus and beyond. The shifting ideas of the geographical origin of humankind, in Waltraud Ernst – Bernard Harris (ed.): *Race, science and medicine, 1700–1960*. Routledge, London–New York, 1999, 63.

³⁵ Norbert Klatt: Klytia und die 'shöne Georgianerin' – Eine Anmerkung zu Blumenbachs Rassentypologie, in uő: *Kleine Beiträge zur Blumenbach-Forschung*. Göttingen, 2008, 70–101. Elektronische Ressource, <http://webdoc.sub.gwdg.de/ebook/mon/2008/ppn%20586013695.pdf>

közül számosan foglaltak állást Meinersszel szemben, így Herder, Wieland és Heyne, a nagy göttingeni klasszika-filológus is.³⁶ Lichtenberg, Blumenbachhoz hasonlóan, az emberiség egységes voltát és a rasszok egyenrangúságát hangsúlyozta, és síkraszállt a rabszolgaság intézményével szemben. Csatlakozott Meiners kritikáihoz Georg Forster is, aki 1791-ben az *Allgemeine Literatur-Zeitung* hasábjain fejtette ki ellenérveit.³⁷

Forster a Kanttal folytatott 1786-os vitában szintén két ősrasszt tételezett fel ugyan – a néget, s egy másikat, melyből az összes többi eredeztette –, ám az ő esete éppen azt igazolja, hogy a rasszok fejlődéstörténeti elkülönítése e korban nem járt feltétlenül együtt valamiféle értékhierarchia felállításával. Forster a néger rassz vonatkozásában részben Sömmeringet követte, aki a rasszmorfológia megalapítójaként *Über die körperliche Verschiedenheit des Negers von dem Europäern* (1785) című könyvében az afrikai rasszot, fizikai tulajdonságai alapján, dipolárisan szembeállította a többivel, ám ugyanakkor – a két ősrassz valamikori közös származását feltételezve – végső soron a monogenizmus álláspontjára helyezkedett.³⁸

Blumenbachnak és Meinersnek az álláspontja között még markánsabb különbségek mutatkoztak. Míg Meiners poligenista volt, Blumenbach a többi rassz kialakulását a kaukázusi degenerációjá-

³⁶ Susane Zantop: The Beautiful, the Agry and the German. Race, Gender and Nationality in Eighteenth-Century Antropological Discourse, in Patricia Herminhouse – Magda Mueller: *Gender and Germanness. Cultural Productions of Nation*. Berghann, New York–Oxford, 1977, 31.

³⁷ Zantop: The Beautiful, the Agry and the German, 30.

³⁸ Sömmering egyébként maga is a kaukázusi fajhoz kapcsolta a másik ősrasszt, s a Kaukázust tartotta az emberiség bölcsőjének. Filozófiai hivatkozást is segítségül hívó argumentációja ugyanakkor furcsa körköröséget mutat: a néger és az európai ember közötti különbségek hangsúlyozása kapcsán Herderre hivatkozott, ám a filozófus ezt a momentumot éppen az ő egyik 1784-es írásából vette át. Vö. Zantop: *Kolonialphantasien im vorkolonialen Deutschland (1770–1870)*, 101.

nak folyamatából vezette le.³⁹ Blumenbach, aki az eltérő fizikai sajátosságok leírására kvantitatív módszereket dolgozott ki,⁴⁰ határozottan fellépett az ellen, hogy értékítéleteket vetítsenek rá az egyes rasszokra.⁴¹

A Blumenbach által fölvázolt fejlődéstörténetben a kaukázusi rassz egyrészt a legszebbnek, másrészt a legrégibbnek számít, ami azonban nem azt jelenti, hogy a könyv szerzője ne gondolta volna egységesnek az emberiséget, illetve hogy a rasszok között – keletkezésük sorrendjén vagy a velük kapcsolatos szubjektív esztétikai benyomásokon túl – értékkülönbséget vélt volna felfedezni, jöllehet abban, hogy e történeti dedukció megingatta-e a göttingeni professzor monogenista meggyőződését, valamelyest eltérnek a vélemények a szakirodalomban. (Stephen Gould a rasszfogalom fejlődését bemutató cikkében azt állította, hogy Blumenbach a linnéi taxonómiáról valamiféle hierarchikus modellre tért át, kiválasztva egy központi csoportot, „s azután a többi csoportot azzal jellemezte, hogy viszonylagosan mennyire távolodtak el ettől az archetipikus szabványtól”,⁴² Thomas Junker azonban Blumenbach könyvének eredeti ábrája alapján kimutatta, hogy Gould argumentációja a ko-

³⁹ Ivan Hannaford: *Race. The history of an idea in the West*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1996. 212.

⁴⁰ „Blumenbach új módszert vitt bele a koponyavizsgálatokba is, sőt egyáltalán ő tette először módszeressé a koponyavizsgálatokat, amennyiben a különböző koponyáknak azonos beállításban: ú. m. tetőnézetben (norma verticalis), oldalnézetben (norma temporalis) és arci nézetben (norma frontalis) való összehasonlító tanulmányozását és leírását ő alkalmazta először céltudatosan és eredményesen. Az első norma-t tiszteletére norma verticalis Blumenbachinak nevezték el.” Lásd Bartucz Lajos: *Fajkérdés, fajkutatás*. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940, 133. Bartucz könyve – amely a magyar tudománytörténet szakma által méltatlanul elfeledett, hatalmas adatbázison nyugvó s ugyanakkor még a filozófiatörténeti vonatkozásokat is számon tartó munka – egy, a kaukázusi rassz fogalma kapcsán kialakult szemléleti polarizációval párhuzamba állítható helyzetben íródott: a Méheli Lajos által képviselt fajvédő antropológia elleni határozott állásfoglalásként.

⁴¹ Lásd Bitterli: „*Vadak*” és „*civilizáltak*”, 275.

⁴² Stephen Jay Gould: *Az elméricskelt ember*. Typotex, Budapest, 1999, 369.

ponyatípusok blumenbachi ábrázolásának egy másodlagos, hierarchikusan elrendezett variánsán alapult.⁴³)

Úgyszintén a rasszok közötti alapvető különbségek Blumenbach általi feltételezése ellen szól az a Gould könyvében is megemlített momentum, hogy a göttingeni professzor fellépett a fiziológiai sajátosságoknak az etnikai értékítéletbe való átfordítása ellen.⁴⁴ Blumenbach kiváltképp a néger rassz egyenrangúságát hangsúlyozta, s e szemlélet jegyében emelt szót a rabszolgaság eltörléséért. A négerrek hátrányára írt különbségek okát nem egy feltételezett biológiai determinációban vélte megtalálni, hanem a társadalmi és kulturális viszonyok elmaradottságában, s mintegy a néger kultúra lehetőségeinek bizonyítékaként hozta létre híres fekete könyvtárát.⁴⁵ A kaukázusi rassznak Blumenbach tehát csupán egy történeti levezetés elemeként szánt kiemelt szerepet. A kaukázusi rassz fogalma (caucasian race) az angol szakirodalomba is ilyen értelmezésben került át 1807-ben William Lawrence révén, aki lefordította Blumenbach *Handbuch der vergleichenden Anatomie* című könyvét.⁴⁶

Míg az angol nyelvterületen rögzült a kaukázusi rassz területiális referenciája – amennyiben Európa, Észak-Afrika, Nyugat- és Dél-Ázsia lakóit értették/értik rajta –, a német interpretációkban

⁴³ Thomas Junker: Blumenbach's Racial Geometry, *Isis* (89), 1998, 499–500.

⁴⁴ Bitterli: „Vadak” és „civilizáltak”, 275.

⁴⁵ A néger szerzők közül Blumenbach különösen nagyra tartotta Phillis Wheatleyt. Vö. Gould: *Az elméricskelt ember*, 369. A „néger Szapphó”-ként ünnepelt bostoni rabszolgányt az 1773-as angliai utazása során kiadott kötete (*Poems on various Subjects, Religious and Moral*) tette ismertté és népszerűvé a londoni társaságokban. Lásd John C. Shields: Phillis Wheatley's Struggle for Freedom in her Poetry and Prose, in *The collected Works of Phillis Wheatley*. Oxford University Press, Oxford, 1989, 229.

⁴⁶ A kaukázusi rassz történetének legújabb és legrészletesebb összefoglalója Nell Irvin Painter *The History of White People* című monográfiája (Norton & Company, New York, 2011.) Sajnos csak a 2003-ban elhangzott *Why White People Are Called 'Caucasian'* című konferenciaelőadásához jutottam hozzá. Lásd <http://www.yale.edu/glc/events/race/Painter.pdf>.

e fogalom gyakorta vált különféle értékhierarchikus argumentációk elemévé. Hegel 1816-ban, *Enciklopédiájának* harmadik kötetében például így írt:

*Csak a kaukázusi fajban jut a szellem az abszolút egységhez önmagával – csak itt lép a szellem teljes ellentétbe a természetességgel, ragadja meg magát abszolút önállóságában, szakítja ki magát az egyik végtől a másikhoz való ide-odaingadozásból, jut el önmeghatározásához, önmagának kifejtéséhez, s hozza létre ezáltal a világtörténelmet.*⁴⁷

A rasszok közötti értékhierarchiát feltételező későbbi szerzők természetesen leginkább Meiners érveléséhez nyúltak vissza.⁴⁸ A biológiai antropológia művelői közül Julien-Joseph Virey és Robert Knox esetében figyelhető meg Meinerséhez hasonló rasszhierarchia felállítása,⁴⁹ Gobineau pedig hivatkozott is a német szerző írásaira.⁵⁰ (Lukács György az *Ész trónfosztásában* részletesen foglalkozott ugyan Gobineau-val, ám afféle irracionális-konstrukcióban he-

⁴⁷ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai* III. *A szellem filozófiája*. Akadémiai, Budapest, 1981, 62. Warga János ezt a hegeli passzust követi, amikor is egyedül a kaukázusi rasszt tartja „tökéletes lelki nyilatkozatúnak” *A bölcsészettan történetének alapvonalai* (Pest, 1863) című könyvében. Vö. Fehér Katalin: Hegel eszméi XIX. századi tankönyveinkben, *Magyar Könyvszemle* (102), 1986/1, 144.

⁴⁸ Bartucz Lajos így összegezte a Meiners által felidézett veszélyeket: „Véleménye szerint nem minden nép és népcsalád egyenlő mértékben ember s »a humanitásnak is skálája van«. Ezzel egészen új, bár igen veszedelmes szempontot vitt bele a nép és rassz szemléletébe, nevezetesen az »értékelés« szempontját, ami azután a későbbi »fajelméletek« alapja lett.” Lásd: Bartucz: *Fajkérdés, fajkutató*, 153.

⁴⁹ Lotter: Christoph Meiners und die Lehre von der unterschiedlichen Wertigkeit der Menschenrassen, 71–72.

⁵⁰ Renato G. Mazzolini: Las Castas: Interracial Crossing and Social Sturture, 1770–1835, in Staffan Müller-Wille – Hans-Jörg Rheinberger (ed.): *Heredity produced. At the crossroads of biology, politics, and culture, 1500–1870*. MIT Press, Cambridge MA, 2007, 363.

lyezte el annak működését, s ebből adódóan a rassz-fogalom tudomány- és filozófiatörténeti háttérét teljesen figyelmen kívül hagyta.⁵¹

A rassz fogalmának kialakulása a 18. században diszciplinárizálódó biológiai antropológia történetének részét képezi tehát, a processzus ugyanakkor viszont túlmutat a biológiatörténeti vonatkozásokon, s a történetiség problémáján keresztül beilleszthető egy tágabb filozófiatörténeti kontextusba.⁵² Ahogyan Arnold Gehlen írta egyik tanulmányában:

Ebben a filozófiában [ti. az idealizmusban] az Egész szemlélete fejlődött ki minden oldalról, úgy ahogy lényegében Leibniztől Kanton át Herderig és Goetheig az egész organikus formavilágot legyőzte a tudat: a formaképzés analógiájának alapelvével, úgy, hogy „az egyik példány a másikat magyarázza” (Herder), a típus fogalmával (Goethe) vagy az alapformáéval (Herder), a forma- és fajtaképződés kontinuitásának iránytadó gondolatával (Kant), és

⁵¹ Lukács „A fajelmélet kezdetei a XVIII. században” című alfejezetben annak kialakulását a politikai egyenlőtlenség ideológiáihoz kötötte, s Meiners neve sem itt, sem másutt nem szerepel nála. Vö. Lukács György: *Az ész trónfosztása. Az irracionalista filozófia kritikája*. Akadémiai, Budapest, 1974, 516–517. Gobineau fajelméletének eszmétörténeti háttéréhez lásd Kiss László: Korai fajelméletek. Kontinuitás vagy diszkontinuitás?, in Háda Béla – Ligeti Dávid Ádám – Majoros István – Maruzsa Zoltán – Merényi Krisztina – Petneházi Margit (szerk.): *Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves*. ELTE, Budapest, 2010 300–306.

⁵² Néhány évtizeddel később a romantika orientalizmusa a széles olvasóközönség számára is megnyitotta a nem európai kultúrákkal és rasszok problémájával való szembesülés lehetőségét. (Lásd Edward W. Said: *Orientalizmus*. Európa, Budapest, 2000.) Az ázsiai és afrikai közeg azonban nem csupán a művekben bukkant fel, hanem az egyes szerzők életrajzában is részévé vált a keleti utazások kapcsán, vagy az olyan allűrök révén, mint például Hermann von Pückler-Muskaunak Machbubához, az Egyiptomból magával hozott abesszin rabszolgalányhoz fűződő sokrétű és ellentmondásos, de ugyanakkor a vágyaknak és az érzelmeknek a konvenciók elleni lázadását kifejező viszonyában. Lásd Wendy Sutherland: Black Skine, White Skine and the Aesthetic of the Female Body in Karl Friedrich Wilhelm Ziegler's 'Die Mohrinn', in Birgit Tautz (ed.): *Colors 1800/1900/2000: Signs of Ethnic Difference*. Rodopi, Amsterdam–New York, 2004, 78.

az egész formasokféleség közös építőtér alapján történő kifejlésével. Röviden a képzetek összességével, amelyekre a nem mechanikus biológiának mindmáig vissza kell nyúlnia, s nem szabad elfeledkeznünk a német nyelvű rasszfelfogások Kant, Blumenbach és Carus általi első nagy expanziójáról. Mindehhez e gondolkodók megalapítják a modern értelemben vett történetfilozófiát, amely többé már nem a világekorszakok áthagyományozódott keresztény sematizmusán és nem az aranykor képzetén (például az antikvitás) nyugszik, hanem a történeti lényeg tiszta intuícióján (Herder, Hegel).⁵³

A biológiai rasszfogalom kialakulásának német vonatkozásai – benne a kaukázusi rassz problémája –, az e kérdésben folytatott viták a résztvevők révén eleve rendelkeztek filozófiatörténeti dimenzióval is. A diskurzus kiszélesedése, illetve tapasztalatainak filozófiai aspektusú interpretációi nyomán olyan további érintkezési felületek jöttek létre (például a herderi és kanti természetfelfogás, valamint a teleológia problémája), amelyek révén a filozófiatörténeti szempontból talán nem túlságosan lényeginek tűnő biológiai antropológiai problematika szervesen és mélyen beleágyazódott a korabeli német eszmetörténetbe, s hosszabb távon részévé vált a filozófiai antropológia előtörténetek is.

A 20. századi fajbiológia tragikus következményei nyomán a területet szemlélő számára maga a rasszfogalom és annak 18. századi diszciplináris előzményei is könnyen negatív konnotációba kerülhetnek, holott a rasszok egyenrangúságát megkérdőjelező vélemények jobbra erősebben voltak jelen a korabeli filozófia, mintsem a kibontakozó biológiai antropológia történetében. A filozófiai és a

⁵³ Arnold Gehlen: Der Idealismus und die Gegenwart, in uő: *Philosophische Schriften* II. (1933–1938). Klostermann, Frankfurt am Main, 1980, 351. (A szövegrészletet mindenütt saját fordításomban közöltem, amelyeknél a fordító neve nem volt feltüntetve, G. D.)

biológiai aspektusok ugyanakkor mind a negatív, mind pedig a pozitív előjelű megközelítésekben erőteljesen áthatották egymást, Goethe (kötetünk címében idézett) kifejezésével élve: „egymásba tükröződtek”. Ezen alakzatok azonban igazából csak a történeti vizsgálat fényében válnak láthatóvá, s így kaphatunk magyarázatot arra is, hogy a kaukázusi rassz terminusa miként kerülhetett hosszú kitérőkön és tragikus kataklizmákon keresztül a 18. századi göttingeni viták közegéből a 21. századi repülőterek angol nyelvű felirataiig.

SZ. KRISTÓF ILDIKÓ

Az ausztrál bennszülöttek teste

*Almási Balogh Pál ismeretlen kézírata
és az etnológia (egyik)
születése Magyarországon*

Amikor Sárkány Mihály és Vargyas Gábor 1995-ben kiadták Hunfalvy Jánosnak, az első magyar Földrajz Tanszék alapítójának és oktatójának egyetemes néprajzi tárgyú előadásait – pontosabban az azokról készült korabeli kézíratos egyetemi jegyzeteket –, fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy ezek az 1870-es években tartott előadások is alátámasztják, hogy az etnológia tudományának figyelemre méltó hagyománya van („van múltja,” ahogy írják) Magyarországon.¹

A kulturális másság tudományának, Claude Lévi-Strauss klaszszikus definíciójával élve, lényegében háromféle diskurzusa – szintje vagy regisztere – alakult ki Nyugat-Európában. Az *etnográfia*: ez körülbelül életmódleírást jelent; az *etnológia*: ez körülbelül összehasonlító életmódleírásokat, valamiféle komparatív kultúrakutatást jelent, és – főként nálunk, Közép-Európában – általában az *Európán kívüli népekre* vonatkozik; valamint a (kulturális) antropológia, ami mindkét előbbit magában foglalja, de azok *fölött* is áll, s az össz-

¹ Sárkány Mihály – Vargyas Gábor: Hunfalvy János és az „Egyetemes néprajz,” in *Egyetemes néprajz (Ethnographia)*. Dr. Hunfalvy János egyetemi nyilvános rendes tanár előadásai után szerkeszté Rácz Géza úr [Számos, a szöveg közé nyomott fémetszettel illusztrálva]. Budapest, 1876/77. II. A kézírásos litográfia alapján közreadja Sárkány Mihály és Vargyas Gábor. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 1995, VIII–XV.

emberiség, az összembari kultúra vonatkozásában igyekszik releváns megállapításokat tenni.²

Ami Magyarországot illeti – nagyon vázlatosan, és időrendben visszafelé haladva –, számos jól ismert, 18–19. századi keleti utazónk munkássága (Vámbéry Ármin, Reguly Antal, Kőrösi Csoma Sándor, Benyovszky Móric stb.) valóban azt jelzi, hogy a jórészt hazai vonatkozású etnográfia mellett az *Európán kívüli* érdekeltségű etnológia és a kulturális antropológia is számottevő „múlttal” rendelkezett Magyarországon. A keletre irányuló utazások esetében ez mindenekelőtt az őshazakereséssel, a magyarság eredete tisztázásának a szándékával függött össze. Jómagam az utóbbi években mintegy a *másik* iránnyal kezdtem el foglalkozni: azzal, hogy mennyit tudtak, milyen ismeretekkel rendelkeztek a 18–19. századi, illetve azelőtti Magyarországon a *nyugati* félteke őslakos népeiről, s hogy mi volt a funkciójuk ezeknek a speciális ismereteknek a különböző korszakokban.³ A vallással, a keresztény térítésekkel kapcsolatos vonulatát illetően ez a tudás nálunk is sokkal messzebbre, legalább a 17. század közepére látszik visszamenni, gondolhatunk például jezsuita misszionáriusaink kiterjedt, ám máig meglehetősen kevésbé kutatott tengerentúli/amerikai stb. tevékenységére, vagy például a

² Lásd Claude Lévi-Strauss: Introduction: Histoire et ethnologie, in Claude Lévi-Strauss: *Anthropologie structurale*. Plon, Paris, 1974 [1958]), 10–11.

³ Egy 18. század végi természethistória-tankönyv magyarországi recepciója kapcsán – a *nyugati* irányt általában is kiemelve – ezeket a kérdéseket tárgyalom, lásd Sz. Kristóf Ildikó: „Szep, majom, fekete ember, matska kepeket mutat neki”: a természethistória színtereinek textuális és figurális konstrukciója G. C. Raff tankönyvében, 1778/1799–1846, in Gurka Dezső (szerk.): *Tudósok a megismerés színterein. A romantikus tudományok és a 18–19. századi tudóssztereotípiák*. Gondolat, Budapest, 2012, 160–176; a tanulmány bővebb, a nyugat-európai recepció kérdéseit is vizsgáló, angol nyelvű változatát lásd Ildikó Sz. Kristóf: The Uses of Natural History. Georg C. Raff’s *Naturgeschichte für Kinder* (1778) in its Multiple Translations and Multiple Receptions, in Alison Adams – Philip Ford (ed.): *Le livre demeure. Studies in Book History in Honour of Alison Saunders*. Droz, Genève, 2011, 309–333.

nagyszombati jezsuita egyetem kalendáriumaiába foglalt, Európán kívüli vonatkozású etnológiai/antropológiai ismeretekre.⁴

Ebben a tanulmányban – az *emberképek és a test reprezentációjának* a közelebbi témájában – most csak a későbbi, szekuláris vonulatról, illetve annak egy igen fontos, máig alig ismert 19. század eleji összetevőjéről szeretnék beszélni: Almási Balogh Pál egy ismeretlen kézírata kapcsán.

2006-ban, egy Alexander von Humboldt magyarországi fogadtatásával kapcsolatos levéltári kutatás során bukkantam rá *Az ember Ausztráliában* című kézírtos szövegre, Almási Balogh Pál irathagyatékában az ELTE Egyetemi Könyvtárában, Budapesten. A kézirat összesen hat ívrét papírt tesz ki, ezek kettőbe vannak hajtvva, és füzetyszerűen egymásba rakva. A füzetnek nem minden oldalára került írás: a teleírt oldalak száma összesen tizenkilenc. Almási Balogh kézírata különböző gondolati egységekre, alfejezetekre tagolódik, amelyek legtöbbje (aláhúzott) alcímet visel. Az első gondolati egység cím nélküli, közvetlenül a főcím után következik, és az ausztrál

⁴Lásd például Sz. Kristóf Ildikó: A demonológia funkciói: misszionáriusok és indiánok az amerikai Délnyugaton (17–18. század), in Pócs Éva (szerk.): *Démonok, látók, szentek. Vallásetnológiai fogalmak tudományos megközelítésben*. Balassi, Budapest, 2008, 115–134; Sz. Kristóf Ildikó: Misszionáriusok és démonok. Az amerikai indiánok demonizált ábrázolása a felső-magyarországi jezsuita könyvtárakban a 17. és 18. századokban, in Landgráf Ildikó és Nagy Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére*. PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan – Könyvpont, Pécs–Budapest, 309–345; Ildikó Sz. Kristóf: Anthropologie dans le calendrier: la représentation des curiosités de la nature et des peuples exotiques dans les calendriers de Trnava, 1677–1773, in *Proceedings of the conference „Le livre. La Roumanie. L'Europe,” colloque international à Mamaia, Roumanie, 23–27 septembre, 2012* (Bucharest: megjelenés alatt); Ildikó Sz. Kristóf: Local Access to a Global Knowledge. Historia Naturalis and Anthropology in the Jesuit University of Trnava as Transmitted by Its Calendars, 1676–1709 (1745), in Gábor Almási – Áron Zarnóczki et al. (szerk.): *Exchange of Information and Knowledge between Europe and Divided Hungary, 1541–1699* (3 kötet). Cambridge Scholars Publishing, Cambridge (megjelenés alatt).

bennszülöttek testi felépítésének és lakókörnyezetének a sajátosságait taglalja (kb. 3 oldal). Ezután következnek az alcímekkel is jelölt részek, úgymint „Vallás” (kb. 2 és fél oldal), „Lakhelyek” (kb. 2 oldal), „Életmód” (kb. 1 oldal), „Házasság” (kb. 5 és fél oldal), „Babona” (kb. 2 és fél oldal), valamint „Hajlamok” (kb. 2 oldal), „Öltözet” (kevesebb mint 1 oldal), és végül „Nyelv” (kicsit több mint 1 oldal).

Almási Balogh Pál ezen írása nem más – megítélésem szerint –, mint az első *etnológiai/kulturális antropológiai kismonográfia*, amit Magyarországon Ausztrália őslakóiról írtak.⁵ A kézirat sajnálatos módon datálatlan, így csak belső, tartalmi és szövegközi hivatkozásai alapján lehet következtetni arra, hogy körülbelül mikor keletkezhetett. Erre a későbbiekben még visszatérek. Ez az írás teljességgel ismeretlen a magyarországi néprajztudomány – egyetemes néprajz és kulturális antropológia számára –,⁶ s úgy látom, szélesebb tudománytörténetünknek sem vált a részévé. Mindaddig semmilyen említés, hivatkozás formájában nem találkoztam vele; nyomtatásban úgy tűnik, nem jelent meg.

Ugyanakkor, amit lehet tudni erről a szövegről, a benne foglalt másság-reprezentációkról és azok különböző kontextusairól – amit az alábbiakban megpróbálok összefoglalni –, az úgy vélem, rendkívül fontos tudománytörténetünk számára.

Almási Balogh Pál 1794-ben született egy Borsod megyei kis faluban, Nagybarcán, és a sárospataki főiskolán tanult. A reformkorban orvosdoktorként tevékenykedett, ismeretes, hogy Széchenyi és Kossuth háziorvosa volt. Két nagyobb külföldi, nyugat-európai tanulmányutat tett, s 1825-ös németországi útja során megismerkedett a homeopata gyógymóddal, ő vezette be Samuel Hahnemann taní-

⁵ *Az ember Australiában*. Kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Budapest [KRNYO D 22/5].

⁶ Sándor Istvánnak az 1850–1870-es éveket átfogó néprajzi bibliográfiája például nem tartalmazza, holott Almási Balogh Pál más (megjelent) műveit felsorolja. Lásd Sándor István: *A magyar néprajztudomány bibliográfiája, 1850–1870*. Akadémiai, Budapest, 1977.

tásait Magyarországra. Göttingenben a már idős Johann Friedrich Blumenbachal (1752–1840) is találkozott, aki a fizikai antropológia egyik úttörője volt. 1836-tól szerkesztője és recenzáló szerzője is lett a *Tudománytárnak*. Ő tartotta Alexander von Humboldtról a megemlékezést az Akadémián 1858-ban, s ő írta Humboldt munkásságáról a leghosszabb és legrészletesebb bemutatást a *Budapesti Szemlében* 1860–1862 között (5 hosszú közleményt). Kézírtos hagyatékának tanúsága szerint hozzájárult Charles Darwin gondolatainak a népszerűsítéséhez is.⁷ Almási Balogh legalább öt nyelven olvasott és írt, s hosszú élete során mindvégig aktívan részt vállalt a Magyar Tudós Társaság működtetésében és nemzetközi (elsősorban francia) kapcsolatainak a kiépítésében. 1867-ben hunyt el.⁸

Ami az etnológia/kulturális antropológia tudományát illeti, ez Almási Balogh ifjú korában – s az ő nagyon kevés megjelent, ám annál több kéziratban maradt írásában – jobbra még a természettudományok diskurzusába és rendszerébe ágyazódott. Amikor Almási Balogh 1815-ben, sárospataki tanulmányai alatt, illetve után katalógusba rendezte a korabeli tudományokat, hogy így összefoglalva számontarthassa azok legfontosabb európai képviselőit, sem az „etnológia”, sem az „antropológia” szót nem használta még. Az illető tudománynak ekkoriban még nem volt külön elnevezése, sem pedig szervezeti háttere Magyarországon. Az ilyen jellegű műveket – vagyis életmódleírásokat, életmód-összehasonlításokat és másság-reprezentációkat – Almási Balogh *Catalogue des plus célèbres auteurs dans toutes les espèces des sciences et des beaux arts* című kézírtos katalógusában ekkoriban még olyan alfejezetek vagyis szakok alatt találjuk, mint *Geographia és Statistika*; a geográfián belül *Új Geographia*,

⁷ Munkásságának ezt az ugyancsak kevésbé ismert aspektusát a fellelt kézírtos források alapján a későbbiekben tervezem feldolgozni.

⁸ A mindeddig legrészletesebb – és leginkább primér forrásokon alapuló – róla szóló monográfia Nagy Károly: *Dr. Almási Balogh Pál életútja 1794–1867*. Borsodi Nyomda, Nagybarca-Ózd, 1992.

Ó *Geographia*, *Mathematica Geographia* (idesorolta Almási Balogh például Maupertuis lappföldi utazását (1736)), *Physica Geographia*, a statisztikán belül egyes országok statistikái, valamint *Utazás leírások* (pl. Zimmermann, Forster, Brydone nevei szerepeltek itt), és ún. *Utazás-gyűjtők* – útbeszámolók gyűjteményes kiadásai – (Harris, Campbell, Stevens, Barrow), valamint a *Geographia és Statistika Literatúrája*. Mindezek mellett – és inkább még a korábbi századok gyakorlatát idézve – etnográfiai/etnológiai jellegű témák, részletek voltak megtalálhatók a természettudományok, elsősorban a *természethistória* egyes, a korszakban még nem feltétlenül elkülönült ágai-ban is, mint például a *Physica*, vagyis (!) *Természettudomány*, illetve azon belül *Magia*, *Zoologia*, *Botanica* (Almási Balogh utóbbi alá sorolta például La Pérouse óceániai utazásait [1785–1788]), vagy a *Medicina* vagyis *Orvostudomány* – *Heilkunde* (idesorolta például Blumenbachot és Linnét), ezen belül *Physiologia* (ugyancsak Blumenbach egyik munkája szerepelt itt). Almási Balogh külön csoportba sorolva is feljegyzett továbbá ún. *Híres utazókat* (így például *Tengeren* Anson és Kruzenstern), akiknek a munkái ugyancsak tartalmaztak etnográfiai leírásokat.⁹

Szerzőnk kéziratos hagyatékában ugyanakkor az is jól látható, hogy az etnológia/kulturális antropológia legsajátosabb tematikája – az *Európán kívüli őslakos* népekkel kapcsolatos diskurzus – a korszakban már elkezdett fokozatosan kiemelkedni és elkülönülni is az egyéb tematikákból. Ezt tanúsítja magának az ausztráliai bennszülöttekről szóló kismonográfiának az első bekezdése is: „Az emberfaj természethistoriájának egy igen érdekes ha nem legérdekesebb részét, azon népfajok’ studiuma teszi, melyek az emberi műveltség legalsóbb fokán állanak. Szembeszökő közelségben találjuk is az em-

⁹ Almási Balogh Pál: *Catalogue des plus célèbres auteurs dans toutes les espèces des sciences et des beaux arts. Composé à S. Patak 1815*. Kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Budapest [KRNYO D 19 Balogh Pál Egyveleg Kivonatai 7. Különféle 1815].

bert az állatokhoz, melyektől csak az emberfaj’ némelly elsősegei, nevezetesen a’ beszéd s’ égreemelt fő által különbözik. Mezítelenségekben találjuk is az emberben lakozó hajlamokat ‘s szenvedelmeket, melyek a’ társasági életben, a’ nevelés, társasági viszonyok ‘s különféle körülmények által olly sok ezernemű árnyéklatok ‘s alakokban mutatkoznak.”¹⁰

Ez a bekezdés kitűnően jelzi, hogy Almási Balogh szövege a késő felvilágosodás – kora romantika progresszív társadalmi diskurzú-sába illeszkedik. Benne a bennszülött *ösztönlény*, aki egy elképzelt társadalmi fejlődés első/legalsóbb fokán áll, lehetősége van a továbbfejlődésre, de „primitív” mivoltában is lényeges tanulságokkal szolgál az őt vizsgáló európai tudós számára. A szöveg elemzésében és kontextualizálásában azonban még messzebbre mehetünk, hiszen Almási Balogh konkrét szerzőket is említ, akiknek a munkáira írásának összeállítása során támaszkodott. Egy effajta mikrofilológiai feltáráson dolgozom már egy ideje, s a továbbiakban annak első eredményeit mutatnám be. Azt is látnunk kell ugyanakkor, hogy az ilyenfajta progresszív – „stadiális” és hierarchizált – történeti-társadalmi diskurzusok napjainkra igencsak problematikusává váltak mind a nyugat-európai posztkoloniális kritika, mind pedig a fel-növekvő őslakos értelmiség identitáskeresési törekvéseinek, mozgalmainak a tükrében.¹¹

Almási Balogh Pál etnológusnak szobatudós volt – karosszékatutató –, aki a természettudományi irodalom mellett szenvedélyesen gyűjtötte a földrajzi – utazási irodalmat is. Talán nem túlzás azt ál-

¹⁰ [Az átirat a sajátom. Kiemelés ugyancsak tőlem: Sz. Kristóf Ildikó.]

¹¹ Sz. Kristóf Ildikó: Kulturális KRESZ az amerikai Délnyugaton, avagy hogyan legyünk ’holisztikusak’ manapság? in Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére* I. L’Harmattan, Budapest, 2004, 97–118; Sz. Kristóf Ildikó: Kié a hagyomány és miből áll? Az *Indigenous Studies* célkitűzései a jelenkori amerikai indián felsőoktatásban, in Wilhelm Gábor (szerk.): *Hagyomány és eredetiség. Tanulmányok*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2007, 153–172.

lítani, hogy nemcsak ismerte, hanem „megélte” – átélte és átérezte – a késő felvilágosodás és romantika kora beli reprezentációknak azt a kettős toposzát, miszerint az olvasás nem más, mint *utazás*, illetve a *Másokkal való társalkodás*, és megfordítva, az utazás és a *Másokkal való társalkodás* – fizikai/testbéli jelenlét nélküli – *olvasásként* is elgondolható és „megvalósítható” volt.¹² Egyik legjobb monográfiusa, Nagy Károly a következő vallomást találta tőle egyik, könyvekről szóló szövegében:

*A könyvek az emberi lélek tolmácsai. Nekem mindenkor olyan, ha új könyvek akadnak kezembe, mintha távollévő emberek lelkei lebegnének előttem, melyek közül akaratom szerint új ismeretséget, barátságot vagy talán lelki atyafiságot is köthetek. Valami bódító ingere van azon gondolatnak, hogy ezek által a könyvek által oly embereknek érzéseit, gondolatait, ismereteit tehetem magamévá, kiket tőlem nagy darab földek, tengerek, országok választanak el, kiket talán sohasem láthatok, de akikkel mégis ezen mód által igen közeli kapcsolatba kerülök és amikor tetszik meglátogathatom őket. Ezen ismerkedések éppen olyan törvényeket mutatnak, melyeket a körülöttünk lévő emberekkel való társalkodásban tapasztalunk.*¹³

Tudjuk, hogy Almási Balogh Pál sohasem járt Ausztráliában, sohasem „társalkodott” élő bennszülöttekkel. Óceánia őslakosairól csak a saját és mások könyvtárából, rajzokból és metszetekből szerezhetett és szerzett ismereteket. Esetleg még Blumenbach göttingeni koponyagyűjteményében tájékozódhatott, amelyet 1825-ben személyesen is alkalma volt meglátogatni.¹⁴

¹² A toposzról, annak szélesebb európai és azon belül, magyarországi elterjedtségéről egy 18. század végi, illusztrált természethistória tankönyv kapcsán lásd Sz. Kristóf Ildikó: „Szep, majom, fekete ember, matska kepeket mutat neki.”

¹³ Nagy Károly: *Dr. Almási Balogh Pál életútja*, 124–125.

¹⁴ Uo. 39–40.

Az Ausztrália-kismonográfia szövege ugyanakkor rendkívül „képies”, képszerű, színes. Az őslakosokról egy meglehetősen koherens, *barbarizáló* elképzelést közvetít, amelyben a fizikai körülmények és sajátosságok – így a *test* – központi helyet foglal el. A szöveg és a képiség szorosan egybefonódik, s mivel szerzőnk a kivételesen korrekt, pontos tudósok sorába tartozott, forrásai számos esetben visszakereshetők voltak. *Szöveges forrásai* – a könyvek – tekintetében a filológiai feltárás annál könnyebb (és élvezetesebb) volt, hiszen Almási Balogh rendkívül gazdag magánkönyvtárral rendelkezett, ami – amennyire meg tudtam állapítani – számos esetben magában foglalta az ehhez az írásához felhasznált köteteket is. Sok esetben *képi forrásai* – legalábbis a vonatkozó vizuális sztereotípiák – is azonosíthatók voltak, hála a korszak sokrétű és igen kiterjedt vizuális ismeretanyagának; könyveinek lapjain Almási Balogh számos Ausztráliára vonatkozó rajzot és metszetet ugyancsak birtokolt. Magánkönyvtárának katalógusai arra utalnak továbbá, hogy igen jól ismerte a Nyugat-Európában tudományként éppen akkoriban kiemelkedő *etnológia/kulturális antropológia* textuális és vizuális kezdeményeit, forrásait is. Ez utóbbi tény kiemelkedő jelentőségű tudománytörténetünk szempontjából, ugyanakkor igen sok mikro-filológiai feltáráshoz van még szükség ahhoz, hogy részletesebb áttekintést lehessen adni róla.

Nézzük most az Ausztrália-kismonográfia datálásának a lehetőségét, keletkezésének a lehetséges idejét. *Terminus ante quem*et egyelőre nem tudok javasolni, *terminus post quem*et viszont már igen, mégpedig meglehetősen pontosan, konkrétan a szövegben hivatkozott szerzők és munkáik megjelenésének az időpontja alapján. Almási Balogh név szerint *hat* külföldi, nyugat-európai szerzőt emlegetett többször is. Ezek a következők.

Bizonyos „Quoy és Gaimard híres természetvizsgálók”, akik, mint írja, „sokszor látták Australia’ vad bennszülötteit a’ matrózok által elvetett halbeleket felfalni”, s akik szerint „a tengeri kutyák öblénél (la baie des Chiens-Marins), mind az ember, mind min-

den e' tájon lakó állat tengervízzel kénytelen szomjúságát oltani". Ez a francia szerzőpáros nem más, mint Jean René Constant Quoy zoológus és Joseph Paul Gaimard hajóorvos és természettudós, akik két Föld körüli – Óceániát is érintő – expedíción is részt vettek. 1817 és 1820 között a *l'Uranie* nevű hajón Louis de Freycinet kapitány parancsnoksága alatt, valamint az *Astrolabe* nevű hajón 1826 és 1829 között Jules Dumont D'Urville kapitánysága alatt. Mint megállapíthatom, mindkét expedíció kiadott anyaga megvolt Almási Balogh Pál magánkönyvtárában. A Freycinet-expedíció 1824-től kezdődően kiadott anyagában, az 1825. évi kötetben megtalálható Almási Balogh Pál jellegzetes *ex librise* is.¹⁵

Többször említ a szöveg egy bizonyos „Collins urat”, akinek a közlései alapján például egy Benilong nevű őslakos angliai utazásáról, hiedelmeiről, feleségeiről és egyéb „barbarus szokásairól” értesülünk. Ez a szerző nem más, mint David Collins angol ezredes, az első ausztráliai gyarmat, a büntetőkolóniaként létrehozott New South Wales egyik alapítója, majd Tasmánia első kormányzója. 1798 és 1802 között kiadott Londonban egy kétkötetes beszámolót az ausztráliai angol gyarmatosításról, amit Almási Balogh Pál – akár elsőkézből, akár különböző szövegközvetítéseken keresztül – ismerhetett, egyes részletei mindenesetre szerepelnek a munkájában.¹⁶

Egy bizonyos „Barringtont” is emleget a szöveg, akinek a leírásai alapján például az őslakosok szerelmi rítusairól, valamint szellemekkel/kísértetekkel kapcsolatos hiedelmeiről közöl adatokat, illetve előbbiekről egy hosszabb „anecdotát” is. Ez a szerző nem más, mint George Barrington ír származású zsebtolvaj, aki egy büntetőtranszporttal került az ausztrál kolóniára. Egy darabig együtt élt egy

¹⁵ Louis de Freycinet: *Voyage autour du monde, Entrepris par Ordre du Roi... Exécuté par les corvettes de S. M. l'Uranie et la Physicienne, pendant les années 1817, 1818, 1819 et 1820*. Paris, 1824.

¹⁶ David Collins: *Account of the English Colony in New South Wales, with some Particulars of New Zealand*. I–II. kötet. London, 1798–1802.

bennszülött asszonnyal, s ő is megírta a gyarmat keletkezésének és az ő személyes odakerülésének a történetét. Műveit 1795 és 1801 között, majd 1802-től Londonban adták ki, bár a történészek véleménye megoszlik a tekintetben, hogy szövegei mennyire hitelesek, mennyire Barrington sajátjai. A mi szempontunkból azonban az a lényeges, hogy Almási Balogh Pál ezt a munkát is akár elsőkézből, akár különböző szövegközvetítéseken keresztül ismerhette, hiszen részletei szerepelnek az Ausztrália-kismonográfiában.¹⁷

Egy bizonyos „Cuningham sydneyi fűvésze” is hivatkozik Almási Balogh írása, akitől ugyancsak bennszülött hiedelmeket kivonatolt – a vizekben, a szárazföldön (barlangokban) lakó szellemekről, valamint a mennydörgéssel és a villámlással kapcsolatos rítusokról. Ő nem más, mint Allan Cunningham, skót botanikus és felfedező, aki legfőképpen Ausztrália flóráját kutatta, és az 1820–30-as években több munkát is megjelentetett ebben a tárgyban Londonban. Hogy Almási Balogh Pál konkrétan melyeket használta ezek közül, az egyelőre kérdéses, ahogyan az is, mint látni fogjuk, hogy eredetiben használta-e őket.

Az Ausztrália-kismonográfia hivatkozik végül még „Cook kapitányra,” azaz James Cooknak – Ausztrália, mint az ötödik kontinens tulajdonképpeni felfedezőjének – valamely munkájára. Ez utóbbi esetben ugyanúgy kérdéses, hogy eredeti vagy közvetített szöveget használt-e. Cook leírását az északi, az Endeavour folyó partjain lakó őslakosok nyelvének a sajátosságai, s a különböző bennszülött „dialectusok” egymástól való jelentős eltérései kapcsán említette.

Figyelemre méltó ugyanakkor, s további aprólékos szövegfilológiai-tudománytörténeti vizsgálatokat igényel, hogy a francia Óceánia-kutató Jules Dumont d’Urville nagy, illusztrált utazástörténeti gyűjteményének, a *Voyage pittoresque autour du monde*-nak az

¹⁷ George Barrington: *A Voyage to New South Wales*. In two volumes. I. vol. *A Voyage to Botany Bay*. London, 1795 and 1801; George Barrington: *The History of New South Wales*. London 1802 and 1810.

Ausztráliáról szóló része¹⁸ ugyancsak tartalmaz olyan részleteket, bekezdéseket, mondatokat, amelyek megegyezni látszanak Almási Balogh Ausztrália-kismonográfiájának egyes részleteivel. A problémát tovább bonyolítja, hogy ezek a részletek, bekezdések és mondatok a fent említett szerzők közül is említenek egyeseket, s hivatkoznak a munkáikra is (például Cunninghamére, Collinséra stb.). Kutatásaim szerint Dumont d'Urville munkája több példányban is megvolt Almási Balogh magánkönyvtárában. Tanulmányom végén Almási Balogh Ausztrália-kismonográfiájának azon, az őslakosok fizikai környezetével és testével kapcsolatos szöveghelyei közül adok majd válogatást, amelyek megegyezni látszanak a Dumont d'Urville-féle *Voyage pittoresque autour du monde* egyes leírásaival és képi ábrázolásaival.

Az említett munkák megjelenési éveit figyelembe véve, Almási Balogh dolgozata 1835-nél később kellett, hogy íródjon, ám valószínűleg nem sokkal később. A hivatkozott nyugat-európai szerzők munkáinak – mindenekelőtt Dumont d'Urvillének – a használata nyomán elmondható, hogy a maga korában korszerűnek, *uptodate*-nek volt tekinthető. Almási Balogh Pál korának legkiemelkedőbb, Óceániára és Ausztráliára vonatkozó angol és francia nyelvű természettudományos munkáit hivatkozta, dolgozta fel, és megalakította ezáltal – amit nem lehet eléggé hangsúlyozni –, az *első magyar etnológiai kismonográfiát az ötödik kontinens őslakosairól*.

Ami végül Almási Balogh írásának a *képiségét*, a *képi sztereotípiáit* illeti, a testtel, és az etnológiai jellegű emberképpel kapcsolatosan számos olyan szöveghely található benne, amelyekhez a korszakban – Nyugat-/és Közép-Európa-szerte – elterjedt vizuális ábrázolások, az őslakosokkal kapcsolatos képi sztereotípiák is köthetők. Ezen a helyen hat ilyen kisebb részletet idéznék. Mind a hathoz, mint előbb említettem, a Dumont d'Urville *Voyage pittoresque autour du monde*

¹⁸ Jules Dumont d'Urville (szerk.): *Voyage pittoresque autour du monde. Résumé général des voyages de découvertes*. II. köt. Paris, 1835, 301–326.

című munkájában közölt metszetek társíthatók, s mind a hat szorosabban etnográfiai/etnológiai vonatkozású.

Az ausztráliai őslakók *testi/fizikai felépítése* európai szemmel nézve, csúnya és ijesztő: „[Soványságuk] azon nyomoruság, ‘s szegény táplálék’ eredménye, melly ezen szerencsétlen emberfajnak jutott. (...) gyíkokkal és sovány gyökerekkel élnek, mellyekkel alig tengethetik életüket”; *Öltözetük* európai szemmel nézve „igen hiányos”: „Egész télen át, csak egy vékony kangaroo-bőrrel takaródnak ők, melly vállait alig fedi.” (1. kép)

Testdíszítésük/testfestésük félelmet kelt: „lehet-é borzasztóbbat gondolni, mint egy ilyl olajjal bekent ‘s befeketített alakot, egy egy széles fejr körrel a’ szemek körül, hasonló színű [húzott?] vonáso-

Engelborene vom Königs Georg-Hafen.

1. kép

2. kép

kat a' karokon, czombokon és lábakon? Néha feketével bemázolva, feje' vonásokkal a' széleken, *ijesztő vázakat képeznek.*" (2. kép)

Lakóhelyük európai szemmel nézve igen nyomorúságos: „olgy nyomorultak a'mint csak képzelni lehet. Az erdők lakójának kunyhója egyszerű fahéjból áll, melly középén meg van hajtva, 's két végivel a'

3. kép

földben megerősítve, 's melly legfeljebb is tökéletlenül képes esső és szélről megóvni szerencsétlen lakóját. Magokkal soha sem viszik." (3. kép)

Rítusaik európai szemmel nézve kegyetlenek és erőszakosak: „Az ifjoknak... midőn a' férfiui korba lépnek át, egy fogokat rántják ki, mi nagy ünnepéllyel megy végbe.” (4. kép)

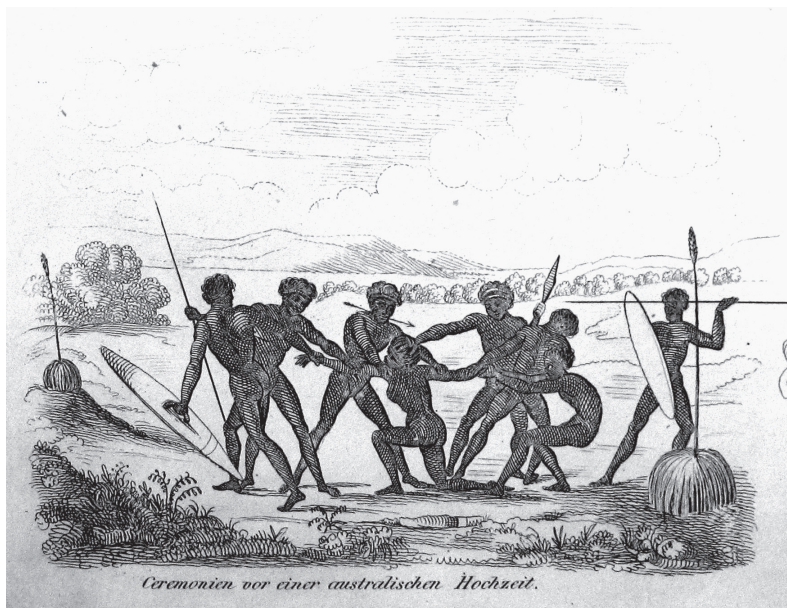
Végül, hasonló szellemben a házasság rítusáról: „Azt mondák, hogy az asszonyok valami érzékeny gyöngédséggel bírnak. Nem botránkoztató gondolat-e az, hogy rájuk nézve a' szerelem' előjátéka az erőszak, még pedig a' legdurvább természetű erőszak? Ezen gya-

4. kép

lázatos és vad szenvedelem szerencsétlen áldozatait... mindig idegen sőt ellenséges néptörzsekben keresik a' férfiak. Szükséges tehát a' titok, 's a' szegény szerencsétlen, pártfogói távollétében ragadtatik el." (Vagyis: az őslakosok *exogámiát* gyakorolnak, az erőszakos nőrablás szokásával egybekötve, amelynek során a menyasszony bántalmakat szenvedhet.) (5. kép)

Almásy Balogh Pál kismonográfiáját végül ezekkel a sorokkal fejezi be: „Jelen közléseket e' távol föld' lakosiról Collins' egykori igen helyes észrevételével zárom be. Ha új Sud-Wallis' bennszülötteinek barbarus szokásait 's embertelen módjait jobban esmerjük, megszűnendünk csudálkozni népessége' csekélységén. A' dolgok' ezen állapotját sok okok elősegítik: azon folytonos harc melyben élnek, azon baromi mód, mellyel asszonyaikkal bánnak" stb. Összegezve,

5. kép

azt láthatjuk, hogy az idézett szerzők nyomán és a korszak hierarchizált társadalomfejlődési sémáinak a jegyében Almási Balogh Pál is jószerivel az *állatokhoz közel álló barbároknak* tekintette Ausztrália őslakóit, ám társadalmuk jellegzetességeit – adott stádiumát – nem önmagából, hanem a *természeti környezetből*, annak mostohaságából igyekezett magyarázni. Idézem: „Mi nagy hatással van az *éghajlat* 's *föld minéműsége* az ember testszerkezetére, 's erkölcsi tulajdonságira, Australia' bennszülötteinél is láthatjuk.” Az őslakosok „nemünk legalsóbb fokozatán állnak”, „csekély számúak, s folytonos küzdelemben élnek mostoha környezetükkel”.

Mivel a fentiekben bemutatott anyag egy még le nem zárt kutatás, befejezésül csak annyit szeretnék mondani, hogy magyarországi etnológiánkban ez az Ausztrália-kismonográfiával jelzett – egyik –

születése úgy tűnik, *vetélés* is volt egyben. Az írás elfelejtődött, ismeretlenségbe süllyedt, nemcsak napjainkra, hanem már a keletkezését közvetlenül követő időkre is. Ha Hunfalvy Jánossal kezdtem ezt a tanulmányt, hadd zárjam is övele. Az 1870-es években tartott egyetemese néprajzi előadásaiban Ausztrália tárgyalása kapcsán Hunfalvy *egyetlen szóval sem emlékezett meg* arról, hogy úgy negyven évvel korábban egy polihisztor orvosdoktor már készített Magyarországon egy részletes – bár kétségtelenül elfogult és a maga antropológia-történeti helyén kezelendő, ámde – magyar nyelvű munkát a déli kontinens őslakosainak a kultúrájáról.¹⁹

A képek forrása:

Jules Dumont d'Urville et al (szerk.): *Malerische Reise um die Welt*. Verfaßt von einer Gesellschaft Reisender und Gelehrter. Ins Deutsche übertragen... von Dr. A. Diezmann. Band II. Industrie-Comptoir (Baumgärtner), Leipzig, 1835.

¹⁹ Almási Balogh Pál kéziratos Ausztrália-kismonográfiáját a közeljövőben az *Orvostörténeti Közlemények*ben szándékozom közzétenni, majd forrásairól, antropológia-történeti kontextusairól nagyobb áttekintő tanulmányt kívánok készíteni.

A 18–19. SZÁZADI
MEDICINA INTÉZMÉNYI
KERETEI

MOLNÁR LÁSZLÓ

Az egyetemi szintű orvospképzés Magyarországon a 18–19. században

Bár a magyar egyetemek története középkori kezdetekre nyúlik vissza, az akkor alapított intézmények (Pécs – 1367, Óbuda – 1395, majd 1410, Pozsony – 1467) hosszabb-rövidebb működés után el-sorvadtak, így a magyarországi ifjak felsőfokú képzése hosszú évszázadokon keresztül csak a külföldi egyetemjárás révén valósulhatott meg.

Az első állandó egyetem alapítására a 17. században nekilendülő ellenreformáció révén került sor. Az eredetileg jezsuita szerzetes Pázmány Péter esztergomi érsek, akkori székhelyén, Nagyszombat városában¹ 1635-ben kétkarú, bölcsészeti és teológiai fakultásból álló egyetemet alapított. A jezsuita rend által vezetett intézmény fő célja a magyarországi ellenreformáció támogatása volt. Ennek ellenére nem kapott elismerést a Habsburgokkal kevésbé rokonszenvező VIII. Orbán pápától, arra való hivatkozással, hogy sem jogi, sem orvosi karral nem rendelkezik. A szükséges megerősítést így II. Ferdinánd császár és magyar király adta meg az új egyetemnek. A hiányzó jogi kar nem sokkal később, 1667-ben kezdett működni. Az orvosi kar létesítését már Pázmány is tervezte, de ez csak jóval később, 1769-ben valósulhatott meg.

¹ Esztergomot 1543-ban elfoglalták a törökök, ezért az érsekség az északabbra fekvő Nagyszombatba tette át székhelyét.

A felvilágosult abszolutista kormányzat tisztában volt azzal, hogy az egészségügy országos szintű megszervezése elsőrendű államérdék. E cél érdekében Mária Terézia uralkodása idején számos, jól átgondolt reformot léptettek életbe. Mindebben vezető szerepet játszott a királynő udvari orvosa, a holland származású Gerard van Swieten, akit eredetileg a bécsi egyetem korszerűsítésére és újjászervezésére hívtak az udvarba. A birodalmi szintű egészségügyi reformok része volt a magyar egyetem orvosi karral történő kiegészítése is, melynek megszervezése ugyancsak van Swieten nevéhez fűződik.² Ezt a lépést összekötötték az egyetem bécsi mintára történő átszervezésével. A királynő 1769 júliusában kiadott adományleveleiben állami irányítás alá vette az egyetemet,³ majd ugyanezen év november 7-én⁴ rendelkezett az orvosi kar felállításáról.

A szervezés a hosszas és körütekintő korábbi tervezgetésnek köszönhetően alig egy év alatt ment végbe. Az első kari ülést a királynő rendelet kiadása után pontosan egy évvel tartották meg, majd másnap, 1770. november 8-án megnyitották az új kar első tanévét. A kar kezdetben 5 tanszékből állt,⁵ melyekre 18 pályázó közül választottak tanárokat, kivétel nélkül van Swieten bécsi tanítványait. Kórtant és gyakorlati orvostant (pathologia et praxis medica) Shoretich Mihály, élettant (physiologia) és gyógyszertert (materia medica) Prandt Ádám, bonctant (anatomia) a cseh Trnka Vencel, sebészetet (chirurgia) a bécsi születésű Plenck József Jakab, vegytant (chemia) a szintén osztrák Winterl Jakab József adott elő.⁶ Alig több mint 31 éves átlagéletkorával valószínűleg ez volt a korabeli

² Győry Tibor: *Az Orvostudományi Kar története 1770–1935*. Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest, 1936, 23.

³ Ez a folyamat 1773-ban, a jezsuita rend feloszlatásával zárult le.

⁴ December 14-i dátum is ismeretes az alapítás napjaként, mivel a Bécsből kapott királyi rendeletet a pozsonyi helytartótanács ezen a napon adta ki.

⁵ Összehasonlítául megjegyzendő, hogy a bécsi orvoskaron ugyanekkor 4 tanszék működött.

⁶ Győry: *Az Orvostudományi Kar története*, 35.

Európa legfiatalabb tanári kara. Az új fakultás elhelyezésére külön épületet emeltek a kor neves építésze Franz Anton Hillebrandt tervei szerint, ami 1772 májusára készült el. Azonban továbbra is gondot okozott az oktatás gyakorlati része, mivel sem klinika, sem valódi városi kórház nem állt rendelkezésre.

Az orvosok mellett kétéves sebészmesterképző, valamint egyéves gyógyszerészképző kurzusokat is szerveztek. A szülésznőket fél éves tanfolyamokon oktatták. 1787-től állatorvosi képzés is folyt a karon 1851-ig, az Állatorvosi Tanintézet önállósodásáig. Az orvostudomány időtartamát van Swieten felfogása szerint kezdetben nem határozták meg, csak 1774-től szabták meg 5 évben. A nekik szóló előadások latinul, a sebészeké és szülésznőké nemzeti nyelveken, azaz magyarul és németül folytak. Régi szokás szerint az egyetem tagjai itt is nemzetségekbe tömörültek, melyekből Nagyszombatban négy létezett: a magyar, a német, a horvát és a cseh. Az első 5 tanár közül 2-2 a német és a horvát, egy pedig a cseh egyetemi nemzetség tagja volt.

A nagyszombati orvoskar indulásával egy időben, sőt azt kissé megelőzve gróf Esterházy Károly egri püspök is alapított orvosképző intézetet székvárosában, Egerben. Eredeti terve egy négykarú, teljes egyetemről szólt, ehhez azonban nem kapott uralkodói jóváhagyást, hiszen egy új, egyházi kezelésű egyetem kiépítése a már meglévő fejlesztése helyett egyáltalán nem vágott egybe az udvar elképzeléseivel. Így megfelelő támogatás híján az 1769-ben megindult egri Schola Medicinalis néhány év után kénytelen volt bezárni kapuit.⁷

Ugyanakkor az ország keleti felében, Erdélyben Mária Terézia 1775-ben engedélyezte egy egyetemi orvosi intézet létesítését, a

⁷ Az 1777-ben kiadott átfogó oktatásügyi szabályzat, a *Ratio Educationis* azt is kimondta, hogy Magyarország területén csak egy egyetem működhet, a budai, melyet épp abban az évben telepítettek a félreeső Nagyszombatból az ország közepére.

Kolozsvárott működő királyi líceum keretein belül. Az eredeti elképzelés szerint ez az intézet látta volna el az egyébként Magyarországtól külön kezelt és kormányzott Erdélyt sebészekkel és szülésekkel. Ezért az itt szerzett képesítéssel kizárólag Erdély területén lehetett gyakorlatot folytatni. Az intézet kezdetben mindössze egy tanszékkal és egy tanárral működött, aki egyszerre oktatott bonctant, sebészetet, és szülészetet. 1787-ben itt is létesült állatgyógyászati tanszék, majd I. Ferenc uralkodása idején újabb két tanszék alakult (vegy-, élet- és kórtani, valamint szemészeti). 1817-ben az akkor már Institutum Medico-Chirurgicum, azaz orvos-sebészeti tanintézet különvált az egyetemi rangjától megfosztott királyi líceumtól. A kolozsvári tanfolyam kezdetben csak egy, a 18. század végétől kétéves volt, majd az 1830-as években bővítették háromévesre. Az oktatás gyakorlati része a kolozsvári Karolina Országos Kórházban folyt. A tanszékek száma az 1872-es egyetemalapításig, vagyis nem egészen száz év alatt 15-re szaporodott.

1777-ben az uralkodó döntése nyomán az egyetem az ország közepére, Budára költözött, és a királyi vár épületeiben nyert elhelyezést. 1780. március 25-én adta ki Mária Terézia a Diploma Inauguralénak nevezett nagy egyetemi szabadalomlevelet, melyben rögzítette az egyetem jogállását, és meghatározta fenntartásának anyagi alapjait. Fiát, II. Józsefet is élénken foglalkoztatta az egyetem sorsa, ahová többször el is látogatott. Ezek nyomán határozott az intézmény újabb áthelyezéséről Pestre. A földrajzilag félreeső egyházi jellegű kisváros, Nagyszombat és a centrális fekvésű, de zárkózott német polgárváros, Buda után a gyorsan fejlődő és nyüzsgő Pest vált az egyetem igazi otthonává. Az orvoskar a feloszlott jezsuiták rendházát kapta meg, ahol a klinikai ágyakat is el lehetett helyezni. Bár ez előrelépés volt a korábbi állapotokhoz képest, igazi megoldást az jelentett volna, ha Bécshez hasonlóan Pesten is a városi kórház fogadta volna be az oktatást szolgáló klinikát. A város mérete, valamint az élénk kereskedelem és a dunai átkelőhely miatt benne megforduló sokaság elegendő és változatos beteganyagot biztosított

volna az orvoscépzéshez, de a városi magisztrátus mindvégig mereven ellenállt az akkor 16 ágyas klinika befogadásának.⁸

Közben a 19. század első felében jelentősen megnövekedett a hallgatói létszám. Az 1801/02. tanévben még csak 72-en iratkoztak az orvoskarra, míg az 1832/33. tanévben 1085-en.⁹ A diákok nemcsak Magyarországról és Erdélyből, de a birodalom egyéb tartományaiból, sőt a birodalom határain túlról is, főleg német, román, szerb és görög tartományokból érkeztek. Különösen nagy volt az érdeklődés a rövidebb tanulmányi idejű és olcsóbb sebész-mesteri szak iránt. Gyakran a birodalom egyetemmel rendelkező területeiről is jöttek hallgatók, főleg a pesti alacsonyabb költségek és az elnézőbb szigorlatoztatás miatt. A bécsi orvoskarral egyébként is szoros kapcsolat alakult ki, a Pesten tanuló orvostanhallgatók általában igyekeztek tanulmányaik egy részét Bécsben elvégezni. A császárváros egyeteme továbbra is mintának számított Pesten.

A kar tanárai igyekeztek lépést tartani az ekkoriban nekilendülő és szakosodásnak induló nemzetközi orvostudománnyal. 1793-ban, Európában az elsők között kapott önálló tanszéket az államorvos-tan.¹⁰ A himlő elleni védőoltásokat Magyarországon már 1799-től kezdték alkalmazni, 1824-ben pedig Gebhardt Ferenc vezetésével Központi Oltóintézet létesült a karon belül. Az orvoskariak a hazai nagy járványok, tifusz, sárgaláz, himlő, vagy a különösen pusztító 1831. és 1849. évi kolera leküzdésében is meghatározó szerepet játszottak.

Az 1844-ben létesült kórbonctani intézet nemzetközi összehasonlításban is az egyik első ilyen intézmény. 1847 elején, mindössze néhány hónappal a Massachussets Hospital első kísérlete után Ba-

⁸ Szögi László (szerk.): *Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái*. Művelődési és Köznevelési Minisztérium, Budapest, 1994, 214.

⁹ Ez a magas szám a későbbiekben a sebész-mesteri szak lehanyaglásával 30 év alatt fokozatosan csökkent 4–500 körülire.

¹⁰ Államorvos-tan alatt akkoriban az igazságügyi orvostant és a közegészség-ügyet értették.

lassa János, korának egyik legjobb sebésze már alkalmazta Pesten az éteres altatást. A fejlesztések ellenére a kialakuló túlsúlyosság és a növekvő igények következtében az oktatás tárgyi feltételei a 30-as évektől egyre romlottak. A Pestet elöntő, 1838. márciusi jeges árvíz pusztításai csak tetézték a bajokat, olyannyira, hogy még az országgyűlés is foglalkozott a pesti orvoskar helyzetével.

A nemzeti ébredés korában, a 19. század derekán különös hangsúllyal vetődött fel a nemzeti nyelv használatának kérdése a közigazgatásban és az oktatásban. A magyar nyelv 1844-ben vált hivatalos nyelvvé Magyarországon. Bár az orvoskari tanárok többsége nemzeti elkötelezettségűnek volt mondható, a magyarul történő oktatást mégis fenntartásokkal fogadták. Részint azért, mert a diákok jelentős része, de némely tanár sem tudott magyarul, részben, mert a magyar orvosi szaknyelv jószerivel még nem létezett. Ennek megalkotásában a kar egyik tanára, Bugát Pál játszott meghatározó szerepet. Magyar oktatási nyelv bevezetésére 1848-ban, a győztes márciusi forradalom után néhány nappal került sor.¹¹ Az egész Európán végigsöprő forradalmi hullám március 15-én érte el Pest-Budát, de itt vér nélkül győzedelmeskedett. Az 1848. áprilisi törvénykönyvben külön cikkelyt szenteltek az egyetemnek, bolognai mintára megteremtve annak autonómiáját, és kimondva a tanszabadság elvét. Az egyetem főhatósága ezentúl az országgyűlésnek felelős magyar kormány, pontosabban a közoktatási miniszter volt. Sikerült leválasztani az egyetemről az ún. külső orvosi kart, a városban működő, de az egyetemen nem tanító orvosok testületét, mely ettől kezdve nem szólhatott bele az egyetem ügyeibe.

A szabadságharc kitörése után az orvoskar berendezkedett a sebesült honvédek ellátására, a tanárok és diákok közül sokan csatla-

¹¹ A rendelet következtében több tanár lemondott állásáról, és elmaradtak a magyarul nem tudó hallgatók is.

koztak a honvédsereghez. Irányították, szervezték és működtették a tábori egészségügyi szolgálatot, ami a kor viszonyai között igen eredményesnek számított. A világosi fegyverletételt követő példátlan megtorlás során egyes tanárokat bebörtönöztek, állásukból felfüggesztettek, mások bujdosni vagy emigrációba kényszerültek. Így került Manchesterbe a hazai gyermekgyógyászatot megalapozó Schöpf-Merei Ágost, ahol gyermekkórházat alapított. Sok hallgató is külföldre menekült.¹²

Az abszolutizmus idején a német lett az oktatás és az ügyvitel nyelve. Az 1848-as tanulmányi rendet eltörölték ugyan, és a nemzeti igényeket is figyelmen kívül hagyták, az 1850-ben bevezetett reformok mégis a birodalom egyetemeinek fejlesztését, korszerűsítését szolgálták. Sok esetben felhasználták a forradalom idején született tervezeteket is. Ekkor oktatott a karon Semmelweis Ignác, az aszeptikus eljárás felfedezője, akit a gyermekági láz leküzdésében szerzett érdemeiért az „anyák megmentőjeként” tart számon az orvostörténet. Az 1867-es kiegyezést követően a polgári viszonyok térhódítása magával hozta a felsőoktatás átalakítását és fejlesztését is. Több évtized alatt megvalósuló, magyarányú és átgondolt programok indultak be, melyek legnagyobb lépései a pesti Műegyetem, a pesti tudományegyetem, a kolozsvári tudományegyetem és a katonatisztek képző Ludovika Akadémia kiépítése voltak.

1872-ben Lemberg, Olmütz és Salzburg mintájára Pesten is megszűntették a sebészmesterek képzését, és feloszlatták céhüket is.¹³ Ezzel egy időben egységesítették az orvoscépzést, integrálva a

¹² Szögi: *Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái*, 218.

¹³ A sebészmesteri képzés fenntartása csak addig volt indokolt, míg az ország területén az igényekhez képest elenyészően kevés orvos működött. Számuk növekedésével a század közepétől a sebészek iránti igény, így a szakra iratkozók száma is csökkenni kezdett, míg az 1870-es évek elejére a szak szinte el is sorvadt.

sebészeti oktatást. Az 1875-ös egyetemi szabályrendelet a tanszabadság és az autonómia biztosítása mellett lefektette az új, egyetemes orvosdoktori szigorlati rendet is. A kolozsvári orvos-sebész tanintézetet azonban nem szüntették meg a sebézmesteri képzés eltörlésével, hanem továbbfejlesztették. Régi terv és törekvés vált valóra 1872-ben az ország második tudományegyetemének felállításával Erdély fővárosában. Az orvosi kart a korábbi tanintézetből alakították ki, ide csatolva a Karolina Országos Kórházat is, ahol az oktatás gyakorlati része korábban is zajlott. Az új orvoskar 8 tanárral és 11 tanszékkal kezdett működni. Elhelyezésük kezdetben igen mostoha volt, így korszerű oktatásról ekkor még nem beszélhetünk. Az 1880-as években nagyarányú egyetemi építkezésekbe kezdtek, melyek legnagyobb részt az orvoskari intézetek és a klinikai telep fejlesztését szolgálták. Az utolsó épületet (Pasteur-intézet) 1913-ban adták át. A tanszékek száma 16-ra emelkedett, míg a hallgatók létszáma csaknem hússzorosára. Az 1872/73. tanévre 27 orvos, és 5 gyógyszerészhallgató iratkozott be, míg 1912/13-ban számuk már 491 és 107 fő volt.

Hasonló volumenű fejlesztések a budapesti orvoskaron már az 1870-es évektől megindultak, és bő 30 éven át folytatódtak. Ekkor vált az akkor még külterületnek számító Üllői út az orvoskar tenge-lyévé, ahol három, egymáshoz közeli telepen helyezték el a klinikákat, a Fűvészkertet, az elméleti intézeteket és a kari adminisztrációt a hozzájuk kapcsolódó gazdasági épületekkel. Gyors egymásután alakultak az új, gyakran párhuzamos,¹⁴ de kivétel nélkül a kor színvonalán álló, kielégítően felszerelt tanszékek. Az 1880-as évek-re számuk mintegy megnégyszereződött. A program gondosságára jellemző, hogy az egyes épületek tervezését megelőzően a kiszemelt

¹⁴ Szakonként általában két tanszék, melyet az ugrásszerűen növekvő hallgatói létszám tett szükségessé.

építésszt az adott klinika vagy intézet professzorával együtt külföldi tanulmányútra küldték a szakterület akkor legjobb intézeteibe. Az így szerzett tapasztalatokat hasznosítva az eredmény a korabeli Európa egyik legszínvonalasabb orvoscara lett. Mindezek háttérében a pénzügyi lehetőségeken túl szükség volt az egyetem és a kulturális kormányzat összhangjára és példászerű együttműködésére is. Az anyagi fejlesztéshez megfelelő személyi politika társult. A kiválasztott fiatal szakembereket állami ösztöndíjjal hosszabb külföldi tanulmányútra küldték, majd hazatérésük után hamarosan tanszéket kaptak, általában először Kolozsvárott, majd Budapesten.

A klinikum gyors fejlesztésével sikerült behozni az addigi jelentős elmaradásokat. Az építkezésekkel párhuzamosan kristályosodott ki, elsősorban az *Orvosi Hetilap*ot is elindító Balassa János és Markusovszky Lajos körül a „budapesti orvosi iskola”. Semmelweis hatására itt indult meg először a műtéti fertőzések tudatos prevenciója. Az elsők között kapott Budapesten tanszéket a közegészségügy, a kiváló bakteriológus Fodor Józseffel az élén. A Schöpf-Merei Ágost és Sauer Ignác művét folytató Korányi Frigyes kezdte meg a korszerű alapokon álló magyar belgyógyászati iskola kiépítését. Munkáját fia, Sándor vitte tovább. A „magyar Charcot”-nak is nevezett Jendrassik az ideggyógyászat, Dollinger Gyula az ortopédia, míg Tauffer Vilmos a műtétes nőgyógyászat és szülészeti egyik megalapítója volt. A modern sebészetet meghonosító Lumniczer Sándor elsőként alkalmazta a Lister-féle antiszeptiszt. Schulek Vilmos, Grósz Emil és Imre József munkássága nyomán ebben az időben vált Európa-hírűvé a magyar szemészet. A gyermekgyógyászatban a Bókayak és Kopits Jenő, a csípőficam nemzetközi szakértője említendő. A hazai Pasteur Intézet első igazgatója, Hőgyes Endre alapozta meg Bárány Róbert későbbi Nobel-díjas felfedezését. Az anatómus Lenhossék Mihály az idegrendszer finomabb szerkezetének kutatásával kivívta Nobel-díjas kollégája, Santiago Ramón y Cajal elismerését, aki társának tekintette a neuron-tan megalkotásában. A stomatológiában Árkövy

József, a gyógyszerstanban Balogh Kálmán voltak kiemelkedők. Az élettan a cseh származású kitűnő Czermák Jánossal vált korszerű tudománnyá az orvoskaron. Őt Jendrassik Jenő követte, aki a magyar fiziológiai iskola megalapítását tűzte maga elé.

Szembetűnően emelkedett a hallgatók száma. Az 1860-as években 4-500 között mozgott, az 1880-as évekre meghaladta az 1000 főt. A gyorsan fejlődő, nagy területű és növekvő népességű ország igényeit a két tudományegyetem – a megvalósított beruházások ellenére – sem tudta kielégíteni. A századforduló után tehát napi-rendre került az egyetemi hálózat bővítése, ez azonban már a 20. századra átnyúló történet.

KRÁSZ LILLA

Az egészségügyi igazgatás kulturális technikái a 18. századi Magyarországon*

A 17. században az egymással konkuráló, önmagukat folyamatosan újrapozicionáló és újradefiniáló szuverén államok megjelenésével az állam, a hatalom, a tudás fogalmak új perspektívába helyeződtek, s ennek nyomán a következő évszázadban új kormányzati gyakorlatok és technológiák váltak Európa-szerte meghatározóvá. A sorra megjelenő, az uralkodók számára a helyes kormányzás alapelveit megfogalmazó államelméleti munkákban, politikai traktátusokban a politikai hatalom hatékony gyakorlásának feltételeként fogalmazódik meg a *status rei publici*, vagyis az adott állam állapotának empirikus úton történő megismerése és leírása. A megismerés és leírás célja az államélet minden területének és szereplőinek teljes körű számbavétele és az összegyűjtött adatok rendszerezése.¹ Leib-

*Jelen tanulmányunk 2014-ben a *Századvég* című folyóiratban megjelent írásunk első teljesen lerövidített, összefoglalás-jellegű változata. Vö.: Krász Lilla: Az adatoktól az információig, az információtól a tudásformáltságig. Az egészségügyi jelentésírás gyakorlata(i) a XVIII. századi Magyarországon, *Századvég* (70), 2013, 155–187.

¹A modern állam keletkezése, az államelméleti teóriák kapcsán vö. Barbara Stollberg-Rilinger: *Das Staat als Maschine. Zur politischen Metaphorik des absoluten Fürstenstaats*. Duncker & Humblot, Berlin, 1986; Michael Stolleis: *Staatsdenker im 17. und 18. Jahrhundert. Reichspublizistik, Politik, Naturrecht*. Metzner, Frankfurt am Main, 1987. A kora újkori államfejlődés és a tudás kapcsolatának kultúr-történeti perspektívából történő megközelítéséhez újabban lásd Ronald G. Asch

niz a 17. század utolsó harmadában János Frigyes Braunschweig-Lüneburg hercege számára a hatékony és sikeres kormányzati gyakorlatokról ajánlás-jelleggel megfogalmazott traktátusaiban odáig megy el, hogy az államot a „dolgozók” és emberek „állapotát” folyamatosan felmérő, azt leíró („*Topographia politica*”), a rejtett belső összefüggéseket feltárni képes információs rendszerként határozza meg, s ennek kapcsán extenzív információ- és tudástermelést szolgáló és koordináló állami hivatal („*Registratur-Amt*” vagy „*Intelligenz-Amt*”) felállítását szorgalmazza.²

Az ilyen és ehhez hasonló, a kormányzás politikai-hatalmi céljának és tárgyának megváltozását jelző ajánlások a különböző gazdasági iskolákhoz kötötten (merkantilizmus, kameralizmus, fiziokrácia) formálódtak összefüggő elméleti rendszerré, s váltak a 18. század folyamán Európa-szerte többé-kevésbé gyakorlattá. Német nyelvterületen, így a Habsburg Monarchiában és országaiban is a német természetjogi tanításokra alapozott, a kameralista nemzetgazdasági irányzatot képviselő *Polizey- und Kameralwissenschaften* alakult önálló, egyetemeken is oktatót diszciplínává. A (bürokrati-

– Dagmar Freist (Hg.): *Staatsbildung als kultureller Prozess. Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der Frühen Neuzeit*. Böhlau, Köln, 2005; Peter Collin – Thomas Horstmann (Hg.): *Das Wissen des Staates. Geschichte, Theorie und Praxis*. Nomos, Baden-Baden, 2004.

² Gottfried Wilhelm Leibniz 1676-ban lépett Hannoverban udvari tanácsosként és könyvtárosként a braunschweig-lüneburgi herceg szolgálatába. Ebben a minőségében 1678 és 1680 között több kisebb traktátusban fogalmazott meg az uralkodó számára ajánlásokat, konkrét kormányzati, politikai programot, lásd Gottfried Wilhelm Leibniz: *Gedanken zur Staatsverwaltung* (1678), in *Preussische Akademie der Wissenschaften* (kiad.): *Gottfried Wilhelm Leibniz. Sämtliche Schriften und Briefe, 1. Reihe, Bd. 2. (Allgemeiner historischer und politischer Briefwechsel 1676–1679)*. Preussische Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1927, 74–76; Uő: *Von nützlicher einrichtung eines Archivi* (1680), in *Akademie der Wissenschaften der DDR* (kiad.): *Gottfried Wilhelm Leibniz. Sämtliche Schriften, 4. Reihe, Bd. 3. (Politische Schriften 1677–1689)*. Akademie der Wissenschaften der DDR, Berlin, 1986, 332–340; Uő: *Von bestellung eines Registratur-Amtes, Frühjahr 1680*, in uo. 376–381; Uő: *Entwurff gewisser Staats-Tafeln* (1680), in uo. 340–349.

kus) felvilágosodás diskurzusában kibontakozó, a mindenkori uralkodó számára a közjó, az egyéni és közösségi boldogulás, biztonság megteremtését a célszerűség és hasznosság szem előtt tartásával szorgalmazó, pragmatikus politikai (államigazgatási) és kamarai tudományok alapvetései jól tükrözik és egyúttal legitimálják azt a perspektívaváltást, ami a 18. század második felében a Habsburg kormányzati gyakorlatban is bekövetkezett. A kameralista szellemiségű rendészet-államigazgatási tanok osztrák változatának alapelveit, különböző hangsúlyokkal J. H. Gottlob von Justi és Joseph von Sonnenfels fogalmazták meg, érdeklődésük középpontjába a „dolgozók”, vagyis a népesség, a terület, a „fizikai és erkölcsi erőforrások” megismerését és kormányzását helyezve.³ Konceptiójukban a kormányzás az alattvalók egyéni és közösségi életének minden szintjén megnyilvánuló folyamatos beavatkozás, ami azonban – a korábbi gyakorlatokkal ellentétben – nemcsak negatív és korlátozó, hanem elsősorban pozitív, korrigáló, motiváló szerepet jelöl ki az uralkodó számára. Következésképpen az állam feladata nem korlátozódik csupán a védelmi funkciók ellátásra, vagy a külső és belső béke biztosítására, hanem az emberi és „dologi” viszonylatok tekintetében lényege éppen a folyamatos jelenlét és pozitív intervenció. Ebből a perspektívából értelmeződik maga a *Polizey* fogalom is, amely egy szerre jelölt egy új, alapvetően a növekedést elősegítő államigazgatási rendszert, egy a „dolgozók” és emberek statisztikai részletességű megismerését szolgáló, a mindenkori hatalom által az állam életének korábban kevésbé számba vett, kontrollált és igazgatott területein is a változások és variációk sokaságát tömörített formában rögzítő do-

³ Johann Heinrich Gottlob von Justi: *Grundsätze der Polizey-Wissenschaft in einen vernünftigen, auf den Endzweck der Polizey gegründeten, Zusammenhange und zum Gebrauch Academischer Vorlesungen abgefasst*. Göttingen, 1756. és Joseph von Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft*. Bde. 1–3. Wien, 1765–1767.

kumentációs eszköztárat és egy pozitív intervenció programot.⁴ Az állam a 18. század második felére olyan alakzattá, komplex szerkezetű formálódott, amelyben a hatalom, s ennek legfőbb képviselője az uralkodó, népesség, anyagi erőforrások felett rendelkezik, azokat elosztja, újraosztja, átalakítja, kormányozza, ellenőrzi, rendszerezi, összekapcsolja, s mindezt teszi úgy, hogy létezése már nem függetleníthető a meghatározott időközönként, rendszeresen ismételt felmérések, összeírások formájában végzett adatgyűjtésektől.⁵

A Habsburg Monarchia kormányzati gyakorlatában az 1750-es évektől bekövetkezett, fentebb taglalt léptékváltás részeként, egyik sikeres gyakorlóterepeként értelmezhetőek előbb a birodalom központjában, Bécsben, majd a központtól távolabb eső részekben is bevezetésre került átfogó egészségügyi reformprogram adminisztratív intézkedései is. A reformok kezdeményezője, kidolgozója és végrehajtója a holland származású orvos, Gerard van Swieten volt. A kormányzati politika, az oktatás, a nyomtatott kultúra és az egészségügy területein kifejtett összetett tevékenysége úgy tűnik, az orvosi hivatás új éthoszát teremtette meg, azt a társadalmi, hatalmi státust, amelyre a maga területén és lehetőségeihez mérten törekedett a Monarchiában működő valamennyi gyakorló orvos.⁶ Az ún.

⁴ A kameralista szellemiségű *Polizeywissenschaft* mint új kormányzati elmélet és gyakorlat sokoldalú megközelítését újabban lásd Joseph Vogl: *Regierung und Regelkreis. Historisches Vorspiel*, in Claus Pias (ed.): *Cybernetics–Kybernetik. The Macy Conferences 1946–1953. Essays & Documents. Essays & Dokumente*. Diaphanes, Zürich–Berlin, 2004, 67–79.

⁵ Áttekintő jelleggel a 17. és 18. századi különböző céllal végzett, a modern államfejlődés és a nemzeti identitások kialakulása szempontjából is meghatározó adatgyűjtések (népesség, terület, fizikai erőforrások kvantitatív felmérése és az összegyűjtött adatok kartográfiai, táblázatos leképezése) kultúrtörténeti perspektívából történő megközelítéséhez lásd Lars Behrisch: *Vermessen, Zählen, Berechnen des Raums im 18. Jahrhundert*, in uő (Hg.): *Vermessen, Zählen, Berechnen: Die politische Ordnung des Raums im 18. Jahrhundert*. Campus, Frankfurt am Main, 2006, 7–27.

⁶ Gerard van Swieten sokoldalú orvosi, egészségpolitikai, cenzori, könyvtárosi tevékenységéhez kapcsolódó klasszikus munkákat lásd Erna Lesky: Gerard van

hivatalnok-orvosok (*physikus-orvosok*) birodalmi szintű hálózatának kiépítése révén a korszak sokszintű és sokszereplős egészségügyi piacára jellemző diszparitást és heterogenitást a képzés, a különböző gyógyító szakmákban dolgozók (orvosok, sebészek, borbélyok, gyógyszerészek, bábák) működési jogosítványainak, munkaköri kötelezettségeinek normatív úton történő standardizálásával igyekezett kiküszöbölni. Van Swieten pragmatikus egészségpolitikai programjának részeként, az ő kezdeményezésére a 18. század közepétől a Habsburg Monarchiában a központosítás, az egységesítés céljával kibocsátott, a járványvédelmet, az egészségügyi szolgáltatásokat, az egészségügyi szolgáltatók⁷ munkavégzését előbb részlegesen, regionális jelleggel, majd az 1770. évi Egészségügyi Főszabályzatban⁸ az egész birodalom területére nézve átfogóan szabályozó uralkodói rendeletek egyértelműen az akadémikus physikus-orvosok autoritását igyekeztek legiszlatív és adminisztratív eszközökkel erősíteni

Swieten. Auftrag und Erfüllung, in Erna Lesky – Adam Wandruszka (Hg.): *Gerard van Swieten und seine Zeit*. Verlag Hermann Böhlau, Wien, 1973, 11–62; Uő: *Österreichisches Gesundheitswesen im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*. In Kommission bei Rudolf M. Rohrer, Wien, 1959, 55–56, 73–76; Grete Klingenstein: Van Swieten und die Zensur, in Erna Lesky – Adam Wandruszka (Hg.): *Gerard van Swieten und seine Zeit*, 93–106. Újabban Emma C. Spary: Introduction: Centre and periphery in the eighteenth-century Habsburg 'medical empire', *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* (43), 2012/3, 684–690.

⁷ Az egészségügyi szolgáltatók két nagy csoportját alkották a rendszerint formális képzettséggel rendelkező orvosok, sebészek, gyógyszerészek, borbélyok, fűrdősök, bábák, valamint az empirikus úton működő, többnyire képzetlen vándor és letelepedett életmódot folytató laikus gyógyítók (például parasztbábák, hagymáz-mérők, kenőösszonyok, okulisták, sérv- és kőmetzők, olejkárok és egyéb vándor gyógyszerárosok).

⁸ A Bécsben eredetileg német nyelven 1770 januárjában kiadott rendelet (*Gesundheitsordnung/Hauptsanitätsnormativ*) latin nyelvre fordított adaptációja (*Generale Normativum in Re Sanitatis*) a Magyar Királyságban ugyanezen év decemberében került kihirdetésre. Az Egészségügyi Főszabályzat magyar nyelvű fordítását hozzá fűzött kommentárokkal lásd Balázs Péter: *Generale Normativum in Re Sanitatis 1770. Szervezett egészségügyünk 1770-es alaprendelete*. Magyar Tudománytörténeti Intézet – SOMKL, Piliscsaba–Budapest, 2007.

és egyúttal legitimálni. Ezek a rendelkezések az általános rendészet diszkurzív kontextusába ágyazva, az orvosi rendészetben (*Medizinische Polizey*) kézikönyv-szerűen, szisztematikus rendszerben kerültek összefoglalásra és további ajánlások, javaslatok, gyakorlati irányelvek legapróbb részletekig kifejtett megfogalmazása révén ki egészítésre, további konkrét egészségpolitikai cselekvési programot kínálva a kormányzat számára.⁹

Ezen törekvések jegyében a physicus-orvosoknak a század második felétől birodalomszerte – a Habsburgok lombard, toszkán területeitől, az örökös tartományokon, a Cseh és Magyar Királyságig – saját működési területükön minden egészségüggyel kapcsolatos jelenségről megbízható adatokat kellett gyűjteniük, s előre megadott szempontok alapján azokat rendszerezniük. A rendszeres, specifikus adatgyűjtés, az adatok különböző, időben változó vizualizációs médiumok (folyó szöveg, egyszerű listák, táblázatok, kérdőívek) segítségével történő rendszerezése lehetővé tette a központi kormányzat számára az ily módon előállított és rendelkezésre álló információs elemekben rejlő jellemzően rövid, tényszerű, konkrét, aktuális, szinoptikus információ birodalmi (Udvari Kancellária, bécsi egyetem orvosi fakultása) és regionális (a Magyar Királyság vonatkozásában Helytartótanács illetékes bizottsága, illetve 1783 után ügyosztálya,

⁹ Az orvosi rendészet alapvetéseit gyakorlati útmutatásokkal ellátott egységes elméleti rendszerbe a közegészségügy és államorvosstan megalapítójaként számon tartott német származású orvos mintegy 6262 oldalban, hat kötetben Johann Peter Frank foglalta össze, lásd Johann Peter Frank: *System einer vollständigen medicinischen Policey*. Mannheim und Wien, 1–6. Bde, 1779–1819. A 18. század végére orvosi karokon oktatott, önálló diszciplinává formálódó orvosi rendészet a kora újkori államfejlődés meghatározó komponensét alkotta. Ezt látszik igazolni az, hogy az általános rendészet korabeli diskurzusának több eleme is valójában az orvosi rendészetben belül került szisztematikus kidolgozásra és részben megvalósításra. Ez az aspektus a szakirodalomban az 1990-es évek végéig nem kapott kellő figyelmet, erről újabban lásd Martin Dinges: *Medicinische Polizey zwischen Heilkundigen und „Patienten“* (1750–1830), in Karl Härter (Hg.): *Policey und frühneuzeitliche Gesellschaft*. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 2000, 263–295.

a nagyszombati, budai majd pesti egyetem orvosi fakultása) „tudás-központokban” való felhalmozását, szűrését, értelmezését, az ítéletalkotást és a döntéshozatalt. Az egészségügyi jelentés-írásának kötelezettsége hosszú távon az orvosok közösségét fegyelmezett és hiteles megfigyelőkké alakította át, s ezzel összefüggésben a Monarchia területét az orvosi vizsgálódás gyakorlásának színterévé tette.¹⁰

A Magyar Királyság területén Mária Terézia által 1752-ben kiadott rendelet kötelezte a törvényhatóságokat közpénzből fizetett physicus-orvos alkalmazására.¹¹ A rájuk bízott vármegyék vagy szabad királyi városok, kiváltságolt kerületek, kamarai birtokok egészségügyi viszonyait kezdetben egyszerű listák, illetve hosszabb-rövidebb folyó szöveg formájában igyekeztek leírni. A listákban feltüntetett adatok, a jelentések felépítése, tartalma, hosszúsága alapvetően a jelentést végső formába öntő orvos szorgalmától, elkötelezettségétől, szakmai felkészültségétől függött. A physicus-orvosok valójában csak az 1780-as közepétől kezdtek (többé-kevésbé) egységes táblázatokat alkalmazni orvosi topográfiai, járványügyi, állat-egészségügyi, orvosi rendészeti megfigyeléseik rögzítésére, és az egészségügyi ellátórendszerben tevékenykedő különböző rendű-rangú szereplők munkavégzésének, szakmai tudásának, magatartásának minősítésére (*Conduitliste/tabella censorae vagy a korabeli magyar szakkifejezéssel viseleti jegyzék/erkölcsi jegyzemény*).

Ha a jelentéseket a kormányzati politika aspektusából vizsgáljuk, jól nyomon követhető az egészségügyi adminisztrációs háló-

¹⁰ Az orvosi tapasztalatgyűjtés, megfigyelés és az „orvosi tekintet” 18. század második felében formálódó új gyakorlatairól és kultúrájáról lásd Werner Sohn: *Von der Polizey zur Verwaltung: Transformationen des Wissens und Veränderungen der Bevölkerungspolitik um 1800*, in Bettina Wähgig – Werner Sohn (Hg.): *Zwischen Aufklärung, Polizey und Verwaltung. Zur Genese des Medizinakwesens 1750–1850*. Harrassowitz, Stuttgart, 2003, 71–89.

¹¹ Franciscus Xaverio Linzbauer: *Codex Sanitari- medicinalis Hungariae*. Typ. Universitatis Regiis, Buda, 1852. tom. II., 279. („Constitutio Physicorum et Chirurgorum comitatensium”)

zat kiépítésének folyamata, tényleges működésének, ill. működtetésének pozitívumai és hiányosságai. Az egyes törvényhatóságok a Bécsből, a Magyar Udvari Kancellária közvetítésével érkező általános uralkodói instrukciókat a helytartótanács magyarországi viszonyokra szabott adaptációjában kapták meg. Ezt a munkát 1780-ig a helytartótanács kebelén belül 1738-ban felállított Egészségügyi Bizottság (*Commissio Sanitatis*) egészségügyi tanácsosi címet viselő hivatalnok-orvosai végezték. Az ország legfőbb hivatalának adminisztratív átszervezését követően kialakított előadói rendszerben 1780 és 1783 között Skerlecz Miklós koordinálta az egészségüggyel kapcsolatos feladatköröket, s ennek megfelelően az ő irányításával jutottak el az egyes lokalitásokba az elvi jelentőségű iratok is. Majd 1783-ban, amikor II. József a gyorsabb, egyszerűbb, pontosabb ügyintézés elősegítése érdekében létrehozta a különböző ügykörök elkülönítésével az Egészségügyi Ügyosztályt (*Departamentum Sanitatis*), az egészségügyi jelentések elkészíttetésével, kiértékelésével, a problémás egyedi esetek gyakorlati kezelésével, megoldásával kapcsolatos minden szervező-koordináló feladat az ügyosztály hivatalosan rögzített fizetéssel rendelkező, magasan kvalifikált hivatalnokaira, illetve orvos-alkalmazottaira hárult.¹²

Az 1783. évi adminisztratív átszervezést megelőző évtizedekben, a physikus-orvosok hálózatának a század közepétől induló lassú, fokozatos kiépülésével párhuzamosan a helytartótanács éppen aktuális illetékes grémiumaihoz (Egészségügyi Bizottság, majd az Egészségügyi Ügyosztály előadójához) befutó orvosi jelentések ad hoc jelleggel, egy-egy rendkívüli esemény, többnyire embert, állatot pusztító járványos megbetegedések kapcsán készültek, vagy a

¹² Vö. Krász Lilla: *A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon*. Osiris, Budapest, 2003, 107–125. és uő: Quackery versus professionalism? Characters, places and media of medical knowledge in eighteenth-century Hungary, *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* (43), 2012/3, 700–709.

kuruzslók elleni küzdelemhez kötötten a különböző rendű-rangú gyógyítók egyedi, problematikusnak ítélt eseteit taglalták. Ezekben a jelentésekben az orvosok – részletes, a tartalom tagolására vonatkozó formai instrukciók híján – egyéni megoldásokat alkalmaztak, s többnyire folyó szöveg formájában összegezték megfigyeléseiket. Ebben az időszakban több kísérlet történt az ország területén működő egészségügyi szolgáltatók teljes körű, egyszerű, felsorolás-jellegű lista formájában történő összeírására (1747, 1749, 1754, 1763, 1769), ezek azonban egyetlen alkalommal sem hoztak a központi kormányzatszervek számára a Magyar Királyság egész területére nézve megbízható, pontos információkat, mivel a törvényhatóságok jelentős része nem tett eleget az adatgyűjtési kötelezettségének.¹³

A józsefi időszak látványos változásokat hozott nemcsak a jelentések adminisztratív kezelése tekintetében, hanem azok formai, tartalmi vonatkozásában is. II. József a birodalom valamennyi területére kiterjedően az egységesítés és központosítás céljával kialakított adminisztratív víziója jelenik meg az egészségügyi bürokrácia hatékonyabb működésének elősegítése érdekében kiadott rendelkezéseiben. A helytartótanács ügyintézésének 1783. évi átszervezését követően előbb az eredetileg már 1780 decemberében elrendelt minősítési rendszer keretében¹⁴ az egészségügyi szolgáltatók személyére és munkavégzésére vonatkozó adatgyűjtés tényleges gyakorlati megvalósítása indult el. Az 1783 és 1785 közötti időszakban jelentek meg az orvosi jelentések továbbra is inkább szokatlan eseményeket, egyedi eseteket tárgyaló narratív része mellett az ún. *klasz-szifikációs listák*, amelyek az egészségügyi ellátórendszerben működő sebészekről, borbélyokról, patikusokról és bábákról összegyűjtött

¹³ Az 1747 és 1780 közötti időszakra nézve az összeírásokat és az egészségügyi jelentéseket lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban MNL OL) C 37. Lad. A. Fasc. 30–39.

¹⁴ A rendelet szövegét a Magyar Udvari Kancellária magyarországi viszonyokra szabott adaptációjában lásd, MNL A 39. Nr. 6549/1780.

adatok a korábban alkalmazott egyszerű listáknál jóval komplexebb elvek nyomán kialakított rendszerezését tükrözik.¹⁵ Mivel a különböző rendű-rangú gyógyítók minősítési kötelezettségét előíró, 1780 és 1785 között több ízben ismételten kiadott uralkodói rendeletek csak magát a feladatot jelölték meg, s nem tartalmaztak részletes instrukciókat a feladat végrehajtása szempontjából nélkülözhetetlen eljárásbeli, technikai kivitelezést érintő kérdésekről, így az egyes törvényhatóságok physikus-orvosai meglehetősen változatos módon igyekeztek az összegyűjtött adatokat az egyénileg kialakított kategóriák szerint, kézzel megrajzolt táblázatokba rendezni.

Az 1786. év több szempontból is látványos változást hozott az orvosijelentés-írás tekintetében. A törvényhatóságok tiszti főorvosai instrukciókkal ellátott, előre elkészített táblázat-mintákat kaptak az évi rendszerességgel beadandó jelentések elkészítésére vonatkozóan. A táblázatok tartalmi-tematikai vonatkozásban az élet minden olyan területének topografikus jellegű feltérképezésre irányultak, amelyek az egészségügyi viszonyokra hatással lehettek: az adott törvényhatóság területén előforduló „külső” és „belső” betegségek leírása és alkalmazott gyógymódok regisztrálása (*Krankenbericht*), gyógyszertárak vizsgálata (*Apotheken-Visitation*), embert és állatot sújtó járványos megbetegségek regisztrálása (*Seuchenbericht*), veszett állatok marása miatt fellépő betegségek számbavétele, gyógyvizek állapotának leírása, természeti tűnemények regisztrálása, halottszemlék és a halottak eltemetésével kapcsolatos eljárásokat összegző kimutatások, sebészek, szülészek, baromorvosok műszereinek állapotának felmérése, egészségügyi szolgáltatók (sebészek, borbélyok, patikusok, bábák) 15 különböző szempont szerint elkészített minősítése. A jelentéseket II. József német nyelvrendeletének kibocsátásig latinul, 1784 után pedig elvben németül kellett elkészíteni.

¹⁵ Az 1783 és 1785 közötti időszakból a helytartótanácsához beérkezett egészségügyi jelentéseket, és a különböző csatolt listákat, lásd MNL OL C 66. Nr. 22. pos. 1–453/1783–1784, Nr. 1. pos. 1–309/1785.

Az átállás azonban az egészségügy területén is számos nehézséget okozott, erőteljesen megterhelve a központi kormányzat és az egyes középszintű lokalitások közötti – amúgy sem mindig problémamentes – kommunikációt. Voltak például olyan törvényhatóságok, amelyek úgy szabotálták a német nyelv használatát, hogy évekig egyáltalán nem küldtek jelentéseket. A rendszer működtetése érdekében a helytartótanács több esetben is kénytelen volt engedményeket tenni, vagy köztes megoldásokat alkalmazni.¹⁶

A physikus-orvosok által összeállított jelentések előbb a középszintű adminisztráció illetékes fórumain – városi tanácsuléseken, vármegyei kongregációkon – kerültek bemutatásra, majd főispáni és/vagy főszolgabírói ellenjegyzéssel vezetett útjuk tovább a helytartótanács Egészségügyi Bizottságához, illetve 1783-tól Egészségügyi Ügyosztályához ahol azután a „hivatalnoki tekintet” rendszerezte és küldte tovább az egyes jelentések problematikusnak ítélt részeit szakvélemény kikérése céljából az orvosi fakultásnak, majd 1786-tól az országos főorvosnak. A jelentések tartalmának végső összesítését a szakvélemények figyelembevételével részint a helytartótanács számvevősege, részint a szakreferensek végezték el. A helytartótanács a beérkezett jelentések alapján kialakított állásfoglalásról, döntésről visszafelé ugyanezen a hivatali úton kurrentálta az orvosokat. A rendelkezésünkre álló források azonban azt bizonyítják, hogy a gyakorlatban a helytartótanács meglehetősen formális módon, rendszerint egy-két oldalas leiratok formájában reagált. Számos törvényhatóság helytartótanácsához intézett panaszos levele utal arra, hogy a jelentéseket meglehetősen időigényes és nagy munkával összeállító orvosok nehezményezték ezt a hivatali gyakorla-

¹⁶ Az 1786 és 1790 közötti időszakból rendelkezésünkre álló mintegy 140 egészségügyi jelentés és minősítési ív a helytartótanács egészségügyi ügyosztályának következő fondjaiban találhatóak: MNL OL C 66 Nr. 56. pos. 1–392/1785–86., Nr. 1. pos. 1–759/1787., Nr. 1–10/1788., Nr. 1. pos. 1–144/1789., Nr. 2. pos. 1–83/1790. A jelentéseket 1848-ig gyakorlatilag alapvető változtatások nélkül a fent ismertetett tematikában készítették el a vármegyei physicus-orvosok.

tot. Ennek ellensúlyozására a törvényhatóságok részéről háromféle stratégia rajzolódik ki: vagy évekig nem küldtek jelentést, vagy az egyszer alapos adatgyűjtő munkát követően elkészített jelentést változatlan formában küldték be évről évre, vagy igyekeztek közvetlen kommunikációs csatornát kiépíteni az orvosi fakultás illetékes szakembereivel, illetőleg 1786 után az országos főorvos hivatalával.

A jelentések szociokulturális kontextusa nyomán bontakozik ki a fentiekben taglalt egészségügyi információs rendszer társadalmi beágyazásának gyakorlata, amelynek működtetése, a bécsi központi kormányzati szervektől, a helytartótanácsra keresztül, le egészen a magyarországi lokalitásokig, komoly logisztikai kihívást jelentett. Egy-egy jelentéshez tartozó számos táblázat minden rovatának szakszerű és igényes kitöltése meglehetősen munka- és időigényes, gyakorlatilag az adott törvényhatóság teljes érintett szakembergárdáját, sőt ezen túlmenően a társadalmi élet legkülönbözőbb szereplőit mozgósító feladat volt. A kulcsszerep természetesen a physicus-orvosnak jutott: az ő feladatuk volt a hatáskörükbe tartozó törvényhatóság minden egyes lokalitásában összegyűjtött részadatok táblázatba rendezése és összesítése. Ami az adatgyűjtő munkát illeti, a physicus-orvosok a rájuk bízott területet elvben maguk kellett, hogy bejárják. Mivel azonban az adatgyűjtő munka az orvos számára más egyéb szakmai kötelezettségei mellett a legtöbb esetben akár 50-60 km-es körzet bejárását is jelenthette, ezért rendszerint mozgósították az egyes kisebb helységekben működő szakmai beosztottaikat, sebészeket, bábákat, a helyi szolgabírákat, tanítókat, papokat, lelkészeket. Az 1786-tól nagy számban megjelenő, az egészségügyi szolgáltatók személyével, képzettségével és munkavégzésével kapcsolatos adatokat rögzítő táblázatok minősítés rovataiba került bejegyzések nyomán rekonstruálható a társadalmi interakciók változatos formáin túl a korszak értékrendje: milyen morális hibákat fedeztek fel a különböző gyógyítók emberi és szakmai kompetenciájának megítélése során a hivatalból kirendelt felettesek. A minősítések alkalmával használt pozitív és negatív,

hol az objektivitásra törekvő formalizált rövid, egy szavas jelzők,¹⁷ hol a szubjektív megítélést tükröző pár szavas kis megjegyzések¹⁸ a hivatalos véleményalkotás első megjelenései, amelyek nemcsak a minősítést végző szakemberek (orvosok, sebészek, okleveles vezető bábák), hanem a mögöttes közösség értékítéletét is tükrözik.

Ha jelentéseket episztemológiai olvasatuk felől közelítjük meg, kirajzolódnak azok a dokumentációs és vizualizációs technikák, amelyek az adminisztráció különböző szintű hivatalai számára elvben lehetővé tették, hogy minden egészségüggyel kapcsolatos jelenségről, valamint az egészségügyi szolgáltatók térbeli eloszlásáról, képzettségük, munkavégzésük színvonaláról a fentebb ismertetett módon összegyűjtött, majd információvá rendszerezett adatok nyomán átfogó képet alkossanak. Az adatgyűjtéshez, a jelenségek megfigyeléséhez és leírásához szükséges irányelvek a legfelsőbb szinten, az idők folyamán egyre inkább a standardizálás irányába mutató kritériumok mentén kerültek megfogalmazásra. Míg a tereziánus időszakban a physicus-orvosok járvány- és közegészségügyi, orvosi topográfiai megfigyeléseiket az egyedi, a szokványostól eltérő jelenségekre és esetekre koncentrálnak, azokat kiemelve, rendszerint folyó szöveg formájában rögzítették, addig az ügymenet gyorsabbá, egyszerűbbé tételét, a racionális döntéshozatal feltételeinek megteremtését előtérbe helyező, jóval pragmatikusabb elemekből építkező jozefinus adminisztráció a „dolgoz” megismerésének folyamatát szinte képszerűen, gyorsan és könnyen átlátható, tömörített formá-

¹⁷ A leggyakrabban használt formális jelzők: jó, közepes, gyenge, lásd 16. láb.

¹⁸ A pozitív emberi, szakmai teljesítményeket jelölő, a szubjektív értékítélet irányába mutató gyakori megjegyzések: szolid, szerény, csendes keresztény; nem pörlekedő, hanem alkalmazkodó; a legjobb erkölcsökkel bír; jó fellépésű, stb. A negatív bejegyzések között a leggyakoribbak: túlságosan kedveli a bort; szenvedélyesen iszákos; olyan, amilyen, de elmegy; serény és szolgálatkész, de tudatlan; nehéz természetű; semmiféle alárendeltséget nem tűr, stb., lásd 16. láb.

ban megjelenítő táblázatok alkalmazását szorgalmazta az egészségügy területén is.¹⁹

Az 1770. évi Egészségügyi Főszabályzat kiadását követően az orvosok jelentéseikben a folyó szöveget is igyekeztek tagolni, vagyis optikailag az összetartozó egységeket paragrafusokkal vagy számozással egymástól elkülöníteni. Ezen prezentációs technika alkalmazásával a felsorakoztatott adatok egybedolgozásával keletkezett információk könnyebben és gyorsabban áttekinthetővé váltak, a tartalmi elemek azonban továbbra is egy lineáris struktúra részei maradtak. Míg a folyó szöveg a kontinuitásra, addig az összegyűjtött adatokat vertikálisan és horizontálisan információvá rendező táblázat a diszkontinuitásra épült.²⁰ Az ok-okozati struktúrában felépített folyó szövegben az

¹⁹ A táblázatok az államélet legkülönbözőbb területeinek és jelenségeinek leírására történő alkalmazásában ott munkált az előző mintegy két évszázad során a természet, az ember „dolgainak” absztrakt, racionális alapokon nyugvó, a célszerűség, a hasznosság elvei nyomán, empirikus úton kialakított rendszerezési modellek recepciója. Erről bővebben, lásd Barbara Segelken: *Bilder des Staates. Kammer, Kasten und Tafel als Visualisierungen staatlicher Zusammenhänge*. Akademie Verlag, Berlin, 2010, 9–107.

²⁰ A nyelv térbeli elrendezésének és grafikus reprezentációjának kognitív folyamatokra gyakorolt hatását kutatta az antropológus, íráskutató Jack Goody, aki alapvető munkájában világos kritériumok mentén különítette el a táblázatokot, listákat és kérdőíveket, lásd Jack Goody: *The Domestication of the Savage Mind*. Cambridge University Press, Cambridge, 1977, 181. A táblázatokat vertikális oszlopok és horizontális sorok hálójaként („matrix of vertical columns and horizontal rows”), vagy egy másik perspektívából szemlélve egy vagy több vertikális listaként („one or more vertical lists”) definiálta, lásd Goody, uo. 53, 75. A táblázatok kora újkori ismeretelméleti funkciójával kapcsolatban újabban lásd Arndt Brendecke: *Tabellen und Formulare als Regulative der Wissenserfassung und Wissensrepräsentation*, in Winfried Schulze, et alii (Hg.): *Autorität der Form – Autorisierung – Institutionelle Autorität*. LIT, Münster, 2003, 37–53; Uő: *Tabellenwerke in der Praxis der frühneuzeitlichen Geschichtsvermittlung*, in Theo Stamm – Wolfgang E. J. Weber (Hg.): *Wissensicherung, Wissensordnung und Wissensverarbeitung: das europäische Modell der Enzyklopädie*. Akademie Verlag, Berlin, 2004, 157–189; Philipp von Hilgers – Sandrina Khaled: *Formation in Zeilen und Spalten: Die Tabelle*, in Pablo Schneider – Moriz Wedell (Hg.): *Grenzfälle. Transformationen von Bild, Schrift und Zahl*. VDG Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften, Weimar, 2004, 167–

összefüggések a maguk történetiségében bontakoznak ki, következésképpen a különböző tartalmi elemekhez kapcsolódóan összegyűjtött és felsorakoztatott adatokból az információk a „hivatali tekintet” számára csak nehezen voltak extrahálhatóak. Az egyes információs elemeket a narráció kontextusából kiszakítva új összefüggések keresése és létrehozása céljából valójában szinte lehetetlen egymással variálni. Ezzel ellentétben a táblázat a maga különböző szintű mezőkre osztott szerkezetével a lineáris elbeszélés egymásra épülő és egymásból következő összefüggésrendszerét töri meg. Az adatok ez esetben egymástól izoláltan sorakoznak fel, amelyeket – a táblázat jellegéből adódóan – több irányból is lehet olvasni. A többé-kevésbé standardizált kategóriák szerint rendszerezett és hierarchizált adatok és ezek egyszerű és gyors kombinálhatósága lehetővé tették mind a jelentést-író orvos, mind a hivatal számára az összehasonlítást, a differenciálást csakúgy, mint új tartalmi összefüggések feltárását és akár új kérdésfelvetések megfogalmazását.²¹

A physicus-orvosok egész országra kiterjedő adatgyűjtésére épülő egészségügyi jelentési rendszer néha kínlódva, kényszerű konfliktusok árán, de II. József korára mégis többé-kevésbé működőképesnek bizonyult. Az egészségügyi hierarchia különböző szintjein helyet foglaló hivatalos gyógyítók közreműködésével összeállított jelentések és táblázatos kimutatások új munkaéthoszt, a társadalom iránti újfajta érdeklődést, elkötelezettséget teremtvé, a társadalmi önismeret új képét kezdték el kialakítani, helyet és lehetőséget adva a szakszerű érvelésnek, s új tudás-elemek megjelenésének és társadalmi beágyazódásának.

189; Benjamin Steiner: *Die Ordnung der Geschichte. Historische Tabellenwerke in der Frühen Neuzeit*. Böhlau, Köln, 2008; Barbara Segelken: *Bilder des Staates*, 89–107.

²¹ Az *adat-információ-tudás* fogalmak szemantikai elkülönítéséhez orvostörténeti vonatkozásban lásd Karl-Franz Kaltenborn: *Information und Wissen in der Medizin und im Gesundheitswesen*, in uő (Hg.): *Informations- und Wissenstransfer in der Medizin und im Gesundheitswesen*. Klostermann, Frankfurt am Main, 1999, 1–36. (itt különösen 2–3.).

A ROMANTIKA KORÁNAK MEDICINÁJA

ANDRÉ KARLICZEK

Az ember a normának megfelelő és normától eltérő között

*A szaporodás és a születési rendellenességek
a preformációtan tükrében*

Nemzés, generációk, szaporodás

Az emberi szaporodás valamely elmélete jóval több, mint egy egyed ontológiai fejlődéséről alkotott elképzelés. Egy ilyen teória nem csupán a sajátos formák átöröklődésével, valamint annak állandóságával vagy a variációs lehetőségeivel foglalkozik, hanem egyáltalán az élet kezdetére, formájának eredetével és céljával vonatkozó kérdésekkel. E speciális kérdésfelvetések mindig szorosan kötődnek az átfogó természetfelfogáshoz és a világ megismerhetőségéről alkotott elképzelésekhez.

Ha pillantást vetünk a szaporodáselméletek történetére, azonnal megmutatkozik a vélemények hatalmas bősége – Johann Friedrich Blumenbach, Charles Drelincourt-ra utalva, 262 különböző „nemzéssel kapcsolatos hipotézist”¹ említett –, amelyek Blumenbach szerint alapjában véve csupán az evolúció és az epigenezis modifikációi. A korai hipotézisek egyes elemi, melyek a szaporodási folyamat különböző szintjeit exponálják, rögtön egy fogalmi bizonytalanságot hagyományoztak át. Szaporodáson – legalábbis a 17. század második felében megerősödő naturalizált/szekularizált természetkutatás korszakától kezdődően – összességében azt a folyamatot kell értenünk, amely a peteképződést és -felhalmozódást, a nemzést

¹Johann Friedrich Blumenbach: *Über den Bildungstrieb*. Johann Christian Dieterich, Göttingen, 1789, 13.

– vagyis a pete és a nemzőfolyadék összekeveredését –, s végül a pete megtermékenyítést követő fejlődését (quantitativ versus qualitativ) foglalja magában. Ennek kapcsán differenciálódtak azok a nézetek, amelyek egyrészt a peteképződés/-felhalmozódás helyére, továbbá a megtermékenyítő folyadéknak az új individuum keletkezésének szempontjából gyakorolt részarányos hatására, s végül a megtermékenyített pete további fejlődésére vonatkoztak.

A 18. századi preformáció- és epigenezistan közötti ellentét alapvetően a pre-, illetve posztformáció kérdésre vezethető vissza, s a problematika leegyszerűsíthető a kvantitativ fejlődés avagy a kvantitativ keletkezés aspektusára. A preformáció összegzésében azt jelenti, hogy a pete eleve magában hordozza későbbi fejlődésének okát – függetlenül attól, hogy az a struktúra konzekvens előképeként vagy csupán mint princípium adott. Peter McLaughlin az összes 17. és 18. századi nemzéstéóriát preformatisztikusnak tartotta, lévén azok vagy a későbbi lény kicsinyített modelljeként gondolták el a petét, vagy pedig az annak fejlődéshez szükséges előfeltételek meglétét valószínűsítették benne, jóllehet, az utóbbi értelemben a genetikai fejlődésprogramra vonatkozó modern elképzeléseink is alapjaiban preformatisztikus jellegűek.²

A kérdés azonban nem az, hogy a későbbi fejlődést meghatározza-e egy célszerű lényeg, hanem az, hogy milyen módon teszi ezt – strukturálisan avagy egy princípium által.

² Peter McLaughlin: Cartesische und newtonianische Biologie. Zur Entstehung des Vitalismus, in Petra Bahr – Stephan Schaefer (Hg.): *Das systematische Studien zur Geschichte eines Begriffs*. Bd. 1. Mohr Siebeck, Tübingen, 2009, 305–321, itt 309.

Prediszpozíciók

A 16. századtól a *machina mundi*-elképzelés az újkori fizika, sőt mi több, az egész újkori világszemlélet vezérgondolatává vált. A 17. századi mechanisztikus szemlélet kialakulása révén³ alapvető világnézeti formulát nyert minden tapasztalati úton megközelíthető terület. Istennek a világ növekvő mechanizálásával végbement inaktivizálódása lehetővé tette, hogy a természetet a maga belső mozgástörvényei szerint, mechanisztikus módon analizálják.⁴ A mechanisztikus erőfogalom leginkább azért problematikus a lények szaporodását illetően, mivel ezek az erők kizárólagosan mozgató funkcióval rendelkezhetnek. A gép egyes elemeit, melyek a gép struktúrája révén célszerűen működnek, ha mozgásba helyezzük őket a konstruktőr alakítja ki. A test gépezetének célszerűsége ellentmondásba került az önszerveződésnek azzal a mechanikus természeti erők vak működésére alapozott elképzelésével, melyet Descartes, illetve Gassendi képviselt, s ily módon egy sajátos interpretációs vákuum állt elő.⁵ Stefan Borchers mutatott rá, hogy az emberi csírasejtek 1670-es évekbeli mikroszkopikus megfigyelései (de Graaf, Malpighi, Hartsoeker, illetve Leeuwenhoek által) éppen

³ A görög atomisták vagy Arisztotelész mechanikus megközelítése alapvetően különbözött a 17. századi mechanikus felfogástól. Míg az az előbbik esetében inkább didaktikai eszközként szolgált, utóbbiak ontológiai értelemben használták. Arisztotelésznel a mozgató princípium a lélek által meghatározott, a 17. század időszakában az anyag konfigurációjából vezették le, egy lényegében naturalizált látásmódnak megfelelően. Vö. François Jacob: *Die Logik des Lebenden. Eine Geschichte der Vererbung*. Fischer, Frankfurt am Main, 2002, 43.

⁴ Lásd Michael Sonntag: „Gefährte der Seele, Träger des Lebens“. Die medizinischen Spiritus im 16. Jahrhundert, in Gerd Jüttemann – Michael Sonntag – Christoph Wulf (Hg.): *Die Seele. Ihre Geschichte im Abendland*. Psychologie Verlags Union, Weinheim, 1991, 165–179.

⁵ Lásd François Duchesneau: *Les modèles du vivant de Descartes à Leibniz*. Libr. Philos. Vrin, Paris, 1998.

ebből adódóan váltottak ki jelentős érdeklődést.⁶ A mikroszkopikus képek nem csupán a parányok világába engedtek betekintést, de nyilvánvalóvá tették a természetes vizuális tapasztalat határait is. Nem meglepő, hogy Nicolas Malebranche – akit gyakorta neveznek a preformációtan megalapítójának – „De la recherche de la vérité” (1674) című művében „Des erreurs de la vûe” cím alatt fejtette ki a csírák ovisztikusan megvalósuló bedobozoltságával⁷ kapcsolatos elgondolását.

Malebranchnak a korabeli mikroszkopikus megfigyelések adtak alapot arra, hogy az értelmet, ott, ahol az érzékelési képességek korlátozottsága fellép, az emberi tapasztalat fölé rendelje. A mikroszkópban *en miniature* feltáruuló, ám a vizuális tapasztalat előtt zárva maradó világ a látható testek láthatatlanban való kontinuus folytonosságának teóriáját legitimálta számára. E feltételezést Malebranch értelmezésében a matematika is alátámasztotta, ami a maga részéről megerősítette a „la divisibilité de la matière à l’infini”⁸ tételt. E legitimáció, amely a közvetlen tapasztalat számára hozzáférhetetlen jelenségeket a tapasztalati világ analógiái és a matematikai elgondolások segítségével interpretálta, lehetővé tette a szaporodás elméletének további mechanizálását. A lények csírán belüli konkrét preformációjának és preegzisztenciájának elképzelése kapcsán Malebranche ennyiben a descartes-i program konzekvens átültetését

⁶ Stefan Borchers: *Die Erzeugung des ‘ganzen Menschen’. Zur Entstehung von Anthropologie und Ästhetik an der Universität Halle im 18. Jahrhundert.* De Gruyter, Berlin, 2011, 32.

⁷ A fogalom nem vetődött fel Malebranche-nál, Nicolas Andry de Boisregard-ra megy vissza, aki első alkalommal 1714-ben *Traité de la génération des vers dans le corps de l’homme als »emboîter«* (»emboîtement«) című művének 3. kiadásában használta azt. Lásd Samuel Thomas von Soemmerring: *Schriften zur Embryologie und Teratologie*, in Samuel Thomas Soemmerring: *Werke*. Bd. 11. (Begr. von Gunter Mann. Hrsg. von Jost Benedum), Schwabe, Basel, 2000, 9.

⁸ Nicolas Malebranche: *De la recherche de la vérité, où l’on traite de la nature de l’esprit de l’homme et de l’usage qu’il en doit faire pour éviter l’erreur dans les sciences*. Bd. 1., 4. kiadás, André Pralard, Paris, 1678, 41.

hajtotta végre. A teremtés aktusára való hivatkozás révén a vak mechanikus erők általi célszerű fejlődés problémája némiképp mentesülhetett a teológiai szempontok alól. Ily módon az egész világot mint mechanikus szerkezetet lehetett elképzelni, miáltal a tapasztalat határán kívül eső területek a matematikai elméletek és a mechanikai analógiák segítségével hozzáférhetővé váltak a természet-kutatók számára.

Anomáliák

A világ mechanikusként felfogott szabályszerűségének elvét mindazonáltal a kortárs értelmezéseknek kellett tényszerűen igazolniuk, az empirikusan hozzáférhető jelenségek által. A mechanikus magyarázat felállítására alkalmas empirikus tények anomáliaként jelentek meg, s ezáltal váltak meghatározóvá a kutatás számára. Mindenestre figyelembe kell vennünk, hogy kezdetben egy ontologikusan megértendő mechanizmus eszméje vetette fel az efféle anomáliákat azáltal, hogy az általános és feltétlen érvényesség követelményét juttatta érvényre. Ezen anomáliák körébe tartozott a 17. és 18. században az öröklődés jelensége (a szülők specifikus jegyeinek továbbadása vagy a korcsképződés⁹), a reprodukció – Abraham Trembley édesvízi hidrákon végrehajtott léziós kísérletei¹⁰ tárták fel az 1740-es években a célszerű organizmusok újraképződésének jelenségét – és mindenekelőtt a születési rendellenességek. Utóbbiaknak annyiban volt különleges episztemológiai jelentősége, hogy mind a Jacques Bénigne Winslow és Louis Lémery, mind pedig az Albrecht von Haller és Caspar Friedrich Wolff közötti vitákban érvként szolgál-

⁹Joseph Gottlieb Kölreuter: *Vorläufige Nachricht von einigen das Geschlecht der Pflanzen betreffenden Versuchen und Beobachtungen*. Leipzig, 1761.

¹⁰Abraham Trembley: *Mémoires pour servir à l'histoire d'un genre de polypes d'eau douce: à bras en forme de cornes*. Leide, 1744.

tak egy meghatározott szaporodási mód mellett, illetve azzal szemben, továbbá annyiban, hogy egy bizonyos változatlanságot anomáliaként jelenítették meg.

A születési rendellenességek és a preformáció¹¹

Éppen a természet mechanikus módon elgondolt szabályszerűsége az, ami elsőként teszi lehetővé az analízist, a szabálytalan jelenségek magyarázatát kiprovokálva. Lorraine Daston és Katharine Park hívta fel a figyelmet arra, hogy a szörnyszülöttek iránt megnyilvánuló ellenszenv „nem annyira a természetet Istennel szemben autonómmá tevő törekvés [eredménye], sokkal inkább a természet isteni akaratnak való teljes alávetettségéből [következett]. A természet játéka nem volt megengedett.”¹² A „játékon” a legkülönbözőbb lények szabad gondolati kombinációját, illetve azok szerveit kell értenünk, mint ahogyan Ulysses Aldrovandusnál¹³ vagy Jena Palfynél¹⁴ láthatók (1. ábra). Jean-Louis Fischer felhívja a figyelmet arra, hogy a 18. század elején változott a torzszülöttek anatómiai vizsgálata iránti érdeklődés jellege.¹⁵

¹¹ Az itt következő rész a még publikálatlan disszertációból való, amely a jénai Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek állományában található. Vö. André Karliczek: *Modelle des Lebendigen. Interaktionen von Physiologie, Biologie und Pathologie von Boerhaave bis Meckel*. Univ. Diss., Jena, 2013.

¹² Lorraine Daston – Katharine Park: *Wunder und die Ordnung der Natur 1150–1750*. Eichborn, Berlin, 2002, 238–239.

¹³ Ulysses Aldrovandus: *Vlyssis Aldrovandi Patricii Bononiensis Monstrorum Historia: Cum Paralipomenis Historiæ Omnium Animalium. Enth. Widmung an Ferdinandus II. Magnus Dux Hetruriae*. Bernia & Tebaldin, 1642.

¹⁴ Jean Palfyn: *Description Anatomique des Parties de la Femme, qui servent à la Generation. Avec un Traité des Monstres, de leur causes, de leur nature, & de leur différences: et une Description Anatomique, de la disposition surprenante de quelques Parties Externes, & Internes de Deux Enfants Nés dans la Ville de Gand, Capitale de Flandres le 28. Avril 1703*. Leide, 1708.

¹⁵ Vö. Jean-Louis Fischer: *De la genèse fabuleuse à la morphogénèse des monstres*. Société Française d'Histoire des Sciences et des Techniques, Paris, 1986, 1–3.

Akkortól kezdődően már nem az objektok egyedülálló mivoltáról vagy csodajellegeről volt szó, lévén hogy a torzszülöttek vizsgálata új ismeretek ígéretével kecsegtetett, kontrasztot tudott képezni ugyanis a szabálytalanságok, valamint a szabályos, normának megfelelő jelenségek között. Ismeretforrássá vált tehát a torzszülöttek iránti érdeklődés, jöllehet oly módon, hogy az anomáliaként értelmezett torz immár a normális valamiféle korlátozott megvalósulásának tűnt.

A 18. század elején Joseph-Guichard Duverney *Observations sur deux enfans ensemble* (1706) című könyvében elsőként tett közé egy olyan anatómiai vizsgálatot, amely megalapozta a születési rendellenességek preformációját. Duverney argumentációja arra a célszerűségre irányult, amely a szóban forgó kettős születési rendellenesség dacára is megmutatkozott. Mindenekelőtt abban, hogy a két nyelőcsőhöz csupán egyetlen emésztési traktus tartozott (2. ábra), ami nem pusztán mechanikus hatásra, tehát vak mozgatóerők működéséből adódóan, jöhetett létre: mindezt kizárólag egy tervszerű fejlődés következményeként lehetett megérteni. A torzszülöttek számára rendkívüli felérkelődést jelentett, hogy preformációjuk kapcsán az isteni szándék részeként jelenhettek meg.

Az úgynevezett torzszülötteken végzett boncolások növekvő száma a későbbiekben sok összevethető adatot eredményezett, olyannyira, hogy az e lények véletlen fejlődéséről alkotott elgondolás a továbbiakban nem volt fenntartható.¹⁶ A torzszülöttek a természet egy új részterületét jelenítették meg, anélkül hogy ezzel együtt – és ez döntő momentum – a régít lerombolták volna.¹⁷ Az anomáliák ily módon nemcsak azt mutatták meg, hogy a szabályosság folytatódik a láthatóan szabálytalanban is, hanem elsődlegesen a teremtető mindenha-

¹⁶ A torzszülöttség okaira vonatkozó magyarázatok történeti áttekintéséhez lásd Johann Hartmann: *Historischer Ueberblick über die Lehre von der Aetiologie der Missbildungen*. Wolf & Sohn, München, 1875.

¹⁷ Maria Teresa Monti: Epigenesis of the monstrous form and preformistic 'genetics' (Lemery – Winslow – Haller), *Early science and medicine* (5), 2000/1, 3–32, itt 12.

tóságát dokumentálták. A torzszülöttek jelentősége a fejlődés fogalmának s ezzel együtt a norma szerintinek a szempontjából 1724-től – a Jacques-Bénigne Winslow és Louis Lémery között lefolyt és »le querelle« néven számon tartott akadémiai vitának a kapcsán – mutatkozott meg, lévén azok evidens testiségüknél fogva támaszthattak igényt a magyarázatra. Winslow és Lémery között elsődlegesen nem a pete preformációja került szóba, hanem a külső hatásoknak a ki-fejlődő egyedre gyakorolt befolyása. Lémery – aki Duverney kettős torzszülöttségi esetét illetően meg volt győződve arról, hogy két mechanikusan indukált pete olvadt össze – alapvetően preformációtani beállítottsága ellenére is kénytelen volt bizonyosfokú átalakulási képességet elismerni, olyat, ami mechanikai behatásra lehetővé teszi egy új és célszerű organizmus kialakulását.¹⁸ E formáló erőt ugyanakkor nem csodaként, s nem is a teremtmő közvetlen beavatkozásának bizonyítékeként fogta fel, hanem olyan képességként, amely a lények vitális struktúráját mindaddig képes helyreállítani, amíg az teljességgel meg nem semmisül.¹⁹ Lémery azon vizsgálatait, amelyeket egy kettős torzszületés kapcsán végzett, jól látható összenövés nyomait mutatták ki a gerincoszlopon, s számára e jelenség a formálóerő (Bildungskraft) működésének bizonyítékául szolgált.²⁰

A *Vis plastica* e koncepciója – amely Lémery szerint csupán egy másodlagos hatás volt a szervek szándékolt és preformált célszerűségének a teremtmő általi regenerációjának vagy reformációjának az értelmében – mégiscsak törést jelent a mechanisztikus világfelfogásban, lévén egy ily mértékben teleologikus erőhatás nem gondolható el mechanikusként. Lémery – abból kiindulva, hogy a torzszülöttség az utólagos mechanikus erők, valamint azok újrakonfigurálandó vi-

¹⁸ Histoire Anatomie: Sur un Foetus monstrueux, in *Histoire de l'Academie Royale des Sciences*. 1724, 20–38, itt 20.

¹⁹ Maria Teresa Monti: Epigenesis of the monstrous, 19.

²⁰ Lásd Louis Lémery: Sur les Monstres. Second Mémoire, in *Histoire de l'Academie Royale des Sciences*, 1738, 305–330.

tális hatásával magyarázható – ráadásul könnyebben megőrizhetőnek tartotta a teremtető bölcsességének tételét, mivel őt többé már nem lehetett felelőssé tenni a szóban forgó lényekért, amelyek közül csupán kevesek jöttek egyáltalán világra, s a megszületők is a célszerűlenséget testesítették meg.

1733-tól kezdődően azután részt vett a vitában Jacques-Bénigne Winslow anatómus is, aki a torzszülöttek kezdeti preformáltsága mellett foglalt állást. Érvelése főbb vonalakban egybeesett Duverney argumentációjával: szintén olyan struktúrákat ismert fel a torzszülöttekben, amelyeket nem lehetett véletlen mechanikai erőhatásokkal megokolni. A vitában kulcsjelenség rangjára emelkedett a *Situs inversus*, a minden szervet érintő oldal-felcserélődés jelensége. A kortárs látásmód szerint a normától való ily súlyos eltérést feltétlenül torzszülöttségnek kellett tekinteni. Lémery, aki Jean Macé halálát követően egy éppen ilyen *Situs inversus*-t állapított meg, Macé híressé vált esetének megfelelően próbálta azt nem torzszülöttségként bemutatni, s a felcserélődés magyarázatát sem az ő modelljének keretében kereste. Macé esete eszerint Lémery számára egyszerűen Isten akaratának a következménye volt, vitalitása pedig szintén a normál óramodell keretében volt interpretálható, mivel az órában a részek más elrendezésbe kerülhetnek, anélkül hogy eredeti funkciójuk veszendőbe menne.²¹ Lémery torzszülöttség-definíciója – ezt később Haller is átvette – lényegében azokra a változásokra vonatkozott, amelyek funkciózavarral vagy éppen életképtelenséggel jártak együtt, és ezért nem egyeztethetők össze az isteni bölcsességgel. A fiziológiai funkcióképesség ebben az esetben az anatómiai-morfológiaival szemben kapott jelentőséget.

A *querelle* kapcsán lényegében véve két egymással összeegyeztethetetlen látásmód konfrontálódott, lévén a világ vagy tisztán mechanikailag konstruált – s léteznek benne mozgó erők és célszerűség, amit Isten visz bele a világba a teremtetés aktusán keresztül –, vagy

²¹ Monti: Epigenesis of the monstrous, 22.

pedig léteznek mechanisztikus magyarázatokon felül álló teológiai erők, melyek egy tisztán epigenetikus fejlődésmélethez egyengetik az utat.

Az 1750-es években a testgépek önmozgásának okára vonatkozó kérdés tisztázása volt a legsürgetőbb kutatási kíváncsalmak egyike.²² Albrecht von Haller ismert állatkísérletei, melyek során a test különféle fázisait különítette el – ezek közül az irritabilis izomfázis és a szenzibilis idegfázis volt a legfontosabb – meghatározóak voltak azon próbálkozásai szempontjából is, melyeket a szívmozgás mechanikus okai kiderítésének szentelt. Haller ingerreakciós kapcsolatot állított fel a szívizom ingerületi fázisa és a kiáramló vér ingert adó hatása között. A szív és a szívmozgás Haller számára nemcsak az organikus történések középpontjává, hanem e történések tényleges kialakulásának feltételévé is vált.²³ Így a szív a mozgás, sőt egészében véve az „élet” princípiuma kell hogy legyen, s egyben a vérkeringés közponja is, mivel különben a vér nem juthatna el a test minden részébe. Láthatjuk, hogy Haller mechanisztikus meggyőződése – amely őt az önmozgás mechanikusan elgondolt okának felállítására indította, s amely másfelől e terület preformációját *in concreto* megkövetelte – milyen gyümölcsözővé válhatott.

Nem meglepő, hogy az a Haller, aki 1739 óta²⁴ foglalkozott torzszülöttekkel, a *querellében* Winslow mellett foglalt állást. A szív Haller szerint is döntően fontos szerv, s érvelését – a preformáció-tannak megfelelően – főleg a szív-érkeringés-rendszerre alapozta.

²² Hubert Steinke: Anatomie und Physiologie, in Hubert Steinke – Urs Boschung – Wolfgang Pross (Hg): *Albrecht von Haller. Leben, Werk, Epoche*. Historischer Verein des Kantons Bern, Bern, 2008, 226–254, itt 238.

²³ Haller már 1752-ben publikált a szív mozgásáról. Lásd Albrecht von Haller: *De motu cordis a stimulo nato*, in *Commentarii Societatis Regiae Scientiarum Gottingensis*, 1752, 263–266.

²⁴ Albrecht von Haller: *Descriptio Foetus Bicipitis Ad Pectora Connati Ubi In Causas Monstrorum Ex Principiis Anatomicis Inquiritur*. Hannoverae, 1739. Haller ezt az írást 1751-ben a *Opuscula sua anatomica* című művében bővített formában újra kiadatta.

Egy általa boncolt kettős torzszületés (3. ábra) az alapvető megkettőződés ellenére is csupán egyetlen szinguláris szív-vérkeringés-rendszer jelenlétét mutatta, ami Hallert teljesen meggyőzte az e lényben megmutatkozó tervszerűségről. Haller számára a testgép funkcionalitása volt a bizonyíték egy bölcs alkotó létezésére, és e nézőpontnak megfelelően a torzszülöttek is integrálhatóak voltak a természet átgondolt össztervébe, aki éppen a teremtmények célszerűségében mutatkozik meg. A torzszülöttek fiziológiai vizsgálata egy az anatómiaitól eltérő látásmódot eredményezett, melynek értelmében már a funkcióképesség, s nem a pusztán kinézet volt a torzszülöttként való besorolás kritériuma. Haller szerint a teremtmény a torzszülötteket is egy vélcélnek megfelelően alkotta, s mi felismerhetjük bennük „az alkotót, mivel előzetes terv nélkül semmi nem keletkezhetett; s ezek kisebb mértékben mutatják a nagy építőmester bölcsességét”.²⁵ A születési rendellenességek eredetének problémája Haller számára végeredményben nem csupán az empirikus metodika kérdése, hanem a vallásosságé is, s analóg volt a helyzet a Caspar Friedrich Wolff-fal a fejlődés mechanizmusa kapcsán kirobant vitája kapcsán is.²⁶ Haller anatómiai-fiziológiai meggyőződése ezen jelenségek előterében váltak tántoríthatatlan hitté, s ennyiben az epigenezissel szembeni elutasítása sem pusztán empirikus kiindulópontú: „Nulla est epigenesis. Nulla ergo in corpore animale pars ante aliam facta est, & omnes simul creatae existunt.”²⁷

(Fordította Gurka Dezső.)

²⁵ Johann Georg Zimmermann: *Das Leben des Herrn von Haller*. Zürich, 1755, 120–121.

²⁶ Monti hívja fel a figyelmet arra, hogy Wolff-fal folytatott vitájában Haller első alkalommal végeredményben szintén teológiai érvet hozott fel, tudnillik hogy a preformáció jobban összhangban áll a vallással, mint az epigenezis. Vö. Maria Teresa Monti: Embryologie, in Hubert Steinke – Urs Boschung – Wolfgang Pross (Hg.): *Albrecht von Haller. Leben, Werk, Epoche*. Historischer Verein des Kantons Bern, Bern, 2008, 255–273, itt 265–266.

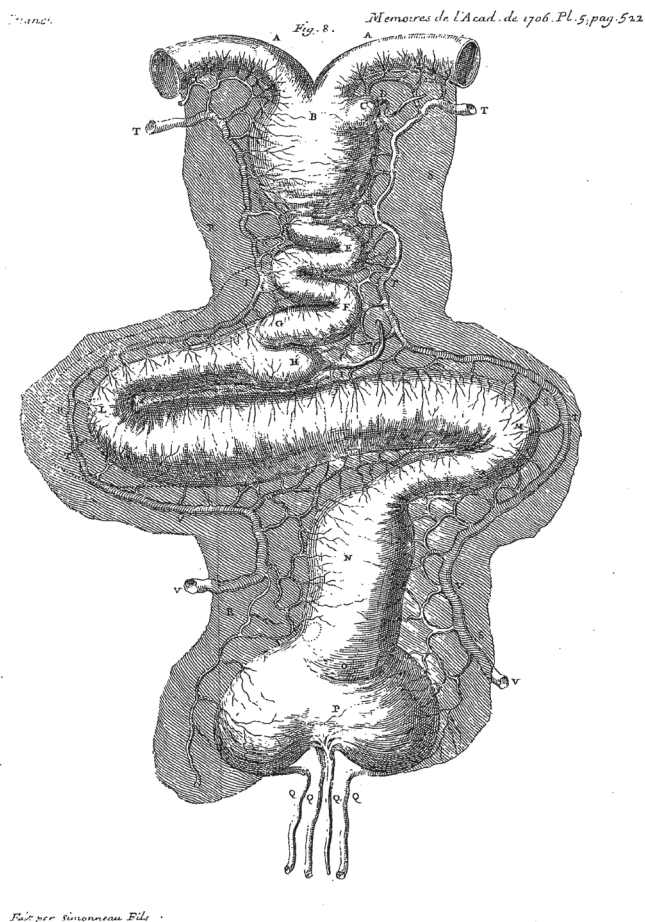
²⁷ Albrecht von Haller: *Elementa physiologiae corporis humani. Fetus Hominisque Vita*. Lugduni Batavorum, 1766, 148.

1. kép

Keveréklények kombináció

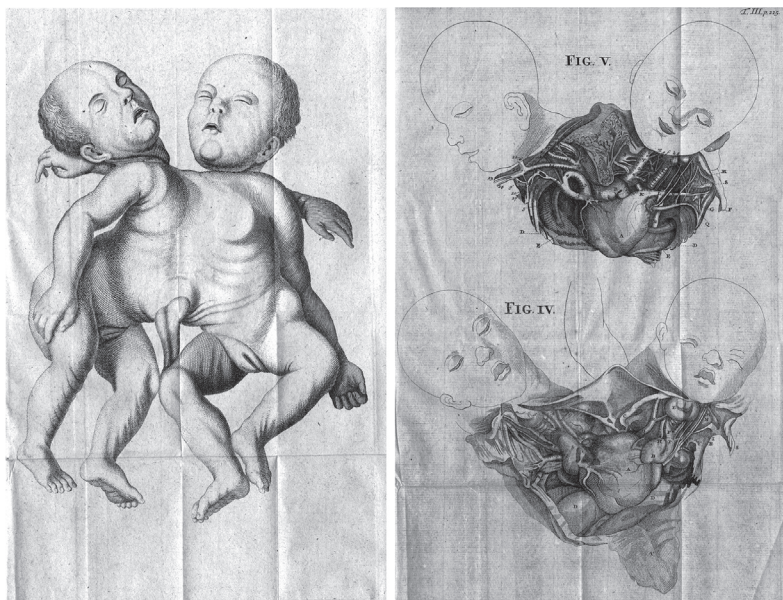
(*Ulysses Aldrovandus: Vlyssis Aldrovandi Patricii Bononiensis Monstrorum
Historia: Cvm Paralipomenis Historia Omnium Animalium.
Enth. Widmung an Ferdinandus II. Magnus Dux Hetururiae.
Bernia & Tebaldini, 1642, 368.*)

2. kép

Két nyelvű, egyetlen emésztési traktussal, egy két fejjel született gyermek anatómiai rajzán

(Joseph Duverney: *Observations sur deux enfans joints ensemble*, in *Histoire de l'Académie Royale des Sciences*. 1706, Pl. 5, 522.)

3. kép

Egy kettős torzszületés anatómiai ábrázolása

(Albertus von Haller: Opuscula sua anatomica de respiratione de monstribus aliaque minora. Gottingae, 1751, Tab. I. és III.)

NEMES CSABA

A mesmerizmus szerepe a műtéti érzéstelenítésben

Tanulmányomban az *advocatus diaboli* bőrébe bújva közelítek Franz Anton Mesmer életművéhez, rámutatva Mesmer és a mesmerizmus ellentmondásosságaira és paradoxonaira. Első tézis: Franz Anton Mesmer az állati magnetizmusról kialakított elmélete téves feltételezéseken alapul. A delejezéshez nem kell mágnes. Az emberi test nem mágnesezhető. Hatásmechanizmusa szuggesztió, somnambulizmus vagy hipnózis, ill. az érzéstelenítésben hipnoanesztézia. Második tézis: A gyógymagnetizmus felfedezése nem Mesmer, hanem korábbi természetbúvárok érdeme. Harmadik tézis: A mesmerizmus alkalmazása a műtéti érzéstelenítésben Mesmer követőinek köszönhető. A fenti tézisekhez kapcsolódva rámutatok három paradoxonra is: 1. A mesmerizmus téves elmélete ellenére a műtéti érzéstelenítésben sikeres gyógymódnak bizonyult. 2. A mesmerizmus virágkorában már léteztek hatásos és biztos narkotikumok. 3. Az emberi test mégis mágnesezhető (mágneses rezonanciás tomográfia, MRI)

Mesmer téves tézisei az „állati magnetizmus” létezéséről és orvosi alkalmazásáról

Nem Mesmer vezette be az „állati magnetizmust” a fájdalommal járó állapotok megelőzésére és csillapítására. Az orvostörténelem egyik nagy paradoxona, hogyan lehet egy alapvetően téves elmélet egy korszakváltó terápiás eljárás alapköve, kiindulópontja. A delejezéses gyógymód („gyógymagnetizmus”) valamennyi tézise a galenoszi humorális patológia téves elméletén alapult. Tévedés volt már Paracelsus tézise is az emberi testre ható két, az égi és a földi mágnesség létezéséről. Az ember nem delejes fluidummal feltöltött szervezet. A világmindenség összetartó ereje nem mágnes, hanem gravitáció. A magasabb élőlények érzékszervei a földi (természetes) mágneses erőteret érzékelni képtelenek. Nincs mágneses „fluidum” sem az éterben, sem az emberi testben. Nincs oki összefüggés a csillagok és a bolygók járása, az Állatöv periódusai és belső szerveink működése között sem. Nincs az emberi testben sugárzó mágneses fluidum. Az egészséget nem a testi mágnesség harmonikus eloszlása tartja fenn, mint ahogy annak diszharmóniája sem a betegségek forrása. A delejezéssel elérhető fájdalommentesség (analgézia) és a somnambulizmusra emlékeztető hipnotikus „transz” létrejöttében a mágnesnek és az animális magnetizmusnak semmi szerepe sincsen. A magnetizőr akaratátvitelére eszközök nem kellenek; ehhez a test pusztá érintése (franciául *passés*), koncentrációs gyakorlat, hipnotikus parancs és optikai fixálás is elegendő.

A „gyógymagnetizmus” előfutárai

Mágneses kúrákkal kísérletezett előtte már Paracelsus és Athanasius Kircher (1602–1680); Kircherhez hasonlóan a földi magnetizmus szerepét a véroszlop mozgásában már William Gilbert (1544–

1603)¹ is feltételezte. Robert Fludd angol orvos (1574–1637) pedig az emberi testet egy kétpólusú mágneshez hasonlította. Példájukat követve Mesmer a betegségeket a test mágneses fluidumai áramlásának gátlásával magyarázta, ami mágneses kúrával kiváltott krízissel oldható. Miután Isaac Newton (1642/1643–1726) gravitációs elméletében pedig 1686-ban a vonzerő általános érvényességét bizonyította, a gravitáció hasonlósága és az állati elektromosság felfedezése (Luigi Galvani 1792) alapján méltán feltételezte Mesmer doktori értekezésében 1766-ban, hogy ilyen mágneses fluidum harmonikusan elosztva nemcsak az égitestekben, hanem a szervetlen és szerves világhoz hasonlóan az emberi testben is létezik.²

A mesmerizmus alkalmazása a műtéti érzéstelenítésben

Az emberi testben keringő magnetizmus hatását Mesmer 1774-ben, nyolc évvel disszertációja után véletlenül „fedezte” fel egy arcidegzsába vasmágnessel végzett sikeres kezelésénél. Majd érvágás közben maga is érezte ezt a delejes jelenséget. Terápiájának javallatainál utalt a melankólia, az „idegláz” és a menstruációs fájdalmak enyhítésének lehetőségére. Ezért meglepő, hogy nem fedezte fel a magnetizálásban rejlő lehetőséget a műtétekkel járó fájdalom leküzdésére. Magnetikus kúráinak színpadias, „show”-jellege azonban teljesen alkalmatlannak bizonyult a műtéti fájdalmak csillapítására. A mesmerizmus módszerét követői főként Mesmer halála (1815) után fejlesztették tovább és használták a műtéti beavatkozásokkal járó fájdalomérzés, éber állapot és izomtónus kikapcsolására. Reumás fájdalmak és pszichés zavarok magnetikus kúrájáról elsőként

¹ William Gilbert: *Tractatus, sive physiologia nova de magnete, magneticisque corporibus et de magno magnete tellure*. Hallervordius, Stettin–Rostock, 1600.

² Emil Schneider: *Der animale Magnetismus*. Lampert, Zürich, 1950, 121–157.

Karl Christian Gmelin (1762–1837) számolt be egy rövid közleményben 1793-ban.³

Már jó 500 éve ismerték az éttert (Paracelsus és Valerius Cordus 1540 körül), évtizedek óta a kéjgáz analgetikus hatását (Humphry Davy 1800) és a morfiumot (Friedrich Sertürner 1806–1817), három hatásos és biztos narkotikumot, mégis a fájdalomcsillapításban még évtizedekig delejeztek, mintha a mágnesesség, mint az élet-szellem és a „világéter” közvetítője,⁴ valamely érzékszervünkre hatni tudna. Ugyanakkor a kénétert egyetemi szeánszokon, a kéjgázt pedig cirkuszi előadásokon használták a diákság és a publikum szórakoztatására. Ahhoz, hogy a műtéti és a szülési fájdalmat hatásosan kivédjék, először a fájdalom „szekularizációjára” volt szükség. Ami az inhalációs narkózis ún. inkubációs (vagy előkészítő) évtizedeinek (1800–1842) eredménye. Ez a korszak egyúttal a mesmerizmus orvosi alkalmazásának virágkora. A delejes álom, a somnambulizmus (Armand Marie Jacques de Chastenet de Puységur márki 1784), John Elliotson londoni kísérletei és fájdalommentes operációi (1838–1843), James Esdaile heroikus beavatkozásai Indiában (1845–1850) s végül a James Braid hipnózisának (*Neurypnology* 1845) alkalmazása a műtéti érzéstelenítésben Mesmer követőinek érdeme, akik ösztönösen vagy tudatosan szakítottak az egymásnak ellentmondó, spekulatív elméletekkel. Mesmer tanítványa, de Puységur márki (1751–1825), amatőr természetbúvár kezelt betegeket mágneses hatásának nyilvánított kertjeiben. Első két páciense

³ Lásd Gmelin közleményét páciensének, Caroline Heigelin (1768–1808) tudathasadásos elmezavarának magnetikus kúrájáról (*Untersuchungen über den Magnetismus und über die Einfache Behandlungsart ihn nach gewissen Regeln zu leiten und zu handhaben*, 1793); in Wikipedia – freie Enzyklopädie: Caroline Heigelin.

⁴ Mesmer az *animal* terminusát az *animus* (lélek, levegő) szóból származtatta, ezzel is hangsúlyozva a korában az élőlényekre általánosan jellemzőként tartott életerő (*vis vitalis*) elméletét. Az életerő fogalmával rokon Paracelsus és Jan Baptist van Helmont *archeusa*, Friedrich Hoffmann idegétere és Caspar Friedrich Wolff *vis essentialisa*.

fogfájását az általa „mesterséges somnambulizmus”-nak, ill. „krisz”-nek nevezett eljárás megszüntette. Egy harmadik esete, Victor Race a mágnesezés hatására 7-8 perc után mély álomba merült, amelyben kontaktusképes maradt, a kérdésekre adekvát választ adott, egy hallucinált zenére táncolni kezdett, de felébredése után semmire sem emlékezett (*retrográd amnézia*). Módszere végül is sikertelen maradt: a betegek panaszai a hipnotikus „transz”-állapotból felébredve, rendre visszatértek.⁵ Puységur további kísérleteinél felfedezte a hipnózist követő szuggesztió jelenségét is. 1789 után kétéves börtönéből kiszabadulva haláláig, 1835-ig folytatta mesmerista kísérleteit, annyira sikeresen, hogy a magnetizmus későbbi hívei inkább de Puységur, mint Mesmer eredeti eljárását követték. Puységur módszere ezért a mesmerizmus első virágkora.

Az első sikeres csonkoló („kapitális”) operáció (mammaabláció) 1829-ben a sebész Jules-Germain Cloquet-nek sikerült Cherbourg-ben. Betege, Mme Plantin nem érzett fájdalmat a mesmerizmussal végzett műtétnél. Az eljárást a Francia Tudományos Akadémia sikeresnek tartotta, holott a beteg a műtét után röviddel meghalt.⁶ A mesmerizmus rutinszerű alkalmazása műtéteknél Angliában elsősorban a frenológus Franz Joseph Gall (1758–1828) híve, a londoni egyetem fizikaprofesszora, John Elliotson (1791–1868) érdeme. Elliotson 1838-tól előbb Edinburghban, majd Londonban, Thomas Wakley Bedford Square-i rendelőjében folytatja az „állati magnetizmussal” folytatott élettani kísérleteit. Mesmerikus kúráit a *Medico-Botanical Society* ugyanebben az évben még méltatja,⁷ és folytatásokban, tanúvallomásokkal kiegészítve a Wakley által röviddel azelőtt alapított *Lancet* is közli, amíg 1838 végén a londoni

⁵ Lásd Phineas P. Quimby: *Marquis de Puységur* (http://phineasquimby.com/marquis_de_puysegur.html)

⁶ Közli a *British Medical Journal* (35), 1846, 542.

⁷ John Elliotson monográfiája facsimile kiadásban is olvasható Shervin B. Nuland: *The Origin of Anesthesia* c. kötetében. The Classic Library of Medicine. Birmingham, 1983, 5–93.

egyetem tanácsa a magnetizmussal végzett további kísérleteket meg nem tiltja. Végül Wakley is leállítja a további demonstrációkat, így Elliotson a „mesmeric humbug”-nak aposztrofált kísérleteit ezután otthonában tartja, és mágneses gyógymódját a *The Zoist* című lapjában népszerűsíti.⁸

Közben a mesmerizmussal végzett fájdalommentes műtétek híre eljut az Újvilágba is. 1846-ban, az első éternarkózisok évében, a *New Orleans Medical and Surgical Journal* megállapítja: „compared to ether, mesmerism could perform a thousand times greater wonders, and without any dangers”.⁹ Elliotson a mesmerizmussal végzett műtéteknél szerzett tapasztalatait 1843-ban egy nagyobb véd- és vádiratban közreadja.¹⁰ Ebben a 88 oldalas munkában számos kazuisztikával igazolja a hipnotikus analgészia alkalmazását foghúzásoknál, szem- és mellműtéteknél, tendolízisnél, sőt comb- és lábszáramputációknál is, teljes fájdalommentesség és retrográd amnézia mellett. Sikerei után 1849-ben Elliotson egy mesmerista kórházat is alapít Londonban (Elliotson másik érdeme: ő használt először sztetoszkópot Angliában). Solingenben 1819-ben Spiritus doctor somnambulizmusban fájdalommentesen eltávolít egy kéztőgangliont. Rifā al Taktāwi, egy muszlim orvos 1826 és 1831 között Párizsban szemtanúként beszámol a hagyományos mesmerizmussal végzett fájdalommentes műtétekről, tályognyitásról, egy amputációról és Cloquet emlőműtétéről.¹¹ James Esdaile (1808–1859) skót sebész 1845 áprilisában operál először mesmerizmussal fájdalom-

⁸ Lapjának teljes címe: *The Zoist: a Journal of Cerebral Physiology and Mesmerism, and their Application to Human Welfare*.

⁹ John Elliotson (Wikipedia – the free Encyclopedia: http://en.wikipedia.org/wiki/John_Elliotson)

¹⁰ George Sigmond: *Address delivered before the Medico-Botanical Society of London*, February 14th, 1838, idézi Shervin B. Nuland: *The Origins of Anesthesia*. Birmingham, 1983, 769–776.

¹¹ Rifā al-Taktawi: *Ein Muslim entdeckt Europa. Bericht über seinen Aufenthalt in Paris 1826–1831*. Herausgegeben von Karl Stowasser. Beck, München, 1989, 128.

mentesen egy vízsérvet. De nem Angliában, hanem az *East India Company* szolgálatában Indiában, a „tetszhalott” fakírok és a misztikus és okkult gyógymódok őshazájában. Esdaile a Calcutta melletti kis Hooghly kórházában tucattal operálja leromlott állapotú betegei hatalmas heredaganatait; egyéb felszerelés és narkotikumok híján Puységur és Elliotson módszerével, autoszugesztíóval önkívületi állapotban, hipnoanesthézia segítségével. Esdaile eddig a magnetizmust csak hírből ismerte, ezért a hipnóvizist a második műtétnél kérésére asszisztense végezte. Esdaile statisztikai vizsgálatokkal igazolta, hogy a fájdalommentesség mellett a posztoperatív sebgyógyulás is zavartalanabb. S bár az óriási, némelykor több mint 50 kilós elefántiázisos heretumороk (!) eltávolítása heroikus, akkori szóhasználatnál „kapitális” beavatkozásnak számított, egyetlen betegét sem veszítette el műtéti szövődmények következtében!¹² Mivel a mesmerizmus már az első próbálkozásoknál többször sikeres volt, a következő hónapokban a Bengáliában endémiás herezacskó-filariasis (elefántiázisos) eseteket kizárólag hipnotikus álomban operálta, ami miatt Esdailet a nép szentként kezdte tisztelni. Teljesen fájdalommentesen sikerült egy a csontot szétroncsoló és a szemüregbe betört arcüregtumor radikális kiirtása is. A 30 percig tartó heroikus beavatkozást a beteg a fájdalom legkisebb jele nélkül elviselte. Esdaile fájdalommentes operációi és a betegek beszámolói végre a műtétéknél jelen lévő orvosokat és a mesmerizmus ellenségeit is meggyőzték módszerének megbízhatóságáról és veszélytelenségéről, különösen miután a mesmerista sebész George Sandby 1848-ban beszámolt 313 fájdalommentes sebészeti beavatkozás, közöttük 178 foghúzás eredményeiről.¹³ Esdaile észrevette azt is, hogy a műtétet

¹² Alan Gauld: *A History of Hypnotism*. Cambridge University Press, Cambridge, 1992, 223–224.

¹³ George Sandby: *Mesmerism and its Opponents*. 2nd ed., Longman, Brown, Green and Longmans, London, 1848, 51–52. és John Elliotson: *The Zoist* (11), 1853–1854, 216–217.

kísérő sokk kivédhető, ha az analgéziát és a hipnózist a beavatkozás után egy ideig fenntartotta.

A mesmerizmussal folytatott kísérleteknek és orvosi alkalmazásának nagy lendületet adott James Braid (1795–1860) manchesteri sebész és bányorvos munkássága. Braid érdeme, hogy az „állati magnetizmus” mechanizmusát kísérletekkel tisztázta és a betegek-nél szerzett megfigyeléseit egy hosszabb levélben, majd két monográfiában 1842-ben és 1853-ban közreadta (*Mesmerism Reviewed, Neurypnology*). James Braid bányorvos 1843-ban megszabadította a mesmerizmust annak látványos, színpadi elemeitől, és megteremtette az általa hipnózisnak átkeresztelt eljárás tudományos alapjait (*Neurypnology*). 1841-ben felismerte a szemkontaktus, egy fénypontra fixálása, vagy ahogy később nevezte, a „szellemi szem”, mai szóhasználattal az occipitális neocortex látóközpontja kifárasztásának fontosságát. Braid szerint a hipnotikus analgézia és katalépszia eléréséhez mellőzhető a korábban szokásos verbális szuggesztió.¹⁴ Majd felismeri a hipnoterápia és az éternarkózis közös idegi mechanizmusát és hangsúlyozza az „állati magnetizmus”, a mesmerista orvos és a beteg között közvetítő „fluidum” létezésének és telepátia (*clairvoyance*) képtelenségét, és ezzel száműzi a mesmerizmus korábbi művelőire jellemző mágikus, természetfeletti, démonikus elemeket az orvosi gyakorlatból. John Milne Bramwell (1852–1925) pedig 1889-től Leedsben 60 orvos és fogorvos jelenlétében demonstrálja a hipnózis használhatóságát a sebészi és fogászati gyakorlatban.¹⁵ Párizsban Joseph-Claude Anthèlme Récamier (1774–1856), és Jules Germain Cloquet (1790–1868) ekkor már rendszeresen használja műtéti beavatkozásoknál a mesmeriz-

¹⁴James Braid: *Braid on Hypnotism. Neurypnology or the Rationale of Nervous Sleep*. Ed. A. E. Waite, G. Redway. London, 1899, 310–311.

¹⁵John Milne Bramwell: *The British Medical Journal* (1), 1890, 801–802 (idézi Alan Gauld: *A History of Hypnotism*. Cambridge Univ. Press, Cambridge 1992, 489.), Uő: *Personally Observed Hypnotic Phenomen. Proceedings of the Society for Psychological Research* (12), Suppl. 1896, 176–203.

must. 1836-ban két francia szülész, Grubert és Henri Chapelain mesmerizmus segítségével Lyonban fájdalommentesen levezet egy szülést.¹⁶ A hipnoanesztéziát később is sikerrel alkalmazzák a szülészeti gyakorlatban. Sir William Topham mesmerista segítségével W. Squire Ward 1842-ben sikeresen amputál végtagokat, többek között egy súlyos tbc-s és karieszes térdízületet. A 42 éves nottinghami munkás, James Wombell felébredése után megerősíti, hogy semmit sem érzett a comb amputációjánál, még az ülőideg különben rendkívül fájdalmas átmetszésénél sem.¹⁷ 1843 és 1846 között azután rendszeresen operálnak az „állati magnetizmus” segítségével Angliában, Franciaországban és az Egyesült Államokban. L. Alexander Dugas, a *Medical College of Georgia* professzora hipnoanesztézia segítségével eltávolít egy hatalmas emlődaganatot, ami után később a tumor recidívája miatt a beteget még kétszer operálja, minden esetben fájdalommentesen és sikeresen.¹⁸ A jelen levő öt orvos tanúsítja, hogy a beteg a három műtét alatt a fájdalomnak semmiféle jelét sem adta, és pulzusszáma sem emelkedett. Cherbourgban Dr. A. Loysel 1845 és 1847 között 12 műtétet végez mesmeri analgéziában, többek között 19 perc alatt (!) kétoldali metszésből kiirtja a nyaki skrofulózusos (?) nyirokcsomókat. Az operáció alatt a beteg nyugodtan alszik, légzése és pulzusa változatlan, míg a heroikus és véres beavatkozás látványa miatt többen kiszaladnak a műtőből. A műtét sikerét 25 tanú (közük 5 orvos) hitelesíti.¹⁹ Elliotsonhoz

¹⁶ Melvin A. Gravitz: Étienne Félix d'Hénin de Cuvillers, *American Journal of clinical Hypnosis* (36), 1993, 7–11 és Alan Gauld, 1992, 279–288.

¹⁷ William Topham, W. Squire Ward: *Account of a case of successful amputation of the thigh during mesmeric state without the knowledge of the patient with remarks by Elliotson*; idézi Marguerite-Louise Baur: *Recherches sur l'histoire de l'anesthésie avant 1846*, *Janus* (31), 1927, 264–270.

¹⁸ L. Alexander Dugas: Extirpation of the mamma of a female in the mesmeric sleep without any evidence of sensibility during the operation, *The Southern Medical and Surgical Journal* (1), 1845/1, 122–125.

¹⁹ Alexandre Loysel: *Recueil d'opérations chirurgicales pratiques sur des sujets magnétisés*. Cherbourg, 1845.

haszonlóan a mesmerista orvosok nehezen érvényesültek a viktoriánus korszakban, holott sikeres műtétekről több mesmerista sebész is beszámolt Angliában.²⁰ Charles Lafontaine a mesmerista George Calvert Holland tanácsára és tanúk jelenlétében Sheffieldben 1842-ben fájdalommentesen amputál egy szétroncsolt lábat; hasonló sikeres műtétről számol be Joseph Pierre Durand 1845-ben Franciaországban is Marie d'Albanel lábszáramputációjánál. A betegek műtét közben rendszerint kontaktusképesek, vitális funkcióik stabilak maradtak, fájdalom helyett csak tapintást éreztek, és az operáció részleteire többnyire nem emlékeztek.

A mesmerizmus alkonya

1846 október 16-án a bostoni Massachusetts General Hospital műtőjében William Thomas Green Morton sikeres éternarkózisa meggyőzi a sebész John Collins Warrent is: „Gentlemen, this is no humbug” („Uraim, ez már nem szélhámosság”). Mégis, amikor két napra rá Henry Jacob Bigelow a bostoni *Medical and Surgical Journal*-ban beszámol az első fájdalommentes műtétről, a recenzens még kételkedve kérdi: vajon az új módszer jobb-e a mesmerizmusnál? Végül Robert Liston Londonban 1846. december 21-én sikerrel amputál éterbódulatban, és megjósolja: „Gentlemen, this yankee dodge beats mesmerism hollow” („Uraim, ez a jenki trükk feleslegessé teszi a mesmerizmust”). De még 1850 és 1860 körül is akad majd klinikai sebész (Párizsban Paul Broca), aki kloroform helyett inkább Mesmer módszerével operálna.

Az inhalációs anesztézia villámsikere 1847 után az utolsó évekig elejtette, hogy a mesmerizmus, mint a „műtéti fájdalomcsillapítás prelúdiuma” (C. D. T. James 1975) volt 1846 előtt az egyetlen, a gyakor-

²⁰ Winter Alison: Mesmerism and the Introduction of Surgical Anesthesia to Victorian England, *Engineering & Science* (61), 1998/2, 30–37.

latban számtalanszor bevált módszer az operációkat kísérő gyötrelmes, megsemmisítő fájdalmak kikapcsolására. 1852 után azonban a hipnó-zist egyre ritkábban alkalmazzák a műtéti fájdalomcsillapításban, és a hipnoanesztézia lassan a fájdalomterápia fegyvertárába kerül. Ennek ellenére a delejes álom, a hipnotikus kóma és analgészia narkotikumok nélkül – ez a lehetőség máig sem veszített sokat bűvöletéből és népszerűségéből, bár javallatainak köre megcsappant. Az akupunktúra és elektroanalgészia mellett ma a hagyományos hipnó-zist a pszichoterápia mellett főként a gyermekkori fogászati kezelések előtti szorongás és pánikreakció leküzdésére,²¹ a szüléseknél pedig Frédéric Leboyer pszichoprofilaktikus módszerével a fájdalomküszöb emelésére, az izomellazulás és a helyes légzéstechnika megkönnyítésére hasznosítják.²²

Kerek 200 évvel Mesmer első közleménye után kiderült, hogy az emberi test mégis mágnesezhető. A mágnes újabb szerepet kapott az orvostudományban, ha nem is Mesmer eredeti koncepciója szerint. A két legismertebb, erős mágneses térben operáló módszer Paul Christian Lauterbur és Sir Peter Mansfield 1972 és 1973 között kifejlesztett mágnesrezonanciás tomográfiája (MRI) a képal-kotó diagnosztikában²³ és a nagyenergiájú, pulzáló magnetoterápiás

²¹ 2013-ban mintegy 3000 német fogorvos alkalmazza a hipnó-zist és végez ki-sebb műtéteket (pl. foghúzást) hipnotikus transz segítségével (*Dr. med. Horst Freigang, a Deutsche Gesellschaft für Zahnärztliche Hypnose e.V. alelnöke interjúja az n-tv adásában*). Az 1900-as évek magnetopátiás egyesületének (*Gesellschaft Deutscher Magnetopathen*) jogutóda a *Deutsche Gesellschaft für Therapeutische Hypnose und Hypnoseforschung e. V.*

²² A francia Frédéric Leboyer (szül. 1918) 1974-től népszerűsített pszichoprofilaktikus módszere a szülés előtti és alatti szorongás csökkentése és a fájdalomküszöb emelése mellett főként a helyes légzéstechnikát szorgalmazza, amivel állítólag a magzatot, illetve az újszülöttet érő stressz is csökkenthető. Eljárása főként a német nyelvterületen használatos. Lásd Frédéric Leboyer: *Das Geheimnis der Geburt* (2000; eredeti francia kiadása: *Si l'enfantement m'était conté*, 1996).

²³ Paul Chr. Lauterbur: Image Formation by Induced Local Interactions: Examples Employing Nuclear Magnetic Resonance, *Nature* (242), 1973, 190.

gyűrűtekercs a csonttörések gyógyulásához elengedhetetlen kallusz-képződés elősegítésére.

Mesmer és követőinek munkássága maradandó értéket teremtett, új távlatokat nyitott az orvoslás évezredes történetében. Téves, empirián alapuló elmélete és nélkülözhető műszerei ellenére is korszakváltó munkássága, az "állati" delejesség a nyugati pszichoterápia nyitánya. Mesmer önkísérletekben és betegein felismerte az autoszugesztíó, a magnetizmus, majd Braid a hipnózis terápiás szerepét a hisztériás és depressziós kórképek kezelésében, amit Jean-Martin Charcot (1825–1893) iskoláján nevelkedve Sigmund Freud (1856–1939) majd a szabad társítások módszerével fog helyettesíteni. A mesmerizmus így nemcsak a modern műtéti érzéstelenítés előjátéka, de a pszichoterápia bölcsője is.

A hipnotikus analgézia mibenléte máig sem tisztázott teljesen. Giancarlo Carli és munkatársai 1978 és 1984 között állatkísérletekben igazolták, hogy a szugesztíóval, illetve a hipnózissal kiváltott analgézia és a narkolepsiához hasonló testmerevség morfiummal elmélyíthető és a morfin-antagonista naloxonnal ellensúlyozható.²⁴ Hasonló összefüggést tapasztalt 1982-ben Bruce Pomeranz is az akupunkturát kísérő fájdalommentesség és az endogén opioid-jelzőanyagok (transzmitterek) emelkedett szintje között.²⁵

²⁴ Giancarlo Carli: Animal hypnosis and pain, in Fred H. Frankel – Harold S. Zamansky (eds.): *Hypnosis at its Bicentennial*. Plenum Press, New York, 1978, 68–79.

²⁵ Bruce Pomeranz: Acupuncture and the endorphins, *Ethos* (10), 1982, 385–393

BARTHA JUDIT

**Magnetikus kúrák:
a mesmerizmus művészi ábrázolása
E. T. A. Hoffmann orvosi vonatkozású
elbeszéléseiben**

A cím, némi ironikus önreflexióval, visszautal a 2011-es szarvasi konferencián tartott előadásomra.¹ A *Magnetikus körök*ben megpróbáltam bemutatni, milyen tág spektrumon értelmezhető a német romantika egyik legnagyobb hatású alakjánál, E. T. A. Hoffmann-nál a magnetizmus, s miként jelenik meg a probléma elbeszéléseiben, akár a tudóssztereotípiák lerombolásaként is, mint orvoslás-kuruzslás, alkimizmus-kabbalizmus, mérnöki mechanika, varázslótudomány és művészmágia. Jelen előadásomban már kifejezetten a romantikus orvoslás témáját helyezem nagyító alá. Vizsgálódásom középpontjába, az érintkezési pontok ellenére is, azok az elbeszélések kerültek, amelyekben a korabeli viszonyoknak megfelelően praktizáló, vagy azoktól eltérő, természetfeletti mágiahoz folyamodó orvosok, mesmeri tanokon alapuló, magnetikus gyógy módokat alkalmaznak.

E. T. A. Hoffmann 1808 és 1814 között, bambergi tartózkodása idején kapta a legfontosabb impulzusokat az orvosi témákhoz, amelyek 1814-től egészen élete végéig nyomon követhetők művei-

¹ Lásd Bartha Judit: Magnetikus körök: tudósok, mágusok, kuruzslók E. T. A. Hoffmann elbeszéléseiben, in Gurka Dezső (szerk.): *Tudósok a megismerés színterein. A romantikus tudományok és a 18–19. századi tudóssztereotípiák*. Gondolat, Budapest, 2012, 246–257.

ben. Bamberg ez idő tájt a romantikus orvostudomány egyik legfontosabb fellegrája volt Németországban. Bár 1803-ban a várostól elvették az orvosi egyetemet, ezután is megmaradt néhány kórház, gondozó- és tanintézet, amelyekben kiváló orvosok tanítottak és praktizáltak. Köztük a brownizmust az ingerléselemélet irányában továbbfejlesztő Andreas Röschlaub, aki 1802-től a Landshuti Egyetemen folytatta pályafutását, és az ugyanezen teória gyakorlati igazolásán fáradozó Adalbert Friedrich Marcus. Hoffmann 1808-ban ismerkedett meg Marcusszal, aki akkora már az általa megalapított bambergi kórház és a St. Getreu nevű elmegyógyintézet igazgatójaként, a teljes frankföldi közegészségügy vezetőjeként, valamint a német romantikus orvosi kör egyik oszlopos tagjaként hatalmas szakmai elismertségnek örvendett hazájában. Kiterjedt baráti körébe tartozott többek között: Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, Christoph Wilhelm Hufeland, Johann Christian Reil, August Wilhelm és Friedrich Schlegel, Henrik Steffens és Gotthilf Heinrich von Schubert.

Marcus egészségügyi szervezőmunkája mellett sokoldalúan képzett orvos volt: John Brown skót orvos elmélete alapján kísérleteket folytatott kórházaiban, vizsgálta Franz Joseph Gall „cranioscopia”-rendszerét, megfigyeléseket végzett a galvanizmusról, valamint Karl Alexander Ferdinand Kluge és Karl Christian Wolfart nyomán alkalmazta praxisában a mesmeri magnetizmust. Marcus bevezette Hoffmann a bambergi társasági életbe, megismertette ottani orvosokkal, kórházával, tudományos munkákkal. Hoffmann legfontosabb bambergi orvosi kapcsolatai közé tartozott ekkoriban: a serapioni asztaltársaságban Vinzenz néven megörökített David Ferdinand Koreff és a Marcus unokaöccseként és biográfusaként is jegyzett, Hoffmann idejében törvényszéki orvosként dolgozó Friedrich Speyer, akinek Hoffmann orvosi kérdésekben gyakran kikérte a véleményét. Mellettük igen fontos szerepet töltött be első szépirodalmi művének, a *Fantáziadarabok Callot modorában* (Fantasies-tücke in Callot's Manier) (1814–1815) című, kétkötetes elbeszélés-

gyűjteményének kiadója, a bambergi bor- és könyvkereskedő, majd kölcsönkönyvtáros Carl Friedrich Kunz is, akinek állandó „ügyfelei” közé tartozott.

Hatásukra több jelentős orvosi irányzat feltűnik elbeszéléseiben: köztük a humorálpatológia, a brownizmus, az ingerléselemélet és a mesmerizmus. Korabeli mércével mérve szakszerű fejtegetései tanúsítják ezt a tudathasadásról, a szomnambul álomról és a magnetizmusról, amelyek megjelenési formáinak és kihatásainak sokféleségét a romantikus poézis eszközeivel mutatja be. A mesmerista tanok feldolgozásához a legfontosabb, gyakran idézett forrásai: Carl Alexander Ferdinand Kluge: *Versuch einer Darstellung des animalischen Magnetismus als Heilmittel* (Kísérlet az állati magnetizmus és gyógy mód bemutatására) (1811); Ernst Daniel August Bartels: *Grundzüge einer Physiologie und Physik des animalischen Magnetismus* (Az állati magnetizmus fiziológiájának és fizikájának alapvonalai) (1812); valamint Gotthilf Heinrich von Schubert: *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft* (Nézetek a természettudomány árnyoldaláról) (1808), illetve *Die Symbolik des Traumes* (Az álom szimbolikája) (1814) művei. Az álom szimbolikáját és a Fantáziadarabokat Kunz adta ki 1814-ben, ami lehetővé tette Hoffmann számára, hogy már a nyomdába leadott kéziratból értesüljön Schubert új elméletéről.²

Franz Anton Mesmer állati delejességre (*animalischer Magnetismus*) vonatkozó tanításából a mágneses fluidum szuggesztiós módszerrel való átvitele lesz számára fontos. A Mesmer-tanítványok elgondolásait alapul véve, háttérbe szorul nála a kézrátevéses kezelés, nem találkozunk mágneses kádakkal, és a delejezést felerősítő eszközök (pl. tükrök, okulárek, távcsövek stb.) használata is inkább po-

² Hoffmann bambergi kapcsolatairól lásd Wulf Segebrecht: *Krankheit und Gesellschaft. Zu E. T. A. Hoffmann's Rezeption der Bamberger Medizin*, in uő: *Heterogenität und Integration. Studien zu Leben, Werk und Wirkung E. T. A. Hoffmanns*. Peter Lang, Frankfurt–Berlin–Bern–New York–Párizs–Bécs, 1996, 61–90. Vö. Friedhelm Auhuber: *In einem fernen dunklen Spiegel. E. T. A. Hoffmanns Poetisierung der Medizin*. Westdeutscher, Opladen, 1986, 1–12.

étikus, mintsem orvosi célokat szolgál. A magnetizmus bemutatása, a romantikus generáció többi tagjához hasonlóan, nála is összemosódik a szomnambulizmussal. A delejes álom, a fantázia, a költészet és a zene mellett, az isteni titkokba való belepillantás egyik eszközeként tűnik fel.³

E tekintetben a legfontosabb hatást Schubert teszi rá, aki *Nézetek a természettudomány árnyoldaláról* című művében külön előadást szentel a mesmeri magnetizmus témájának,⁴ *Az álom szimbolikájában*⁵ pedig behatóan foglalkozik a magnetikus álommal. Az ő nézetei vezetik el Hoffmant a természettudomány sötét oldalához, valamint a delejes álom és a költői inspiráció közti kapcsolathoz. Schubert mellett a fentebb idézett Kluge és Bartels által közvetített két franciaországi irányzat is inspirálja: Chevalier de Barbarin spiritulasztikus iskolája, amely a magnetikus kúránál már elutasítja a mesmerizmus fizikai segédeszközeit (pl. a mágnesezett tárgyakat, a testi érintést), s pusztán a pszichikai erők koncentrációjával kíván hatást gyakorolni a páciensekre; és Marquis Chastenet de Puysegur experimentalista iskolája, amely a gyógyítás során először alkalmazza a hipnotikus akarátávitelt és az úgynevezett magnetikus álmot mint mesterségesen előidézett szomnambulizmust, hogy segítségükkel felszínre hozza a páciens rejtett gondolatait és vágyait.⁶

A bambergi Hoffmann-kutatások azt igazolják, hogy Hoffmann hatalmas érdeklődéssel veti bele magát a mesmerizmus orvosi pra-

³ Lásd Henriett Lindner: „Schnöde Kunststücke gefallener Geister”. *E. T. A. Hoffmanns Werk im Kontext der zeitgenössischen Seelenkunde*. Königshausen & Neumann, Würzburg, 2001, 56–63.

⁴ Gotthilf Heinrich von Schubert: *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft*. Drezda – Lipcse, 1840, 13. előadás, 326–360.

⁵ Gotthilf Heinrich von Schubert: *Die Symbolik des Traumes*. Kunz, Bamberg, 1814.

⁶ Lásd erről részletesen Maria M. Tatar: *From Mesmer to Freud. Animal Magnetism, Hypnosis, and Suggestion*, in uő: *Spellbound. Studies on Mesmerism and Literature*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1978, 3–44; itt: 25–30.

xisába, naplójában mégis azt írja: „N. M. zum erstenmahl im Hospital eine Somnambule gesehen – Zweifel” (Délután először láttam a kórházban alvajárót – kétely).⁷ A távirati stílusú bejegyzésből nem nyilvánvaló, hogy mire is vonatkozik ez a kétely: a hipnózis sikerességére vagy az általa előidézett hatásra. A későbbi művek alapján viszont tény, hogy a jelenség kezdettől erősen foglalkoztatja, s az is, hogy ambivalensen viszonyul hozzá.

Ezt az elgondolást támasztja alá a jóval későbbi, 1819 és 1821 közötti időszakban négy kötetben megjelentetett *Serapion testvérek* egyik keretelbeszélése is,⁸ amelyben ellentétes nézetek jelennek meg a mesmeri magnetizmusról. A pozitív oldalon a delejezés gyógyulást eredményező, szakszerű orvosi alkalmazása mellett szólnak érvek. Képviselője Cyprian, aki szerint „a delejezés olyan gyógy mód, [...] amely hozzájárul a lelki elv fokozott erejének teljes megismeréséhez, s ezzel a fizikai elv teljes birtoklásához, a legenyhébb abnormális állapot észleléséhez, és ezen állapot teljes megismerése révén a gyógyuláshoz”.⁹ A negatív oldalon azonban a tragédiákba torkolló, szakszerűtlen orvoslásról kapunk riasztó képet. Lothar szerint ugyanis „minden sötét tudomány legsötétebbike, ha egyáltalán tudománynak nevezhető a delejezés”.¹⁰ A két oldal közti közvetítés híve Theodor, aki pro és kontra érvei mellett nem titkolja ellenérzéseit sem: „Meg kellett lepődnöm, de az alvajáró nő teljes akaratnélkülisége, saját énjének teljes feladása, az idegen szellemi elvtől való vigasztalan függősége, sőt, az idegen elv által kizárólagosan uralt léte

⁷ Hoffmann 1812. december 21-i naplóbejegyzése. Lásd E. T. A. Hoffmann: *Sämtliche Werke* (a továbbiakban: *HSW*) 1–6. kötet. Szerk. Hartmut Steinecke, Wulf Segebrecht és mások. Frankfurt am Main, Deutscher Klassiker, 1985–2004. 1. kötet, 440.

⁸ Lásd a *Die Serapions-Brüder* 2. kötetének 3. fejezetéhez tartozó keretelbeszélést, in *HSW* 4, 313–331.

⁹ *HSW* 4, 317.

¹⁰ *HSW* 4, 320.

iszonyattal és undorral töltött el.”¹¹ Végezetül a delejezésben rejlő ellentétes hatások művészi feldolgozását javasolja Ottmar: „De ne feledjük, hogy a delejezést már csak azért sem utasíthatjuk el teljesen, mert serapioni kísérleteinkben meglehetősen gyakran olyan derék kiváltó okként szolgálhat, amely ismeretlen, rejtélyes erőket hoz mozgásba.”¹² Eszerint a csodás és a félelmetes oldalt egyesítené a művészi ihlet teremtő delejessége, amely nemcsak a *Serapion testvéreknek*, hanem Hoffmann legtöbb elbeszélésének is fontos összetevője.

A mesmeri orvoslás mint fő téma Hoffmann következő elbeszéléseiben jelenik meg: *A delejező* (Der Magnetiseur) (1814), *Az elhagyott ház* (Das Öde Haus) (1817), *A titokzatos vendég* (Der unheimliche Gast) (1820), valamint *A gyógyulás* (Die Genesung) (1822). Közös vonásuk az, hogy az elbeszélte történet minden esetben orvos magnetizőrök ténykedései köré épül fel. Az életműben azonban jóval több olyan orvosi vonatkozású elbeszélést találhatunk, amelyekben a magnetizmus mintegy mellékszálon kapcsolódik be az eseményekbe. Mesmer alakját idézik például a magnetikus képességgel rendelkező, sátánnal cimboráló csodadoktorok (Trabacchio a *Denner Ignácban* [Ignaz Denner] [1816] vagy Dapertutto a *Szilveszteréji kalandokban* [Die Abenteuer der Silvesternacht] [1815]); a démoni kuruzslók (O'Malley *Az elementáris szellemben* [Der Elementargeist] [1821]); a varázslódoktorok (Prosper Alpanus a *Kis Zaches, más néven Cinóberben* [Klein Zaches genannt Zinober] [1819]) és a művészdoktorok (*A Sanctusban* [Das Sanctus] [1816] a mesmerizmust kinevető, maradi orvossal szemben fellépő utazó rajongó, aki a művészet erejébe vetett hit által képes gyógyítani).

A következőkben a mesmerizmust mint fő témát bemutató elbeszélések egy-egy mozzanatával kívánok rámutatni a „hoffmannizált”

¹¹ HSW 4, 330.

¹² HSW 4, 331.

magnetikus kúrák jellemzőire: 1. a démonikus delejezők (*A delejező, A titokzatos vendég*), 2. a megbabonázott démonűzők (*Az elhagyott ház*), 3. és a dicsőséges démonűzők (*A gyógyulás*) segítségével.

1. A démonikus delejező orvosfigurák mostanra nemcsak a Hoffmannról, hanem a Mesmerről szóló szakirodalomnak is fontos hivatkozási pontjai.¹³ A témában született két legfontosabb elbeszélés közti feltűnő párhuzamra már a keretelbeszélés egyik szöveghelye is utal,¹⁴ és nyilvánvaló a „Napóleon mint delejező” kínálta háttér, valamint a barberini, puységuri tanok démonizálása is.¹⁵ Nem véletlenül, hiszen *A titokzatos vendég*¹⁶ Hoffmann valószínűleg *A delejező*¹⁷ átdolgozása idején írta, amelyre a *Fantáziadarabok* második kiadásának előkészítése (1819) alatt került sor. Mindkét történet egy-egy család magnetizmus hatására bekövetkező szenvedéseit írja le. Míg azonban *A delejező* története a család teljes pusztulásával ér véget, addig *A titokzatos vendég* a boldog szabadulást mutatja be.

*A delejező*ben felbukkanó démonikus figurák (a múltból egy dán katonai iskola őrnagya, a jelenből pedig a rá kísértetiesen emlékeztető Alban doktor) a hipnózissal a valódi gyógyítás helyett a másik személyiségének tökéletes birtoklására törekszenek. A „kúráról” több páciens tolmácsolásában is hallunk. A báró a démonikus őrnagy delejezéséről, egy Maria nevű lány pedig a barbarini és puységuri tanokon képzett orvos, Alban kúráiról számol be hatásosan.

¹³ Lásd például Werner Leibbrand: *Die Spekulative Medizin der Romantik*. Claassen, Hamburg, 1956, 175.

¹⁴ Lásd Hoffmann: Der Unheimliche Gast, in *HSW* 4, 722–770. itt: 770. (Ez a rész a magyar kiadásból hiányzik.)

¹⁵ Lásd Rüdiger Safranski: *E. T. A. Hoffmann. Das Leben eines skeptischen Phantasten*. Fischer, Frankfurt am Main, 2001, 294–310.

¹⁶ Hoffmann: A titokzatos vendég (a továbbiakban: *TV*), in uő: *A király menyasszonya*. Attraktor, Budapest, 2006, 97–142. Fordította Kajsza Krisztina.

¹⁷ Hoffmann: A delejező (a továbbiakban: *D*), in uő: *Fantáziadarabok Callot modorában*. 1–2. kötet. Cartaphilus, Budapest, 2007. 2. kötet, 5–58. Fordította Halasi Zoltán.

Alban módszere a páciens teljes egészében uraló pszichikai kontaktuson, valamint a szomnambul álom előidézésén alapul. Kúrájához az organikus világ elemei adják a fizikai segédeszközöket, amelyek segítségével uralni képes a lélek területeit. A környezetében lévő emberek ambivalensen viszonyulnak hozzá, Maria az egyetlen, aki teljesen aláveti magát a hatalmának, ami végül halálához vezet. Barátnőjének őrült álmokképeiről beszél, amelyek középpontjában Alban, a „mester” erotikus alakja áll. A lányt hipnotikus álmai elfojtott szexuális vágyainak befolyása alatt mutatják be, amit Hoffmann, némi ironikus játékkal, a kísérteties világra vezet vissza.¹⁸

A *titokzatos vendég*ben a G. ezredes családját manipuláló S---i gróf foglalkozásáról nem esik szó, ténykedése azonban egyértelművé teszi puységuri orvosi képzettségét. A gróf múltbéli előtörténetét sokszoros elbeszélői szűrőn keresztül halljuk, miáltal azonosíthatjuk őt egy orosz ezredes menyasszonyát elcsábító, delejes, holtában is kísértő gróffal. A gróf G. ezredes házában folyó, jelenkori tevékenységéhez a főhősnő, Angelika tizennégy éves kori, visszatérő álmának több részletben való bemutatása ad magyarázatot. Az első tárgyalásnál a személyesen megélt borzongató történet helyett még csupán egy igen hiányos, az álmodója számára is teljesen érthetetlen elbeszélésfoszlányt kapunk.¹⁹ A lány állandó szorongása és a gróf közti kapcsolat akkor lesz egyértelmű, amikor a gróf lánykérése okozta sokk napvilágra hozza a teljes álomtartalmat is. Angelika a már csak részleteiben ismétlődő fikcióbeli álomban, csakúgy, mint a valóságban is, egy bűvös hatalom vonzására egzotikus helyen találja magát, ahol egy idegen, delejező szempár gyilkos sugárként fúródik bele, mígnem egy ifjú megmenti a számára csaknem végzetes erőtől.²⁰

¹⁸ Lásd Peter-André Alt: *Angst-Träume. Das Labyrinth der Horrorgeschichten* (Hoffmann, Schelley, Poe, Stoker), in uő: *Der Schlaf der Vernunft. Literatur und Traum in der Kulturgeschichte der Neuzeit*. Beck, München, 2002, 280–293, itt: 285.

¹⁹ Lásd *TV*, 107. sk.

²⁰ Lásd *TV*, 119.

2. Megbabonázott démonűző *Az elhagyott ház*²¹ című elbeszélés David Ferdinand Koreffről, Hoffmann egyik bambergi orvos barátjáról mintázott²² K. doktora. A mű a korabeli orvostudomány tárháza: képzett orvosok és magnetizőrök tűnnek fel benne; terápiákat próbálnak ki, amelyek rendre csődöt mondanak, hiszen az örületre alkalmazott gyógymódjaik már-már az örülettel határosak. A történet racionális értelmezését a magnetikus hatások mindent és mindenkit átjáró fluiduma lehetetleníti el. Főszereplője, Theodor egy elhagyott ház ablakában látható gyönyörű ifjú hölgygel (valójában az idős és örült Angelika bárónővel) kerül magnetikus kapcsolatba. A fluidumok hatását egy zsebtükör segítségével erősíti fel, az elszabadult erők azonban úgy megbetegítik, hogy kétségbeesésében orvoshoz fordul. „[K. doktor] híres volt arról, ahogy az örületeket kezelte és gyógyította; azzal az eljárással, amivel a páciens lelki mélységeibe hatolt, még testi betegségeket is elő tudott idézni, de ugyanezen a módon meg is tudta szüntetni ezeket.”²³ Jelen esetben azonban a híres mesmerista orvos, ahelyett hogy meggyógyítaná páciensét, maga is a hatása alá kerül a zsebtükörrel immáron a rendelőben előidézett jelenségeknek. K. doktor problémája ezáltal kétségessé teszi magának a magnetikus kezelésnek a hitelességét. E tény az is nyomatékossítja, hogy a zsebtükörös epizódot egy mesmeri orvoslásról folytatott diszkusszió követi, amelynek felvezetésében a mesmerizmust tárgyaló híres, korabeli munkák jelennek meg. „Egyszer egy olyan esti vendégségben voltam, ahol történetesen épp a lelki hatások és a lelki befolyásolás kérdéséről, azaz a magnetizmusról, erről a homályos és ismeretlen területről folyt a szó. A társaságot elsősorban az érdekelte, hogy lehet-e távol lévő személyekre is hatni lelkileg:

²¹ Hoffmann: *Az elhagyott ház* (a továbbiakban: *EH*), in uő: *Az elveszett tükörkép története*. Magvető, Budapest, 1996, 259–302. Fordította Halasi Zoltán.

²² Lásd Auhuber: *In einem fernen*, 79.

²³ *EH*, 283.

ennek illusztrálására számos példa hangzott el, különösen egy fiatal orvos, a magnetizmus odaadó híve hangoztatta, hogy – mint jó néhány más, sőt mint *minden* nagy erejű delejező – ő is képes pusztán gondolati és akarati koncentrációval a távolból hatni azokra a személyekre, akiket delejes álomba merített. Apránként terítékre került mindaz, amit Kluge, Schubert, Bartels és mások e tárggyal kapcsolatban kifejtettek.”²⁴

A diszkusszió fő vitapontja az, hogy a bennünk váratlanul felbukkanó képeket vajon idegen szellemek hozzák-e létre magnetikus raport útján, s ha igen, tehetünk-e bármit is ellenük. A külön történettel²⁵ is megtámogatott orvosi magyarázat szerint: „csak lelki betegség – a bűn tehet bennünket kiszolgáltatottá a démoni princípiummal szemben”.²⁶ Minden bizonnyal e mesmerista orvosi társaság tagja K. doktor is, aki a továbbiakban mintegy saját zavaros történetértelmezésével tanúsítja a bűn mindenütt jelenvalóságát, megerősítve azt a kimondatlan gondolatot, hogy a misztifikációk áradatában senki semmilyen józan felvilágosítással nem szolgálhat, csupán a beavatottak képesek valamit megsejteni a titokból.

3. A sikeres démonűzők ritka példáját *A gyógyulás*²⁷ ifjú O. doktora képviseli. Hoffmann egyik utolsó elbeszélése ez, amely egy magnetikus kezelést mutat be öregkori melankóliánál. A kúra színhele egy zöldellő erdőben gödörszerűen kialakított gypágyás, amely a már élete végéhez közeledő, nagybeteg Hoffmann O. doktora szerint a halált és a feltámadást szimbolizálja. A történetbeli idős páciens attól a schuberti „rögeszmétől” szenved, hogy a természet

²⁴ EH, 285.

²⁵ A delejes kezelésnek alávetett olasz ezredesről szóló történetet lásd EH, 289. sk.

²⁶ EH, 288.

²⁷ Hoffmann: Die Genesung (a továbbiakban: G), in HSW 6, 579–588.

– feldühödve az emberek könnyelműségén, akik csodás működését lekicsinylik, s megvetik mélyrehatóbb megismerését – bosszút áll a tudatlanságból eredő gőgért: tavasszal, ahelyett hogy kizöldülne, fekete éjszakába fordul át. A doktor által alkalmazott, bevallottan Puységurtól származó módszer²⁸ lényege az, hogy a magnetikus félálomban lévő beteg lelkébe megnyugtató gondolatokat kell juttatni. Kis társaság kíséretében az öreget kiviszik kedvenc erdejébe, s a már említett, mesterségesen elrendezett gyeptágyásra fektetik. Wilhelmine, az öreg szeretett unokahúga a beteg mellé ül, olyan közel, hogy arca fölé hajolva érezze a lélegzetét. O. doktor pedig a delejezéshez egy összecusukható tábori széken foglal helyet. Miközben a doktor finoman ébresztgeti magnetikus álmából páciensét, Wilhelmine halkán énekelni kezdi Calderón *Die Schärpe und die Blume* című dalát a zöld természet dicséretéről. Az öreget a fák, bokrok, virágok illata, a madarak csivitelése és a lány dala a delejezés során újra ráébreszti az élő természetre. O. doktor tehát, Puységurt követve, a fizikai kapcsolaton alapuló magnetikusságot krízisállapot előidézésére használja, mely során megkísérli felszínre hozni és kiéléssel megszüntetni a betegségek szimptomáit.

A tárgyalt elbeszélésekben a mesmerizmus alapvető elemei jelennek meg: a delejező részéről szemkontaktus segítségével a másik pszichéjének uralása, segédeszközökkel a normális tekintet előtt rejtve maradó képek megjelenítése, a kivételes képességgel járó felsőbbrendűségi tudat, amelyhez olykor teljes immoralitás társul; a delejezett részéről pedig a felsőbbrendű lénynek való alávetettség, a hipnotikus tekintet által kiváltott, gyakran kristályszerű dermedtséget okozó transzállapot. Ebben a hoffmanni mesmerizmusban már nem annyira a bizonyítható igazságtartalom, mint inkább az eljárás sajátos megjelenítése kap lényeges szerepet. A költői delejezés feltárja a hétköznapi, prózai tudatból a tudattalanban szunnyadó,

²⁸ HSW 6, 583. sk.

varázslatos világba vezető utat. A szomnambul karakterek mentális állapota itt valóban hasonlít a költői inspirációhoz. Míg azonban az orvos vagy sarlatán által delejezett személy gyógyulást remélő beteg vagy áldozat, addig az igaz költő mindenfajta külső ráhatástól függetlenül, belső inspirációból dolgozik. A lelkében tükröződő csodákat hittel éli meg, s utána arra is képes, hogy a csodás birodalomból visszatérve a normális világba, újra felépítse, s ezáltal mások számára is közvetíthetővé tegye mágikus élményét.

A BIOLÓGIAI
ANTROPOLÓGIA KEZDETEI
ÉS KIBONTAKOZÁSA

FARKAS L. GYULA

A biológiai antropológia története

Mi az antropológia tárgyköre?

Mielőtt részletesebben foglalkoznánk a kérdéses tudomány történetével, szükségesnek látszik ennek a szakterületnek a definiálása. A klasszikus meghatározás Rudolf Martintól származik, aki 1914-ben a következő módon fogalmazta meg az antropológia tárgykörét: „az antropológia a Hominidák természettörténete térben és időben”¹. Ezt bővítette ki Rainer Knussmann a következő módon: „a biológiai antropológia tárgya a Hominidákon belüli variabilitás, nem patológiás és természettudományos módszerekkel megérthető jellegek oksági elemzése és leírása, valamint az ember összehasonlítása az állatokkal”². Mindkét meghatározás szerint a biológiai antropológia az ember és emberfélék (előember, ősember) biológiai jellegeinek variációt vizsgálja.

Szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy a következőkben erről a tudományról lesz szó, amely természettudomány, az állattan és növénytan mellett a harmadik biológiai tudomány. Manapság többféle antropológiáról beszélnek. Megkülönböztetnek vizuális antropológiát, kulturális antropológiát, a teológusok beszélnek kozmológiai

¹ Rudolf Martin: *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung, mit besonderer anthropologischen Methoden*. Fischer, Jena. 1914.

² Rainer Knussmann: *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*. Bd. I. Fischer Stuttgart, 1988.

antropológiáról,³ az őszövétség antropológiájáról,⁴ de ismert a filozófiai antropológia és még sok más fogalom az antropológiával kapcsolatban.

Napjainkban gyakran összekeverik a néprajzot és az antropológiát. Már a múlt században *Egon Freiherr von Eickstedt* az európai értelemben vett antropológiát az előbbi megkülönböztetés érdekében fizikai antropológiának nevezte.⁵ Jelenleg Amerikában a kétféle tudománynak külön folyóirata van *Physical Anthropology* és *American Anthropologist* elnevezéssel. Előbbi a biológiai antropológia, utóbbi a néprajz területéről közöl cikkeket. A biológiai antropológiának is vannak természetesen részterületei, mint amilyen az antro-po-genezis (emberszármazástan), antropotaxonómia (emberfajták antropológiája), történeti antropológia (ásatásokból ismert emberi leletek vizsgálata), testnövekedés, alkattan és újabban a paleopatológia. Érdekes, hogy a történeti embertan elnevezést a néprajzosok átvették, és e fogalmon teljesen mást értenek, mint a biológiai antropológusok. Ez késztetett arra, hogy korábban a fogalmakkal kapcsolatban részletesen kifejtsem véleményemet.⁶ A következőkben a fenti értelemben vett biológiai antropológia történetével kívánunk foglalkozni. Engedjék meg, hogy nagyon röviden utaljak az előzményekre is.⁷

³ Turay Alfréd: *Kozmológiai antropológia*. A Katolikus Hittudományi Főiskolák jegyzetei. Szeged, 1987.

⁴ Hans Walter Wolff: *Az Őszövétség antropológiája*. Harmat, Budapest, 2001.

⁵ Klaniczay Gábor: A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei, in Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülészek előadásai*. MTA, Budapest, 1984, 24.

⁶ Farkas L. Gyula: *Az antropológia eltérő értelmezéséről. VI. Kárpát-medencei Biológiai Szimpozionum. 2009. november 12–13. Előadaskötet*. Budapest, 2009, 61–64.

⁷ Bartucz Lajos: *Embertan*. Egyetemi jegyzet. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest, 1954.

Történeti előzmények

Mint minden tudománynak, így az antropológiának is a régi időkbe vezethetők vissza a kezdeményei. Az ókor tudósai közül Hérodotosz (Kr. e. 484–425) az emberiség bőrszín és hajalak szerinti tagolódását említi. Hippokratész (Kr. e. 460–370) a rasszjellegeket a környezet hatására létrejött változatoknak tartotta, leírta a mesterséges koponyatorzítás szokását. Az emberiséget a testnedvek túlsúlya alapján szangvinikus (sanguis = vér), flegmatikus (phlegma = nyál), kolerikus (chole = epe), melankolikus (melania + chole = fekete epe) típusokba sorolta. Ő volt a mai értelemben vett alkattan megalapítója. Jóllehet manapság más szempontok szerint és objektív adatok alapján osztályozzuk az eltérő alkattípusokat, mégis Ő tekinthető a mai értelemben vett alkattan megalapítójának. Arisztotelész (Kr. e. 384–322) az embert az emlős állatok közé sorolta, és az ember speciális tulajdonságainak a két lábon járást, a testsúlyhoz viszonyított agyvelőnagyságot, a logikus gondolkodást és a tagolt beszédet jelölte meg.

A természettudományos emberszemléletben a *középkor vége* és az *újkor eleje* hozott lassú változást. Leonardo da Vinci (1452–1519) munkája valóságos összehasonlító anatómiának tekinthető. Albrecht Dürer 1527-ben foglalkozott az emberi test és fej részarányaival.⁸ Johann Sigmund Elsholtz (1625–1688) megszerkeszti az első testmérőt és az emberi testen méréseket végez.⁹

A 18. században az emberiséggel kapcsolatban már jelentős megfigyelések történtek. Korszakalkotó volt Karl Linné munkássága, aki 1735-ben az embert besorolta az élőlények legfejlettebb rendjébe a primates ordóba, azon belül a homo genusba.¹⁰ A genusban a négy földrész alapján négy fajt – homo americanus, homo europae-

⁸ Albrecht Dürer: *Van de menschelijcke Proportion*. 1527.

⁹ Johann Sigmund Elsholtz: *Antropometria*. Patavii, 1654.

¹⁰ Karl Linne: *Systema naturae*. 1735. és uő: *Philosophia botanica*. 1730.

us, homo asiaticus, homo afer – különböztetett meg (1. kép). Mivel akkor még nem ismerhette fel a genetikai variációkat, kongenitális anomáliákat, ezért további két emberi fajt homo ferus (vad ember) és homo monstruosus (abnormis ember) néven írt le rendszerében. Ma már tudjuk, hogy a földrészek szerint megnevezett fajok alfajoknak, a rendellenes változatok pedig a homo sapiens variációinak tekinthetők. Ettől függetlenül Linné által az embernek adott tudományos, kettős nevezéktan szerinti elnevezése ma is elfogadott. Linné azonban azt vallotta, hogy „annyi faj van, ahány különböző alakot a Végtelen Elme kezdetben teremtett, amely alakok a nemzés törvényei szerint létrehoztak másokat és pedig magukhoz mindig hasonlókat”.¹¹ Georges Louis Buffon az embert mint fajt vette vizsgálat alá és 1749-ben kétkötetes munkát írt az emberi varietásokról (2. kép).¹² A francia természettudós és orvos Louis Jean-Marie Daubenton (1716–1799) a foramen occipitale magnum helyzetét tanulmányozta emberi és állati koponyákon, és bevezette az első pontos szögméretet, melyet azóta róla neveztek el.¹³ Ez a szögméret az emberré válás értelmezésénél játszik szerepet.

Johann Friedrich Blumenbach (1752–1840) doktori értekezésében¹⁴ már a mai értelemben vett antropológiai kérdésekkel foglalkozott. Ismertette felfogását a faj és rassz kérdésében, kutatta a rasszkeletkezés okát, ismertette a rasszok jellemző bélyegeit. Buffon után Topinard őt tartotta az antropológiatörténet legjelentősebb alakjának (3. kép). Ő tekinthető a rasszokból összetevődő emberi faj egységes eredetét valló felfogás (monogenizmus) megteremtőjének. Módszertani vonatkozásban bevezette a koponya különböző néze-

¹¹ Bartucz Lajos: *Embertan*.

¹² Paul Topinard: *Az antropológia kézikönyve*. Magyar Királyi Természettudományi Társulat, Budapest, 1881, 18.

¹³ Louis Jean-Marie Daubenton: *Différences de la situation du trou occipital dans l'homme et dans les animaux*. Memoire, Paris, 1764.

¹⁴ Johann Friedrich Blumenbach: *De generis humani varietate nativa*. Göttingen, 1775.

tekben (normákban) való vizsgálatának módszerét. A járomív felső szélét vízszintesbe állítva (Göttingeni vízszintes) végezte megfigyeléseit. Őt tekinti a tudománytörténet a tudományos igényű kranio-logia és kranioscopia megalapítójának. 1776-ban az emberi fajon belül öt varietast különböztetett meg (varietas caucasica, mongolica, ethiopica, americana, malajica).

A holland Peter Camper a művészetet összekapcsolta az antropológiával. Rájött, hogy az emberi arc legjellegzetesebb vonásait legjobban oldalnézetben (norma lateralis) figyelhetjük meg.¹⁵ Ezt a profilvonal és a vízszintes által bezárt szöggel fejezhetjük ki, amelyet tiszteletére Camper-féle arcszögnek neveztek el. Ezzel lényegében a kranio-metria alapjait vetette meg. Könyve halála után, 1791-ben jelent meg. A 18. század vége felé egyre többen – köztük orvosok – megfigyelték az egyes emberfajták anatómiai eltéréseit. A középkorral bezárólag embereket rendszeresen nem lehetett boncolni. A középkor orvostudománya 1000 évig Claudius Galenus anatómiáját alkalmazta. II. Frigyes engedte meg 1238-ban, hogy a nápolyi egyetemen ötévenként egy hullát boncolhassanak. A 14. században azután több egyetem kapott erre engedélyt. Szükség volt tehát alaposabb anatómiai ismeretekre. Ennek a kíváncsiságnak tett eleget egy kasseli, majd mainzi orvosprofesszor, Samuel Thomas von Sömmering (1755–1830), aki négereket is boncolt, s ezzel az összehasonlító rasszmorfológia megteremtője lett (4. kép). Munkája 1785-ben jelent meg.¹⁶ Ezt az irányzatot fejlesztette később magas fokra Lengyelországban Edward Loth, megteremtve a lágyrészek antropológiájának szakterületét. Sömmering egyértelműen cáfolta azt a – ma már nevetségesnek tűnő – felfogást, hogy a negridek zsi-

¹⁵ Peter Camper: *Dissertation sur les différences réelles qui présentent les traits du visage chez les hommes de différents pays et de différents ages*. 1791.

¹⁶ Samuel Thomas Sömmering: *Über die körperliche Verschiedenheit des Negers von den Europäern*. Frankfurt am Main, 1785.

gerei feketék. Azzal a nézetével, hogy az összes ember közös eredetű, egyértelműen monogenistának vallotta magát.

Az antropológia fejlődésének és önálló tudománnyá válásának ideje a 19. században következett be. A 19. század elején a Blumenbach által figyelembe vett biológiai szempont egyoldalú koponyaleírások és mérések tárházává vált. Új, megtermékenyítő gondolatra volt szükség, amely a svéd Anders Adolf Retzius (1796–1860) fejében született meg. A fej alakját a fej legnagyobb hosszúságának és szélességének viszonyszámával, a fejindexszel vizsgálva megkülönböztette a hossz, közepes és rövid fejű egyéneket.¹⁷ Kimutatta, hogy eszerint eltérők az egyes etnikumok. Ő ezt kombinálva a *Camper-féle arcszög*gel, bevezette az abszolút méretek mellett a relatív méretek rendszerét és az ún. jellegelterjedések tanulmányozásának módszerét.

A 18. század vége felé fejlődésnek indult őslénytani kutatások egyre több olyan leletet tártak fel, amelyek ellentmondottak a Linné-féle fajok változatatlanságáról szóló felfogásnak. A leletek által levonható következtetés és a fajok állandóságának felfogása közötti ellentmondást a korszak legelismertebb természettudósa Georges Cuvier (1769–1832) igyekezett feloldani. Jóllehet monogenista volt, a fajok állandóságáról hirdetett Linné-féle elméletet elfogadta s a tőle származó kataklizmaelmélettel igyekezett azt igazolni.¹⁸ A régi fajok szerinte egy-egy katasztrófa által elpusztultak, s ezt követően új fajok keletkeztek. Az ember az utolsó katasztrófa után jelent meg a Földön, ezért ásatag embert hiába keresünk (*L’homme fossile n’existe pas*).

Az egyre szaporodó paleontológiai leletek azonban azt sugallták, hogy a fajok nem egyszerre, hanem fokozatos fejlődés eredményeként alakultak ki. Csak a megfelelő idő és alkalmas tudós kellett ahhoz, hogy a bizonyítékokat összegyűjtse és rendszerbe foglalja.

¹⁷ Anders Adolf Retzius: *On formen of Nord boernes Cranier*. Stockholm, 1842.

¹⁸ Georges Cuvier: *Recherches sur les ossements fossiles*. Paris 1812.

Ez volt Jean Baptiste Lamarck (1744–1829). 1809-ben megjelent munkájában¹⁹ megteremtette a származástan alapjait, és a fajok állandóságával szemben az átalakulás (transformismus) tanát vallotta, amelyet róla lamarckizmusnak neveznek.

Az evolúció tanának kibontakozása és az ősemberkutatás fellendülése szempontjából jelentős volt Boucher de Perthes felfedezése, aki kimutatta, hogy Franciaországban, a Somme völgyében diluviális állatcsontok és az ember paleolit kőeszközei kerültek elő.²⁰ Az antropológia történetének legfontosabb korszaka 1859-cel kezdődött. Ekkor több, fontos esemény történt. Az egyik a Párizsi Embertani Társaság (Société d'Anthropologie de Paris) létrejötte, amelyet Paul Broca (1824–1880) orvos és 18 társa alapított meg. Ennek célkitűzéseit a következő módon fogalmazták meg: „Az új társaság kibővítvén az ethnologia programját, az emberi rasszok közé csoportosítván az orvosi tudományokat, az összehasonlító bonctant és az állattant, az ősrégészetet és a paleontológiát, a nyelvtudományt és a történelmet és végül anthropologia névre keresztelvén a tudományt, melynek határait imígy kibővítette, az új társaság kitarta kapuit mindazok előtt, akik az emberi tudás e különféle ágait művelték.”²¹

Ehhez a társasághoz tartozott az Embertani Intézet és Múzeum (mai utódja a Musée de l'Homme), valamint az 1875-ben alakult párizsi antropológiai iskola. A Broca-féle megfogalmazás Lipták Pál szerint a tágabb értelemben vett antropológiának felel meg.²² Ilyen módon teljesen egyértelmű, hogy a biológiai antropológia interdiszciplináris tudomány, mivel tárgya, az ember, aki nemcsak biológiai, hanem társadalmi lény is.

¹⁹ Jean Baptiste Lamarck: *Phylosophie zoologique*. Paris, 1809.

²⁰ Jacques Boucher de Perthes: *Antiquites celtiques et antédiluviennes*. Paris, 1846.

²¹ Bartucz Lajos: *Embertan*

²² Lipták Pál: *Embertan és emberszármazástan*. 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1969.

Az 1859-es év másik fontos eseménye a Charles Darwin (1809–1882) nevéhez fűződő természetes és ivari kiválasztódás elméletének a megteremtése.²³ Az emberre vonatkozó felfogását 1871-ben fejtette ki.²⁴ Darwin megállapítását, mely szerint az ember az emberszabású majmokkal rokonságban van, elferdítették, és az terjedt el, hogy az ember a mai emberszabásúaktól származik. Darwin az embert fán élő, farokkal rendelkező ősmajmoktól eredeztette, amelyek eleve nem lehetnek mai emberszabásúak. A harmadik fontos esemény az előbbieken említett Boucher de Perthes-féle bizonyítás a diluviális ember létezéséről. Ugyanerre az időre (1856) esik a neandertáli ősemberi csontváz megtalálása.

Ilyen előzmények után a 19. század hetvenes éveiben megkezdődött az antropológiai módszerek forradalma. Két metodikai iskola alakult ki: az egyik a Broca, majd halála után Paul Topinard által vezetett francia iskola, a másik a Hermann Welcker és Rudolf Virchow által irányított német iskola. Paul Topinard könyve²⁵ legalább három évtizedig az embertan legfontosabb útmutatója volt, amelyet Pethő Gyula és Török Aurél magyarra is lefordítottak.²⁶

Az európai rasszkutatás fellendülését jelentette a 19. század végén az orosz Joseph Deniker antropológus-statisztikus fellépése. Ő Európa lakosságára vonatkozóan több százezer testmagasság, koponyajelző, szem-, haj- és bőrszín alapján jellegelterjedési térképeket készített. Munkájában²⁷ jórészt csak egyszerű típusleírásokat adott meg, ezek azonban nagy gyűjtőmunka eredményei voltak. Az ősemberkutatásnak ebben a kezdeti, forrongó szakaszában született meg az emberi paleopatológia tudománya is Rudolf Virchow által, aki egy személyben antropológus és patológus is volt, s patológiai

²³ Charles Robert Darwin: *The Origin of Species*. London, 1859.

²⁴ Charles Robert Darwin: *The Descent of Man*. London, 1871.

²⁵ Paul Topinard: *Éléments d'anthropologie géénérale*. Paris, 1877.

²⁶ Paul Topinard: *Az antropológia kézikönyve*. Magyar Királyi Természettudományi Társulat, Budapest, 1881. Fordította Pethő Gyula és Török Aurél.

²⁷ Joseph Deniker: *Les races et les peuples de la Terre*. Paris. 1900.

ismereteit használta fel arra, hogy az ősemberleletek ember-szár-mazástani jelentőségét csökkentse.²⁸ Nyilvánvalóan nem tudta, hogy ezzel a 20. században erőteljesen kibontakozó új tudományág megteremtőjévé vált.

Darwin munkájának megjelenése után nem sokkal, 1869-ben Karl Voigt genfi geológusprofesszor Budapesten tartott előadást az ember őstörténetéről az orvostanhallgatóknak, ami ellen a klerikális körök erős és ízléstelen támadást intéztek. A *Magyar Állam* című folyóirat december 14-i számában azt írták, hogy „miután Voigt úgyis azt hirdeti, hogy ő majom: nem volna-e kedve az itteni állatkert állandó lakójává válni”.²⁹

Magyarországon a 19. század elején voltak antropológiai jellegű kutatások. A magyar antropológia megszületésének szellemi előkészítésében Scheiber Sámuel „Pro memoria”-ja³⁰ jelentette az első lépést. Ő Jókai Mór lapjában, a *Honban* javasolta antropológiai társaság, tanszék és múzeum létrehozását. Scheiber 80 ezer újonc termetadatát dolgozta fel, Lenhossék József megírta *Az emberi koponyaisme. Cranioscopia* című könyvét. 1876 szeptember 4-én Budapesten tartották meg a VIII. Nemzetközi Ősrégészeti és Embertani

²⁸ Bartucz Lajos: *A praehistorikus trepanáció és orvostörténeti vonatkozású sírleletek*. Országos Orvostörténeti Könyvtár, Budapest, 1966. 14.

³⁰ Bartucz Lajos: Világnézeti viták és egyéb tényezők a budapesti embertani tanszék felállításának hátterében 85 év előtt, *Anthropológiai Közlemények* (8), 1964, 51–68.

³¹ Farkas L. Gyula – Dezső Gyula: *A magyar antropológia története a kezdetől napjainkig*. JATE Press, Szeged, 1994, 120.

²⁹ Bartucz Lajos: A praehistorikus trepanáció és orvostörténeti vonatkozású sírleletek, 14.

³⁰ Bartucz Lajos: Világnézeti viták és egyéb tényezők a budapesti embertani tanszék felállításának hátterében 85 év előtt, 51–68.

³¹ Farkas L. – Dezső: *A magyar antropológia története a kezdetől napjainkig*, 120.

³⁰ Bartucz: *A praehistorikus trepanáció és orvostörténeti vonatkozású sírleletek*, 14; Bartucz Lajos: Világnézeti viták és egyéb tényezők a budapesti embertani tanszék felállításának hátterében 85 év előtt, 51–68; Farkas L. – Dezső: *A magyar antropológia története a kezdetől napjainkig*, 120.

Kongresszust, ahol magyar antropológiai előadások is voltak. 1878. május 12-én Rómer Flóris és Pulszky Ferenc megalapították az Országos Régészeti és Embertani Társulatot. 1881-ben a kolozsvári Török Aurél, teljes nevén Ponori Thewrewk Aurél a budapesti egyetemen, a Földön ötödikként Broca elképzeléseihez hasonlóan megalapította az Embertani tanszéket.³¹

A 20. század elejére Európában sok helyen, főként Németországban és Franciaországban számos neves kutató művelte ezt a tudományágat, amely végül is a 20. században bontakozott ki teljes egészében. Ez az utóbbi időszak antropológia szempontból pozitív és negatív eseményekben is bővelkedett. Ennek története azonban már meghaladja ennek az ismertetésnek a célkitűzését.

1. kép

*A Homo genus négy linnéi típusa Christian Emmanuel
Hoppius Amoenitates Academicæ című könyvében
(Stockholm, 1763)*

2. kép

*Georges Louis Buffon (1707–1788), aki először
vette vizsgálat alá az embert egységes fajként*

3. kép

*Johann Friedrich Blumenbach (1752–1840),
a tudományos igényű kraniologia és kranioscopia
megalapítója*

4. kép

*Samuel Thomas von Sömmering
(1755–1830), az összehasonlító rasszmorfológia
megteremtője*

JÓZSA LÁSZLÓ

A paleopatológia születése a 19. században

Előzmények

Már Hérodotosz beszámolt arról, hogy Palesztina területén ismeretlen óriások csontjai kerültek felszínre. Kétezer éven át abban a hitben éltek, hogy a valamikor volt óriások, sárkányok csontjait találták meg. A 17. században Paterson-Hain János készmárki orvos ismertette meg Európával a Liptó megyei „sárkánybarlangot” és az onnan kikerülő sárkánycsontokat (amik valószínűleg barlangi medve csontjai voltak). Természetesen addig szó sem lehetett őslattanról, még kevésbé a leleteken található kóros jelek vizsgálatáról, amíg Couvier a 19. század elején rendszerbe nem foglalta a kihalt ősgércséseket. Elsősorban német őslénybúvároknak köszönhetően nemcsak az őshüllők, hanem a később élt emlősök rendszertana is elkészült. Ezt megelőzően, Louis Marsigli olasz hadmérnök, térképész, természettudós, (aki évtizedeket töltött hazánkban is) 1726-ban megjelentette *Danubius Pannonico-Mysicus* című könyvét,¹ amelyben sok más mellett beszámol a Tiszából kifogott „óriás állkapcsáról”, amelynek külső oldalán csontnövedéket ismert fel. Kitűnő rajzos ábrája nyomán Tasnádi-Kubacska András megállapította,² hogy mamut alsó állkapcsán, krónikus osteomyelitis (való-

¹ Luigi Ferdinando Marsigli: *Danubius Pannonio-Mysicus*. Amsterdam. 1726, 92.

² Tasnádi-Kubacska András: *Palaeopathologia I. Az őslatok pathológiája*. Medicina, Budapest, 1961, 13–38, 83–88.

színűleg actynomycosis) okozta csontelváltozásról van szó. Marsigli ugyan nem tudta, milyen állat milyen kóros elváltozását látta, de jó megfigyelőként rájött, hogy valami betegség okozhatta a csontfelrakódást. Talán ez volt az első őskórtani leírás Európában, amelyet 1784-ben követett Epton észlelése, aki barlangi medve femurjának daganatát (mint azóta kiderült, osteosarcomáját) figyelte meg. Ismét eltelt 40 esztendő, amikor 1824-ben Cliff őstulok metatarsusának gennyes osteitisét ismerte fel. A 19. század közepén a figyelem a gerincesek kóros elváltozásairól a kőületekben fellelhető puhatestűek és más őszállatok megfigyelésére tevődött át. Charpenter angol orvosnak köszönhető, hogy 1850-ben az őskori foraminiferák vizsgálatába bevonult a mikroszkóp. Van Tieghen 1877-ben mutatta ki a kb. 200 millió éves baktériumokat.

Hazánkban elsőként Kovács János számolt be 1863-ban a Bihar megyei Igric barlangban talált barlangimedve-maradványokon fogkopásról, fogtörésről, a csigolyák összezsugorodásáról. Hantken Miksa egyetemi tanár a harmadkori foraminiferák vázsérüléseiről írt hosszú összefoglalót.

A paleopatológia kialakulásának előfeltételei

Nagyjából a 19. század utolsó harmadában vált szét a *paleopatológia animalis*, és *paleopatológia humana* kutatási irányvonal. A kivételes kutatók egy része kis ideig még együtt művelték az őszállatok és ősember kórtani vizsgálatát.

1. Az őszállattan fejlődése: Bár a 19. század elején Cuvier és mások számos kihalt állatfajt leírtak, de nem volt áttekinthető azok rendszertana és kapcsolata a jelenleg élő fajokkal. Ezt a nagy munkát Karl Zittel (1839–1904) müncheni paleontológus professzor végezte el, akit kortársai az *őslénytan* Linnéjének neveztek. Nemcsak a kihalt hüllők rendszertani besorolását, hanem a később élt gerincesek (főként emlősök) rendszertani helyét is meghatározta. Mű-

vével a paleontológiai kutatások mellett, a kihalt állatok kórképei megállapításainak is új irányt szabott.³

2. Az antropológia létrejötte: A modern kori embertan csírájának létrejöttét Linnétől (1735) számíthatjuk, aki meghatározta az ember helyét az élővilág rendszertanában. Ezt követően Blumenbach göttingeni tanár munkássága (1775) a mai ember öt fő rasszáról (ennyit határozott meg) érdemel említést. Az antropológia megszületését mégis Broca működéséhez köthetjük, aki 1859-ben létrehozta az első embertani társaságot. Anélkül, hogy az embertan kialakulását lépésről lépésre nyomon követném (megtettem Farkas Gyula professzor előadásában), azt mondhatom, hogy az embertan mint önálló diszciplína a 19. század második harmada idején alakult ki.

3. Az anatómia fejlettsége: Bár az emberi csontoknak (és belszerveknék) számos középkori kutatója akadt, de még Leonardo da Vinci anatómiai vizsgálatairól⁴ sem mondható el, hogy az egységesítette volna a bonctani elnevezéseket, olykor figyelmen kívül hagyta a finomabb részleteket. Az anatómia egységes nevezéktanát, az egyes (csonttani) képletek leírását Andreas Vesaliusnak köszönhetjük (1543).⁵ Hosszú időnek kellett eltelnie, amíg a pontos anatómiai ismeretektől a kutatók eljutottak a variánsok, rendellenességek, kóros eltérések felismeréséig.

4. A humán patológia térhódítása: Bár Morgagni már a 17. században kidolgozta a szervpatológia tanát és módszereit, ez alkalmatlan volt a nagyrészt skeletonok vizsgálata alapján dolgozó őskórtani megismerésekre. A 19. században, Bécsben Rokitsansky,

³ Lambrecht Kálmán: *Ősállatok*. Dante, Budapest, 1927. Reprint: Anno, Budapest, 2000, 1–13; Telegdi-Roth Károly: *Ősállattan*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1959, 25–32.

⁴ Keneth D. Keele: *Leonardo da Vinci. Anatomical drawings from the Royal Collection*. Royal Academy of Arts, London, 1977, 14–22.

⁵ Andreas Vesalius: *De humana corporis fabrica*. Magyar Helikon, Budapest, 1967, 40–49.

majd pár évvel később Würzburgban és Berlinben Virchow⁶ rendszeressé tették a boncolásokat, de amíg az előző csaknem kizárólag makropatológiával foglalkozott, Virchow felismerte, hogy nem elég a szabad szemmel végzett megfigyelés, hanem elengedhetetlen a mikroszkópos vizsgálat is. Ösztönzésére, illetve tőle függetlenül mások munkássága nyomán a szövettani feldolgozás is részévé vált paleopatológiai kórismézésnek. Maga Virchow több mint kétszáz kórkép pontos, máig elfogadható leírását adta. A recens patológiai ismeretek ugrásszerű bővülése teremtette meg az alapot, hogy ásatag anyagban is felismerhessék a kórosat.

5. A bakteriológia megjelenése: Amíg a gyulladások okairól ködös elképzelései voltak a medicinának, addig nem lehetett pontosan behatárolni a betegségek etiológiáját. A 19. század utolsó harmadában, elsősorban Pasteur, Koch, Gram, Löffler (és mások) munkássága révén a kórokozók sokaságát ismertük meg, meghatározható volt az általuk létrehozott kórkép, annak korai és késői következményei. Ugyanebben az időben fedezték fel a patogén gombákat, protozoonokat és rickettsiákat, s ezzel csaknem teljessé vált a kórokozók ismerete (a vírusok megismerése a 20. században történt).

6. A kémia fejlődése: A recens patológiában Virchow vezette be azokat a vegyi reakciókat, amelyekkel a kórismét meg lehetett erősíteni, vagy a feltételezett (makroszkópos) diagnózis kizárható volt. Ezek az egyszerű, könnyen kivitelezhető tesztek részben ő maga, részben mások kezdték alkalmazni az őskórtani megfigyeléseikben is.

7. A régészet fejlődése: Az archeológia a 19. század közepén jutott el oda, hogy többé nem bízták a véletlenre a leletek előkerülését, hanem tudatos ásatásokat, a feltáráskor megtalált valamennyi leletet begyűjtöttek, s igyekeztek azokat (a kor technikai színvonalának megfelelő) multidiszciplináris vizsgálatoknak alávetni.

⁶Józsa László: Rudolph Virchow (1821–1902), a polihisztor, *Orvosi Hetilap* (143), 2002, 2199–2202.

8. A radiológia megjelenése: Röntgen Konrád 1895-ben ismertette felfedezését, az X sugarakat. Egy esztendővel később König⁷ már két egyiptomi múmia röntgenvizsgálatáról jelentetett meg könyvet Lipcsében. Hosszú időn át a radiológiai vizsgálat nem tartozott az őskórtan rutin eljárásai közé, s csak a 20. század második felében vált mindennappá.

A humán paleopatológiai vizsgálatok kezdetei

Chatelier 1843-ban elsőként közöl hiteles ásatásból származó lékelt koponyát, pontosabban „csonthiánynak” nevezte a koponyán látottakat. Ennél sokkal fontosabb volt a Pesti Egyetem élettanának, Czermak Nepomuk Jánosnak 1852-ben megjelent 42 oldalas, 13 képpel illusztrált közleménye két egyiptomi múmiáról.⁸ Ezzel a munkával kezdődött nemcsak a *paleohisztológia*, hanem a múmiák boncolása, és betegségeik megállapítása. Egy 15 éves fiú és egy idős asszony bőr, köröm, haj, porc, kötőszövet, izom, csont, fog, aorta makroszkópos és mikroszkópos eltéréseiről, ill. normál szöveti képről (pl. porc, bőr) számolt be. Munkájával új korszakot nyitott az őskórtani vizsgálatokban, akkor is, ha szövettani megfigyeléseinek évtizedekig nem akadt folytatója. A világon elsőként írta le az értesmesedés okozta érfalelváltozást, megállapította, hogy az ókori Egyiptomban is ismert volt ez a kór, s kimondta, hogy az évezredek alatt semmit nem változott a mikroszkópos struktúrája. Vizsgálataival (és kitűnő technikájával) messze megelőzte korát, több mint 50 évig soha senki nem végzett múmiákon mikroszkópos vizsgálatot, s

⁷Walter König: *Photographien mit Röntgenstrahlen aufgenommenen in Physikalischen Verein*. Barth, Leipzig–Frankfurt am Main, 1896, 45–70.

⁸Jan Nepomuk Czermak: Beschreibung und mikroskopische Untersuchung zweier ägyptischen Mumien, *Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien* (9), 1852, 427–458.

csak Shattok angol patológus 1909-ben a *Lancet* című orvosi folyóiratban publikálta Menenptah fáraó érelváltozását.⁹

Virchow 1858-ban megjelent *Cellularpathologie* című műve¹⁰ máig meghatározza az orvostudomány fejlődését, kutatási irányait. Ám nemcsak a kortárs patológiát reformálta meg, hanem az 1850-es években kezdett el őskórtannal foglalkozni. A koponya fejlődésének tanulmányozásakor az idő előtti varratelcsontosodás okozta kóros koponyaalkat megjelenése és az akkoriban már ismert koponyatorzítások kapcsolatának kutatására tért át. Nemcsak a torzítás fő formáit határozta meg, hanem leírta annak során bekövetkező egyéb kóros eltéréseket is (a középfülben). Hosszú lenne felsorolni, mi minden patológiás eltérést kórismézett emberi és őssallati csontokon. Ásatag csontokon elsőként diagnosztizálta a hyperostosis, az exostosis, az angolkórt, a rossz helyzetben gyógyult csonttörést, a hydrocephalust, az idült csontgennyedéseket, a szifilisz csontelváltozásokat, és nem utolsósorban megállapította a koponyalékelés patológiáját. Szemben a francia kutatók álláspontjával (ti. a koponyalékelés rondell- vagy koponyabillikom-készítés céljából történt) az 1870-es években elfogadtatta az antropológusokkal, hogy a trepanáció aktív sebészi beavatkozás, amelyet többnyire csontsérülés miatt végeztek. Az 1860-as évek vége felé Berlinbe küldték a kóros (vagy annak vélt) leleteket nemcsak Európából, hanem Dél-Amerikából és Ausztráliából is. Módszertani „újítása” volt, hogy a teljesen feltárt (tangermünde) temető valamennyi csontvázán végzett antropológiai és paleopatológiai vizsgálatot. Javasolta az észlelt (csont) elváltozások szabatos, méretekkel együtt történő leírását, azok képi rögzítését. Talán elsőként alkalmazott az őskórtanban fotódokumentációt.

⁹ Bram Dirk Shattok: Microscopic investigations of king Menephtah, *Lancet* (1), 1909, 319–322.

¹⁰ Robert Virchow *Die Cellularpathologie in ihrer Bedeutung auf physiologische und pathologische Gewebelehre*. Hirschwald, Berlin, 1859.

A 19. század vége felé G. Polakowsky művészettörténésszel együtt dél- és közép-amerikai kerámiaszobrocskákat vizsgált, s azokon olyan kórképeket (kiütéses bőrbetegség, [valószínűleg himlő], nyúlajak stb.) állapítottak meg, amelyek vázanyagon, de gyakorta múmiákon sem kórismézhetők.¹¹ A skeleton eltérései közül tuberkulotikus gerincelváltozást (Pott-féle gibbus), amputáció utáni állapotot, koponyalékelést írtak le műalkotásokon. Megfigyeléseikről több mint harmincoldalas közleményükben számoltak be, s ettől számíthatjuk azt, – a ma már hatalmasra terebélyesedett – tudományágat, amely műalkotásokon megfigyelhető kóros eltéréseket elemzi.

Kevesen tudják, hogy Virchow aktívan részt vett Schliemann Tróját feltáró ásatásain, jóllehet a vázleletekről nem készített feljegyzéseket. Hatvanévi aktív patológusi működése alatt több mint ezer közleménye jelent meg, s ezek egyötöde az antropológia és paleopatológia tárgykörébe tartozik.

Az első paleopatológiakönyvet 1881-ben La Baron francia orvos és antropológus jelentette meg. A *Lesions osseous de l'homme prehistorique en France et en Algerie* című könyvében *pathologie prehistorique*-nek nevezi az őskórtant.¹² (A paleopatológia [palaeopathology alakban] elnevezést Ruffer 1914-ben használta először, s ez lett a tudományág elfogadott megnevezése). La Baron művében 121 kóros eltérést ismertet a Franciaországban és Algériában begyűjtött leleteken. Összefoglalója megelőzte korát, az újabb paleopatológiai monográfia csak 40 évvel később látott napvilágot.

Hazánk nem csak az antropológia fejlesztésében járt élen, a világon a második Embertani Tanszék felállításával. Az őskórtani meg-

¹¹ Gustav Polakowsky – Robert Virchow: Discussion über präkolumbischen Aussatz und verstümmelte Tonfiguren, *Verhandlungen Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*, 1897, 612–643.

¹² Jules La Baron: *Lesions osseous de l'homme prehistorique en France et en Algerie*. Dardenne, Paris. 1881.

figyelések megindulását Czermaknak múmiák szövettani vizsgálatairól írt tanulmányától, valamint Kovács Endre sebész főorvosnak ugyanabban az évben, az első előkerült lékelt koponyáról szóló korrekt beszámolójától számíthatjuk.¹³ Lenhossék József, a pesti egyetemen az anatómia tanára az 1870-es évek közepén figyelt fel az országban előkerült torzított koponyákra.¹⁴ Az Embertani Tanszék első professzora, Török Aurél nyomon követte az antropológia és őskörtan legújabb megállapításait, igyekezett azokat a hazai tudósokkal megismertetni. La Baron könyvéről, a következő évben 11 oldalas részletes ismertetést írt, s talán ez a mű ösztönözte a paleopatológiai tanulmányainak megkezdésére. A csontokon található sérülések, csontgyógyulások elemzésével az őskörtan egyik részterületét, a paleotraumatológiát hívta életre. Az akkoriban felbontott királyi szarkofágokban nyugvó III. Béla és első neje embertani és őskörtani vizsgálatát végezte el,¹⁵ olyan alaposan, hogy a 20. századvég sokkal modernebb technikai lehetőségeit felhasználó újabb megfigyelések is alig tudtak valamit hozzátenni megállapításaihoz.

A koponyalékelések

A kőkori koponyalékelések „szülőföldje” Franciaország, ahol már az 1600-as években került elő (az akkor és még hosszú ideig figyelemre sem méltatott) trepanált lelet. Prunieres 1860-ban állt elő elméletével, ti. a koponyalékelés rondell vagy koponyabillikom készítése cél-

¹³ Kovács Endre: A verebi vitéz koponyája, *MTA Évkönyvei* (9), (1848–1859), Budapest, 1876.

¹⁴ Lenhossék József: A mesterségesen eltorzított koponyákról általában, és különösen egy Csongrádon és Székely-Udvarhelyen talált ilyen nemű macrocephal, továbbá egy Alcsúton talált barbár korból származó koponyáról, *MTA Évkönyvei* (16), 1878.

¹⁵ Török Aurél: III. Béla és első hitvese földi maradványai, in Foster Gyula (szerk.): *III. Béla Emlékkönyv*. Hornyánszky, Budapest, 1900, 200–206.

jából történt.¹⁶ Broca 1864-ben csatlakozott Prunieres véleményéhez,¹⁷ később elismerte, hogy esetenként előben végzett és hosszan túlélte lékelés történt, de úgy vélte a műtétet gyermekkorban végezték. Broca a budapesti Nemzetközi Antropológiai Kongresszuson hosszú előadást tartott, amely nyomtatásban 86 oldalt tett ki, ám ebből 75 oldal csak a rondellekkel és koponyaserlegekkel foglalkozik.¹⁸ Említést sem tett a hazánkban fellelt lékelte koponyákról. Prunieres és Broca összegyűjtötték a nagyrészt a neolitikumból származó eseteket Franciaországban, azonban manapság eltérő számot olvashatunk (60, 86, 160 stb). a leletekről. Végül a Dél-Amerikában és Németországban előkerült lékelte koponyákról Virchow bizonyította be és fogadtatta el a nemzetközi véleménnyel,¹⁹ hogy a beavatkozások előben történtek, egyes esetekben hosszú túlélést igazolnak, és gyógyító célzattal végezték.

A koponyatorzítások

A 19. század derekáig nem adtak hitelt Hippokratész, Hérodotosz és más ókori személyek tudósításainak, ti. hogy vannak népek, akiknek körében az újszülött koponyáját módosítják. A mind nagyobb számban előkerülő „makrokefal” koponyákról Virchow mutatta ki,²⁰

¹⁶ Pierre Marie Barthélémy Prunieres: Craânes perforés pr èhistoriques, *Bulletins et mémoires de la société d'anthropologie de Paris* 2 series, (1), 1868, 317–320.

¹⁷ Paul Broca: Amuletts cranies et tréparations préhistoriques, *Revue de Anthropologie*, 1877 3–45.

¹⁸ Paul Broca: Sur la trépanation du crâne et les amulettes oraniennes l'époque neolitique. *Congress Internationale d'Anthrop. et d' Archeol prèhistorique. Compte Rendu de la VIII session*, Budapest, 1876.

¹⁹ Erwin H. Ackerknecht: *Rudolph Virchow. Arzt, Politiker, Anthropologe*. Eecke, Stuttgart, 1957, 67–70.

²⁰ Robert Virchow: Defecte des os tympanicum an künstlich deformierten Schädeln von Peruern, *Verhandlungen Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*, 1896, 69–80.

hogy mesterséges deformitás következményei, s négy alaptípusát írta le 1858-ban, majd négy évtized múltán ismét foglalkozott a koponyatorzítással. Lunier 1869-ben 7, két év múltán Gosse már 16-féle típust különített el. Broca koponyatorzítással foglalkozó közleményében (1871) földrajzi, etnikai csoportosítást írt le.²¹ Hazánkban Lenhossék József 1877 és 1885 között összegyűjtötte és leírta a hazai leleteket, majd észleléseit magyar, német és francia nyelvű monográfiákban tette közzé.

Zárszó

Az őskórtan csírái a 17. században jelentkeztek, de a szisztematikus kutatás csak a 19. század derekán indult meg. Ekkor kezdett elkülönülni az őszallatok és az emberi maradványok kórtani megfigyelése, majd a *paleopatológia animalis* tovább specializálódott az egysejtűek, puhatestűek, gerincesek stb. kóros állapotainak tanulmányozására. Czermak és Virchow munkássága nyomán kialakultak az alapvető módszertani eljárások (amelyekhez a század végén a röntgenvizsgálat csatlakozott), egyre több (a 19. században ismert) kórképet, állapotot diagnosztizáltak emberi maradványokon. Lassan megindult a múmiák vizsgálata, s a 20. század elejére számos kutató munkája nyomán megszületett egy új tudományág, a *paleopatológia*. Két őskórtani leletegyüttes, ti. a koponyalékelés és a koponyatorzítás tanulmányozása hosszú ideig „külön úton” járt, s tulajdonképpen ezzel kezdődött az őskórtan résztudományokra való tagolódása. Napjainkra már paleotraumatológiáról, paleosztomatológiáról, paleohisztológiáról, paleoradiológiáról és még egy sor újabb diszciplínáról beszélünk, amelyek mind-mind részei a 19. században még egységes paleopatológiának.

²¹ Paul Broca: Crâne déforme provenant du cimetière des Innocents, *Bulletins et mémoires de la société d'anthropologie de Paris* (2), 1861, 578–592.

PAP ILDIKÓ – SZIKOSSY ILDIKÓ –
KUSTÁR ÁGNES – PÁLFI GYÖRGY

**A multidiszciplináris múmiakutatás
Magyarországon – különös tekintettel
a 18. századi váci múmiákra**

Az embertani és a történeti kórtani, paleopatológiai vizsgálatok elsődleges forrásai az emberi maradványok. A csontok és a különféle módon fennmaradt tetemek vagy testrészek szolgáltatják a legtöbb információt a régmúlt korok emberéről, életmódjáról, betegségeiről, kórokozóiról, táplálkozási és egyéb szokásairól. A teljes test érthető okokból csak nagyon ritkán marad meg, hiszen a halál bekövetkezte után a mikroorganizmusoknak köszönhetően megindul a test felbomlása. Bizonyos körülmények, például a tartós hideg vagy meleg, az oxigéntől való elzártág megakadályozhatják a holttestek oszlását. A mérsékelt égövön a jól szellőző kripták hozhatnak létre olyan körülményeket, amelyek kedveznek a spontán, természetes mumifikálódásnak. Múmiának nevezzük egy halott ember vagy állat konzervált vagy konzerválódott testét. A múmiák másik csoportja az antropogén múmiák. Ezek azok, amelyeket balzsamozó mesterek készítettek, akik valamilyen úton-módon képesek voltak a bomlás folyamatának megállítására. De idesoroljuk azokat a múmiákat is, amelyek természetes úton, de az ember szándékos beavatkozásával jöttek létre.

A váci Fehérek templomának „rothadatlan testleletei”

A váci leletegyüttes feltárását 1994–1995-ben Zomborka Márta vezetésével a váci Tragor Ignác Múzeum munkatársai végezték, Zomborka Márta és Ráduly Emil néprajzos muzeológusok vezetésével, Susa Éva igazságügyi antropológus közreműködésével.¹

AZ 1731 és 1838 közötti időszakban a jómódú váci, főleg német származású polgárok gyakran választották a fehér barátoknak is végső nyughelyet adó kriptát. A köznép a domonkos szerzeteseket rendi ruhájuk színe alapján fehér barátoknak, az általuk emelt templomot pedig Fehérek templomának nevezte. A koporsós temetkezésből 265 spontán mumifikálódott testet és mintegy 40 egyén csontvázát tartalmazó osszáriumot tártak fel a kutatók. A néprajzi leleteket a Tragor Ignác Múzeum őrzi.² Az egyedülálló antropológiai leletegyüttes a Váci Püspökség nemes hozzájárulásával a visszatemetés helyett a Magyar Természettudományi Múzeum Ember-tani Tárába került.

Hogyan mumifikálódtak a kriptába temetett halottak?

A kriptába temetettek természetes úton konzerválódtak. A spontán mumifikálódást az egyedülálló mikroklíma, az alig változó, 8–11 Celsius-fok közötti alacsony hőmérséklet, viszonylag állandó relatív páratartalom, a kriptát a külvilággal összekötő keskeny csatornán keresztül történt nagyon gyenge, de állandóan meglévő légmozgás,

¹ Zomborka Márta: Vác, Fehérek temploma kriptafeltárás 1994–95, *Magyar Múzeumok* (2), 1996/1.

² Pap Ildikó – Susa Éva – Józsa László: Mummies from the 18th–19th century Dominican Church of Vác, Hungary, *Acta Biologica Szegediensis* (41), 1997, 107–112; Szikossy Ildikó – Bernert Zsolt – Pap Ildikó: Anthropological investigation of the 18th–19th century ossuary of the Dominican Church at Vác Hungary, *Acta Biologica* (42) 1997, 145–150.

valamint a több rétegben elhelyezkedő koporsók szigetelő hatása tette lehetővé. A testeket többnyire faforgáccsal bélelt fenyőkoporsóba helyezték. A forgács felszívta a testnedveket, ezért a holttestek a természetes bomlás helyett lassan kiszáradtak. A fenyő terpenoid tartalma megakadályozta a mikroorganizmusok szaporodását, segítve a természetes mumifikálódást.

A multidiszciplináris kutatások célja és módszerei

A váci lelet együttes tudományos vizsgálata széles körű hazai és nemzetközi együttműködésben, antropológusok, néprajzosok, patológusok, radiológusok, mikrobiológusok, igazságügyi orvosok közreműködésével, a kegyeleti szempontok messzemenő figyelembevételével történik.³ Célunk az adott kor világának és a kor emberének hiteles életút-rekonstrukciója, részben a természettudományok, részben a társadalomtudományok segítségével. A történeti antropológia, a paleopatológia, a paleoradiológia, a mikrobiológia és a medicina más területei a múmiák fizikai vizsgálataival foglalkoznak. A természettudományok és az orvostudományok módszereivel kézzelfogható bizonyítékot szerezhettünk a 18. századi középosztálybeli emberek egészségi állapotáról, betegségeiről, túlélési esélyeiről.⁴

Az eredményeket a már meglévő ismeretekkel, valamint a ránk maradt korabeli iratokkal hasonlítottuk össze. A fennmaradt írásos emlékeket, dokumentumokat, viseleteket, tárgyi leleteket a társadalomtudományban alkalmazott módszerekkel vizsgáltuk. A mikro-

³ Pap Ildikó – Susa Éva – Józsa László – Szikossy Ildikó – Bernert Zsolt – Pálfi György – Repa Imre – Bozsik Katalin – Kristóf Lilla Alida: Interdiszciplináris antropológiai kutatások – Vác-Fehérek temploma, in Isépy István – Korsós Zoltán – Pap Ildikó (szerk.): *II. Kárpát-medencei Biológiai Szimpózium*. Magyar Biológiai Társaság – Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest, 2001, 321–324.

⁴ Szikossy–Bernert–Pap: Anthropological investigation of the 18th–19th century ossuary of the Dominican Church at Vác Hungary, 145–150.

történelem, etnográfia, filológia, tárgyre Restaurálás olyan módszerekkel bíró tudományterületek, melyek segítségével átfogóbb képet alkothattunk egy letűnt korszak társadalmáról, kultúrájáról, szokásairól. A különböző megközelítéssel nyert eredmények gyakorta nehezen értelmezhetőek, mivel a kutatásban a kulturális idegenséget nem a térbeli, hanem az időbeli distancia okozza. Ennek kiküszöbölésére szolgálhatnak megoldással a mikrotörténeti kutatások. Célunk volt a népességcsoport biológiai-patológiai rekonstrukciója, egészségügyi helyzetének feltérképezése. Mindezt egy ősi, a gyógyszerek és a modern orvosi működés hatásától mentes népesség csoport esetében végezhetjük el, ahol a modern orvosi ellátás miatti szelekció nem érvényesült a vizsgált népességcsoportnál. A leletegyüttes egyedülálló lehetőséget biztosít abban a tekintetben, hogy egy viszonylag rövid időszak népességét reprezentálja, meglehetősen nagy egyedszámmal.⁵

A munkacsoport kutatásait magyar részről a Nemzeti Kulturális Alap és az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatta. A multidiszciplináris vizsgálatok közül mutatunk be néhányat.

A kutatás résztvevői

A természetes módon mumifikálódott maradványok antropológiai és patológiai vizsgálatát a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tárának antropológusai, Pap Ildikó, Szikossy Ildikó, külső munkatársként Pálfi György, Molnár Erika és Kristóf Lilla Alida végezték. A mikrotörténeti kutatásokat, a halotti, a házassági, a keresztelői anyakönyvek, a végrendeletek vizsgálatát és a háttérkutatást Kristóf Lilla Alida és Szikossy Ildikó végezte. A DNS-kutatásokat GUBA Zsuzsanna szervezte és végezte. A radiológiai vizsgálatok az

⁵ Pap – Susa – Józsa – Szikossy – Bernert – Pálfi – Repa – Bozsik – Kristóf: Interdiszciplináris antropológiai kutatások – Vác–Fehérek temploma, 321–324.

Országos Gyógyintézeti Központ Radiológiai Osztályán készültek Budapesten. A múmiák hagyományos röntgenvizsgálatait Kristóf Lilla Alida, a CT-vizsgálatokat Polányi Anikó röntgenasszisztens végezte. A felvételek kiértékelésben RIEDL Erika radiológus főorvos, Barta H. Miklós radiológus és Forrai Gábor osztályvezető főorvos voltak segítségünkre. A múmiák patológiai vizsgálatát a nem invazív 3D képalkotó módszerek segítségével a Semmelweis Egyetem Radiológiai és Onkoterápiás Klinika munkatársai, Karlinger Kinga, Kovács Balázs radiológus szakorvosok segítették 2009-től. A mikrobiológiai és genetikai vizsgálatok résztéma felelőse NAGY Károly egyetemi tanár, Semmelweis Egyetem Orvosi Mikrobiológiai Intézet vezetője volt. Prohászka Zoltán munkacsoportja (Semmelweis Egyetem Belgyógyászati Klinika III. sz.) az mbl polimorfizmusok vizsgálatát, valamint a mannózkötő fehérje és a tuberkulózis kapcsolatának analízisét végezte.

A munkacsoporthoz 2009-ben csatlakozott Cseplák György bőrgyógyász szakorvos, aki az antro-po-dermatológiai, bőrgyógyászati és orvosi vizsgálatokat volt szíves elvégezni. A *Mycobacterium tuberculosis* DNS kimutatását Helen H. Donoghue munkacsoportja (Centre for Infectious Diseases and International Health, Department of Infection, University College of London) és Mark Spigelmann (Department of Gene Therapy, Hebrew University, Jerusalem) vezetésével végezték.

Ki kicsoda?

A történeti embertan főként olyan népekkel foglalkozik, akik már a maguk idejében sem vezettek mai értelemben vett nyilvántartásokat, anyakönyvet, sőt írásbeliségük is csak az össznépesség egy csekély hányadát érintette. Ezért az teszi igazán különlegessé a váci leletgyűttest, hogy a koporsók feliratait, valamint a rendelkezésre álló dokumentációk, a váci plébánián őrzött 1695–1829 közötti

halotti, keresztelési halotti, a keresztelői és a házasságkötési anyakönyvek alapján lehetőség nyílik a múmiák rokonsági hálózatának feltérképezésére.⁶

Mikrotörténeti kutatások, egyéni élettörténetének felderítése

Eddig három apáca élettörténetét sikerült felderíteni, illetve pontosítani.⁷ A néhai Sándor Terézia (1743–1783) pozsonyi klarissza apáca volt, 40 évesen halt meg. A szívtájékon 8 cm átmérőjű, éles peremű, kerek bemetszés nyoma látható. A mellkas CT-felvételén jól látszik a szív előtt eltávolított bordarész helye és a tüdő meszes tbc-s gócmaradványának árnyéka. Előrehaladott tuberkulózisra utal a csigolyatest teljes pusztulása. Emiatt a gerincvelő összenyomódott és a beteg meghalt. A szív eltávolításának – talán legvalószínűbb magyarázata – az elhunyt jelképes hazatemetése lehetett.⁸

A néhai Tridentin Rozália valószínűleg nem váci születésű, mert neve nem szerepel sem a halotti, sem a keresztelői anyakönyvekben. A koporsófeliratából tudjuk, hogy apáca volt. Gazdagon felékesített teste mellől rózsafüzérrel áttekert papírcsomag került elő. A megsárgult, szétmálló papíron írás nyomai látszottak. A csomag tartalma meglepte a feltárókat, mert belőle két ujj mumifikálódott maradványai kerültek elő. A kézmaradványok anatómiai-patológiai vizsgálatának eredményei arra utalnak, hogy az ujjakat a halál beállta után távolították el.

⁶ *Documentation of the Dominican Crypt's exploration in Vác*. Tragor Ignác Múzeum ND 95.3.2.1–262.

⁷ Kristóf Lilla Alida: Testek a múltból. Három 18. századi apáca múmiájának vizsgálatai, in: Kristóf Lilla Alida – Tóth Vilmos (szerk.): Széchenyi Pál érsek emlékezete. *Adalékok az életúthoz és a nagycenki múmia vizsgálatának eredményei*. Universitas-Győr Non profit Kft., Győr, 2012, 154–169.

⁸ Uo.

A néhai Tauber Antónia főszármazású volt, az angolkisasszonyok rendjében szolgált. Arca kissé torznak tűnt, hátán nagymértékű púposság figyelhető meg, mely felvetette a csigolyatuberkulózis vagy súlyos fejlődési rendellenesség gyanúját.⁹ Kutatásunk célja annak kiderítése volt, hogy milyen betegségekre vezethető vissza a bárónő testi fogyatékosága, mi vezetett idő előtti halálához, és hogy valóban rémisztő volt-e az arca életében. A testi rendellenességekről a gerinc CT-felvétele alapján készült 3D virtuális rekonstrukcióval, arcvonásainak felelevenítéséről pedig szobrászi arc-rekonstrukció segítségével alkottunk képet.¹⁰ A mumifikálódott test antropológiai és patológiai vizsgálatán túl a családi háttér, a szocio-kulturális környezet és a személyiségvonások felderítésével kirajzolódott előttünk egy 200 évvel ezelőtt élt apáca hiteles portréja, amely által képet alkothattunk testi adottságairól, sorsáról és személyiségéről.¹¹

Családvizsgálatok

A rokonsági kapcsolatok ismeretében lehetővé vált több család vizsgálatára, életének és halálának felderítésére is. Többek között kibontakozott előttünk a Weiskopf család sorsa. Ifj. Weiskopf József 1767-ben született Weiskopf József és Szigvárt Terézia első gyermekeként. A fiú súlyosan torzult gerincoszlopa arra utal, hogy előrehaladott tuberkulózisban, az akkori idők orvosi fogalmazása szerint „szárazbetegségben” szenvedett. A kór következtében a csi-

⁹ Kustár Ágnes – Pap Ildikó – Végvári Zsófia – Kristóf Lilla Alida – Pálfi György – Karlinger Kinga – Kovács Balázs – Szikossy Ildikó: Tauber Antónia, 18. századi váci apáca múmiájának patológiai vizsgálata és arc-rekonstrukciója 3D rekonstrukciós módszerek alkalmazásával, *Anthropológia Közlemények* (52), 2011, 5–15.

¹⁰ Kustár Ágnes – Pap Ildikó – Végvári Zsófia – Kristóf Lilla Alida – Pálfi György – Karlinger Kinga – Kovács Balázs – Szikossy Ildikó: Using of 3D virtual reconstruction for pathological investigation and facial reconstruction of an 18th century mummified nun from Hungary, *Yearbook of Mummy Studies*, 2011/1, 83–93.

¹¹ Uo.

golyatestek összeroppantak. Ennek következtében a gyermek hátán púp keletkezett, magatehetetlenné vált. A DNS-vizsgálatok kimutatták, hogy mindkét szülője tbc-fertőzött volt, rajtuk azonban még nem mutatkoztak a betegség testi jelei.¹²

Az Orlovits család rövid, de megrázó története a plébánián megőrzött halotti anyakönyv adataiból tárult fel. Orlovits Mihály, a családfő, 40 évet élt. Felesége, Skripetz Veronika életének 38. évében halt meg. Az asszony mindössze 15 éves volt, amikor megszületett első gyermekük, Mihály, ő alig 2 hetet élt. Tizenkét év múltán kislányuk született, Katalin, ő szintén nagyon fiatalon, két és fél évesen halt meg. Ezt követően hamarosan megszületett harmadik gyermekük, János, ő még nővérénél is kevesebbet, alig egy évet élt. A fiatalasszony gyermekei elvesztése után néhány évvel megözvegyült. Rövidesen újra férjhez ment Prohászka Pálhoz. Az új házasság sem tarthatott sokáig, mert az asszony hamarosan váratlanul meghalt.

A császármetszés történetére vonatkozó kutatások

Az antropológiai vizsgálatok során egy esetben császármetszés nyomát fedeztük fel. A feltárási jegyzőkönyv és a fotódokumentáció szerint az egyik koporsóban egy fiatal nő holtteste feküdt, karjaiban egy újszülött csecsemővel.¹³ A medencéről készített röntgen- és CT-felvételek, valamint gyermeke maradványainak elemzése alapján

¹² Pálfi György – Pap Ildikó – Fóthi Erzsébet: Mycobacteriális fertőzések új patológiai esetei, in Isépy István – Korsós Zoltán – Pap Ildikó (szerk.): *II. Kárpát-medencei Biológiai Szimpózium*. Magyar Biológiai Társaság, Budapest, 2001, 325–331; Pap Ildikó – Pálfi György – Szikossy Ildikó – Kristóf Lilla Alida – Barta H. Miklós – Helen D. Donoghue – Mark Spigelman: A tuberkulózis előfordulása a 18–19. századi Vácott. Legújabb eredmények, in Korsós Zoltán (szerk.): *IV. Kárpát-medencei Biológiai Szimpózium*. Magyar Biológiai Társaság, Budapest, 2005, 173–174.

¹³ *Documentation of the Dominican Crypt's exploration in Vác*. Tragor Ignác Múzeum ND 95.3.2.1–262.

megállapítottuk, hogy a szülés elakadása, természetes módon való befejezésének lehetetlensége vezethetett a post mortem császármetszés indikációjához. Az eset az eddig ismert második dokumentált *post mortem* császármetszés Magyarországon. Borsodi Terézia esete orvostörténeti kuriózumnak tekinthető, hiszen az írásos dokumentumok mellett megőrződött maga a test is, lehetőséget adva a korabeli császármetszés technikájának részletes vizsgálatára.¹⁴

Fertőző betegségek

A fertőző megbetegedések paleopatológiai rekonstrukciója az utóbbi évtizedek kiemelt jelentőségű kutatási irányvonala volt mind a magyarországi, mind a nemzetközi paleopatológiai kutatásban. A klinikailag manifeszt tbc jelenlétének felmérése a hagyományos paleopatológiai vizsgálatok, a csonttani deformitások és a laparoszkópiás lágyrészi elváltozások együttes figyelembevételével történt meg. A nemzetközi együttműködésben zajló kutatások segítségével a legújabb technikák alkalmazására, többek között bakteriális DNS-vizsgálatokra is sor került.¹⁵

Az eredmények szerint az egyének majd hetven százaléka (69,8%) tbc-fertőzött volt. Ez nem jelenti azt, hogy mindnyájuk halálát a tbc okozta. Többen – bár megfertőződtek – mégis egyéb betegség következtében haltak meg. Annyi bizonyos, hogy 132-jük szervezete már találkozott a kórral. Bár az első mortalitási adatok (1881) arra utalnak,

¹⁴ Szikossy Ildikó – Pap Ildikó – Varjassy Péter – Horányi Ildikó – Kristóf Lilla Alida – Riedl Erika: *Sectio caesarea post mortem matris* – egy XVIII. századi eset Vácott, *Anthropológiai Közlemények* (48), 2007, 161–168.

¹⁵ Pap Ildikó – Józsa László – Repa Imre – Bajzik Gábor – Sunil R. Lakhani – Helen D. Donoghue – Mark Spigelman: 18th–19th century tuberculosis in naturally mummified individuals (Vác, Hungary), in Pálfi György – Olivier Dutour – Deák Judit – Hutás Imre (eds): *Tuberculosis: Past and Present*. Golden Book Publishers and Tuberculosis Foundation, Budapest–Szeged, 1999, 419–28.

hogy a kései iparosodás következtében a tuberkulózis rohamos előretörése Magyarországon csak a 19. század végén volt jellemző, eseteink azt mutatják, hogy a tbc mintegy 130 évvel korábban előfordulhatott és általános lehetett a kisváros Vác középosztálybeli polgáraiban.¹⁶

A DNS-vizsgálatok azt is kimutatták, hogy a népességben két különböző genotípus *Mycobacterium tuberculosis* (MTB) volt jelen, és a Hausmann család három tagját két különböző törzs fertőzte meg.¹⁷ A metagenomika segítségével pedig egy egyén esetében két különböző genotípusú MTB co-infekcióját, társfertőzését sikerült kimutatni, azaz az egyént két különböző törzsbe tartozó tuberkulózis baktérium fertőzte meg.¹⁸ A metagenomika segítségével pedig egy egyén esetében két különböző genotípusú MTB co-infekcióját, társfertőzését sikerült kimutatni.¹⁹

¹⁶ Helen A. Fletcher – Helen D. Donoghue – John Holton – Ildikó Pap – Mark Spigelman: Widespread occurrence of *Mycobacterium tuberculosis* DNA from 18th–19th century Hungarians, *American Journal of Physican Anthropology* (120), 2003, 144–152; Helen D. Donoghue – Pap Ildikó – Szikossy Ildikó – Mark Spigelman: Detection and characterization of *Mycobacterium tuberculosis* DNA in 18th century Hungarians with pulmonary and extra-pulmonary tuberculosis, *Yearbook of Mummy Studies*, 2011/1, 51–56.

¹⁷ Helen A. Fletcher – Helen D. Donoghue – G. Michael Taylor – Adri G. M. van der Zanden – Mark Spigelman: Molecular analysis of *Mycobacterium tuberculosis* DNA from a family of 18th century Hungarians, *Microbiology* (149), 2003, 143–151.

¹⁸ Jacqueline Z-M Chan – Martin J. Sergeant – Oona Y-C Lee – David E. Minnikin – Gurdyal S. Besra – Ildikó – Mark Spigelman – Helen D. Donoghue – Mark J. Pallen: Metagenomic Analysis of Tuberculosis in a Mummy, *New England Journal of Medicine* (369), 2013/3, 289–290; Helen D. Donoghue – Mark Spigelman – Ildikó Pap – Ildikó Szikossy – Oona Y-C Lee – David E. Minnikin – Gurdyal S. Besra – Jacqueline Z-M Chan – Martin J. Sergeant – Mark J. Pallen: Exploring Historical *Mycobacterium Tuberculosis* Strains from 18th Century Vác, Hungary by Whole Genome Analysis, *Abstracts of the 15th Annual Conference of the British Association for Biological Anthropology and Osteoarchaeology*. University of York, 13th – 15th September 2013, 31.

¹⁹ Jacqueline Z-M Chan – Martin J. Sergeant – Oona Y-C Lee – David E. Minnikin – Gurdyal S. Besra – Ildikó – Mark Spigelman – Helen D. Donoghue – Mark J. Pallen: Metagenomic Analysis of Tuberculosis in a Mummy, 289–290.

Milyen lehetett az arcuk?

Az arcreekonstrukció módszerének segítségével megelevenednek Vác olyan köztisztelőiben álló személyiségeinek arca, aki valaha jelentős szerepet játszottak a 18. századi kisváros életében.²⁰ Eddigi munkánk során Főtisztelendő Simon Antal (1772–1808) a Páncotai Boldogságos Szűz Mária apátja, a Váci Királyi Siketnéma-Intézet első igazgatója és tanára,²¹ Fischer Antal (~1714–1775) borbély-sebész, Főtisztelendő Würth Ferenc (1703–1776) a váci egyház olvasó kanonokja,²² Minderer Vince (?–1758) domonkos rendi plébános és az Angolkisasszonyok rendjébe tartozó Tauber Antónia (1749–1786) apáca arcát rekonstruáltuk. Würth Ferenc és Fischer Antal nemcsak eltemetve lettek azonos időben és helyen, hanem minden bizonnyal ismerték egymást, hiszen mindketten Vác ismert és megbecsült polgárai voltak.

²⁰ Kustár – Pap – Végvári – Kristóf – Pálfi – Karlinger – Kovács – Szikossy: Tauber Antónia, 18. századi váci apáca múmiájának patológiai vizsgálata és arcreekonstrukciója 3D rekonstrukciós módszerek alkalmazásával, 5–15.

²¹ Kustár Ágnes: The facial restoration of Antal Simon, a Hungarian priest-teacher of the 19th century, *Journal Homo of Comparative Human Biology* (55), 2004, 77–90.

²² Kustár Ágnes – Árpás Károly: Arcok a 18. századi Vácra: Würth Ferenc püspök és Fischer Antal borbély-sebész arcreekonstrukciója, in Korsós Zoltán (szerk.): *IV. Kárpát-medencei Biológiai Szimpózium*. Magyar Biológiai Társaság, Budapest, 2005, 139–144.

INEINANDER SPIEGELENDEN MENSCHENBILDER

Der menschliche Körper in der Philosophie,
Medizin und Anthropologie im
18. und 19. Jahrhundert

(Resümees)

IMAGES OF MAN REFLECTING ONE ANOTHER

The Human Body in Philosophy, Medicine,
and Physical Anthropology in the
18th and 19th Centuries

(Summaries)

OLAF BREIDBACH

Zu Goethes Metamorphosen lehre

In der Metamorphose erschließt sich die Naturgestalt, die für Goethe nicht einfach eine feste Größe darstellt, sondern die in ihrer eigenen Dimension erst dann begriffen werden kann, wenn sie in ihrer Dynamik dargestellt ist. Gelingt dies, lässt sich die Gestalt der Natur in ihrem Aufkeimen beschreiben. Damit ist die Natur indem erfasst, was sie im eigentlichen darstellt, in ihrem Leben. In diesem Leben zeigt sich die Natur in ihrem In Sich Selbst Bestimmt Sein. Dieses in sich Bestimmte ist ihr Leben, das nun nicht eine Eigenschaft einzelner Formen, sondern eben die Form ihrer Selbstexplikation ist, in der die Vielfalt aller in ihr erwachsenen Formen als Momente einer Naturentfaltung gefasst und damit als Naturalien beschrieben werden können. Lebendig ist dabei der Prozess der Entfaltung der Formen der Natur insgesamt, deren Ontogenese oder besser deren Metamorphose, in der die Vielfalt der einzelnen Formen als Momente einer fortlaufenden Transformation bestimmt sind. Dieser umfassende Prozess der Transformation ist die eigentliche Gestalt der Natur, die sich im Einzelnen nur jeweils für einen Moment kondensiert. Die Gestalt der Form ist somit nicht fest gefügtes System, die Gestalt ist vielmehr dieser Prozess selbst, in dem sie sich denn auch gestaltet. Eine Gestaltlehre kann also nicht vorgegebene Muster klassifizieren, sie muss sich dem Prozess selbst zuwenden und ihn als sukzessive Äußerung solcher Ausgestaltung begreifen. Es fragt sich nun, wie diese Metamorphose als Naturprozess darstellbar ist, und wie sie als Prozess dieser Natur begriffen werden kann. Aufzuweisen ist demnach zunächst, inwieweit die Metamorphose ein naturwissenschaftlich darstellbares Phänomen ist. Ferner ist zu erörtern, ob mit dem Begriff der Metamorphose die Idee einer Naturgestalt insgesamt zu präzisieren und als Anschauungslehre zu beschreiben ist.

ZOLTÁN GYENGE

**Der uneigentliche Mensch – Bemerkungen
zur Kantschen Anthropologie**

„Weil übrigens in einer Zeit, worin die Allgemeinheit des Geistes so sehr erstarkt und die Einzelheit, wie sich gebührt, um soviel gleichgültiger geworden ist, auch jene an ihrem vollen Umfang und gebildeten Reichtum hält und ihn fordert, der Anteil, der an dem gesamten Werke des Geistes auf die Tätigkeit des Individuums fällt, nur gering sein kann, so muß dieses, wie die Natur der Wissenschaft schon es mit sich bringt, sich um so mehr vergessen, und zwar werden und tun, was es kann, aber es muß ebenso weniger von ihm gefordert werden, wie es selbst weniger von sich erwarten und für sich fordern darf.“ – schreibt Hegel in der Phänomenologie des Geistes. Die Frage der Einzelheit bedeutet die Frage des Wesens des Menschen. Hegels Meinung ist gutbekannt: der Mensch kann nichts anderes als vernünftiges Wesen sein, der ein Moment in der Allgemeinheit des Systems. Man soll ganz genau wissen, dass nur das wirklich, was vernünftig ist, also die Wirklichkeit bedeutet eine bestimmte Vernünftigkeit. Aber was geschieht, wenn in der Vernunft irgendwelche Problemen oder Dysfunktionen entstehen? In der Kantschen Anthropologie sind, wie später in Schellings Schriften, viele Passagen und Bemerkungen über den Mensch zu finden, der sich selbst vernünftig nicht beherrschen kann. Kant macht einen klaren Unterschied zwischen den sechs verschiedenen Formen der Krankheiten des Kopfes: Der Phantast: „Ist das gewöhnliche Blendwerk seiner Sinne nur zum Teil eine Chimäre, größten teils aber eine wirkliche Empfindung, so ist der, so im höheren Grade zu solcher Verkehrtheit aufgelegt ist, ein Phantast“. Der Hypochondrist hat „ein Übel, das, an welchem Orte es auch seinen Hauptsitz haben mag, dennoch

wahrscheinlicher Weise das Nervengewebe in allerlei Teilen des Körpers unständig durchwandert. Es ziehet aber vornehmlich einen melancholischen Dunst um den Sitz der Seele, dermaßen, daß der Patient das Blendwerk fast aller Krankheiten, von denen er nur höret, an sich selbst fühlt". Der Melancholicus ist „ein Phantast in Ansehung der Übel des Lebens". Der Enthusiast betreibt „Phantasterei in an sich guten moralischen Empfindungen. Der Fanatiker (Visionär, Schwärmer) „ist eigentlich ein Verrückter von einer vermeinten unmittelbaren Eingebung und einer großen Vertraulichkeit mit den Mächten des Himmels. Die menschliche Natur kennt kein gefährlicheres Blendwerk". Das gestörte Erinnerungsvermögen „täuscht den Elenden durch eine chimärische Vorstellung eines vormaligen Zustandes, der wirklich niemals gewesen ist". „Eine Störung des Verstandes bestehet darin, daß man aus allenfalls richtigen Erfahrungen ganz verkehrt urteilt: und von dieser Krankheit ist der erste Grad der Wahnsinn, welcher in den nächsten Urteilen aus der Erfahrung der gemeinen Verstandesregel entgegen handelt." Und der Wahnsinnige: „sieht oder erinnert sich der Gegenstände so richtig wie jeder Gesunde, nur er deutet gemeiniglich das Betragen anderer Menschen durch einen ungereimten Wahn auf sich aus und glaubet daraus wer weiß was vor bedenkliche Absichten lesen zu können, die jenen niemals in den Sinn kommen". Es stellt sich die Frage, ob es ohne irgendwelchen Wahnsinn ein reales, aktuelles (in actu seiendes) Leben eigentlich geben kann? Statt Kant lautet die Schellings Antwort: „Was wir Verstand nennen, wenn es wirklicher, lebendiger, aktiver Verstand ist, ist eigentlich nichts als geregelter Wahnsinn." Ohne Wahnsinn gibt es keine Poesie, Kunst oder Philosophie – sondern was bleibt: die Uneigentlichkeit des Menschen.

VERA BÉKÉS

„Body and soul: a horse harnessed beside an ox”
Lichtenberg on body and soul

Georg Christoph Lichtenberg, one of the most interesting physicist, naturalist, philosopher and aphorism-writer in the 18th century. In this paper I try to reconstruct some characteristic speciality of his views on the body-mind problem. I point out some significant differences between the Lavater's physiognomic views and the pathognomic studies (a study of expression of the countenance) suggested by Lichtenberg. He – as we can see from his aphorisms and from his analysis of Hogarth's prints – rejected any kind of dualism in body-mind aspect. As he put it down: „Inert matter is merely a creature of man, merely something like an abstract concept; what happens is that we endow forces with a base and call it matter although obviously we know nothing appertaining to matter except just these forces. The inner base is nothing but an excogitated maggot. This is the source of that infamous two in the world. Body and soul, God and World. But it isn't necessary”. „The idea which we conceive of a soul is in many ways similar to the idea of there being a magnet in the earth. It is a mere image. To conceive of all things in such form [i.e. in images] is a heuristic device innate to man.” One of most important findings of Lichtenberg are the „*dust figures*” which are branching electric discharges that sometimes appear on the surface or the interior of insulating materials. Electrophorus, a large device constructed by Lichtenberg could generate high voltage static electricity through induction. My hypothesis: the philosophical meaning of Lichtenberg-figures goes far beyond its really great importance in Electrophysics. It could provide a new heuristic device, a new image to conceive of such metaphysical entity as soul.

TAMÁS TÓTH

**Bemerkungen über die Humboldt'sche Anthropologie –
aus wissenschaftsgeschichtlicher Sicht**

Angesichts der historischen und kulturellen Vielfalt durch die das anthropologische Denken in Europa gekennzeichnet ist, ist es nicht zu verwundern, dass der sowohl in der Fachsprache als auch in der Alltagssprache verwendete Begriff „Anthropologie“ eine ausgeprägte Polysemie aufweist. Des Weiteren kann die Forschungsrichtung Anthropologie auch in eine Mehrzahl von anthropologischen Disziplinen aufgefächert werden, deren Geschichte wiederum nach verschiedenen Gesichtspunkten periodisierbar ist. So würde ich etwa von vormodernen, modernen und postmodernen Zeitabschnitten in der langen Geschichte dieser Disziplinen sprechen. Gerade aus wissenschaftshistorischer Perspektive betrachtet scheint sich der anthropologische Diskurs der Moderne freilich vor allem durch seine nicht nur theoretisch und methodologisch, sondern gewissermaßen auch interdisziplinär abgesicherte Wissenschaftlichkeit auszuzeichnen. Dabei ergibt sich eine zunehmende Verwissenschaftlichung der Anthropologie unter anderem aus einem durchaus wirksamen aber nicht immer reibungslosen Zusammenwirken von Natur-, Sozial- und Geisteswissenschaften. Die ersten anthropologischen Systeme, die bereits wichtige Züge moderner Wissenschaftlichkeit aufwiesen, wurden ideengeschichtlich betrachtet in der Epoche der europäischen Aufklärung und der deutschen Romantik ausgearbeitet. Zu den bedeutendsten Vertretern der damals neu entstandenen philosophischen Anthropologie moderner Prägung kann m.E. Wilhelm von Humboldt gerechnet werden, wem es unter anderem eine groß angelegte Synthese von Anthropologie und Philosophie bzw. von Wissenschaft und Anthropologie gelungen ist.

JÁNOS LOBOCZKY

Schiller's Physiological-Philosophical Anthropology

In my paper I deal with the philosophically established physiological view of the young poet. Schiller continued medical studies and for the army surgeon closing examination he had to make three dissertations, because the examining jury refused the first two. However, Schiller did not study a „professional philosophy”, he was rather connected with the „popular philosophical” tradition, which was a wide-spread tendency between 1750–1780/90 in Germany. In the first dissertation – titled *Philosophy of Physiology* – Schiller analyses the question of body-soul, which was not only discussed in philosophy but also in neurophysiology in the period of Enlightenment. Schiller – opposed with the one-sided physiological materialism – draws up a specific „philosophy of love”. In his understanding, this philosophy is ontology and philosophy of life at the same time. Universal love interweaves the cosmic chain of natural beings. In the third dissertation Schiller chooses an inductive-empirical approach instead of the former metaphysical speculations. He essentially emphasizes the complex unity of instinct and reason, as well as sensuality and ethos, starting out from the idea of the totality of human personality.

BÉLA MESTER

Nervous Diathesis and Hypochondria
Metaphors of Illness in the Hungarian Philosophical
Debates of the First Half of the 19th Century

History of philosophy and the intellectual history are abundant in the *metaphors of illness*. The researcher's purpose must not be the enlargement of their historical exempla; it is much more the identification of their *function*. In the case of the topic of the present article the task is showing the new role of the metaphoric inheritance of the early modernity and the Enlightenment in the 19th century, avoiding the misinterpretation from the point of view of a 20th-century *biological* discourse. As instances of the 18th-century antecedents, the present paper offers a popular medical booklet on infant welfare (1760), and Locke's brochure on education in Hungarian (1771, 1829). An interiorised usage of the 18th-century elements of the thought on body and illness has been expressed in a type of the 19th-century intellectual *diaries*, amongst them an average example (1836–1842). A hyper-reflected relationship with the biological functioning of the body is connected to the new environment of the *intelligentsia* under conditions of the *cultural industry* dominated by the *modern periodicals*. By a significant type of the professional critics of the same epoch, all the artistic deficiency of the authors is an effect of this *artificial environment*. This „world made of words on paper” makes its residents unable to right sense of the *world of women* in their fictional works; and to right evaluation of the circumstances in *politics*. The topic of „world made of word” as an opposite of the „real world” was used against the Hungarian Hegelians, as well.

LÁSZLÓ ANDRÁS MAGYAR

The Body as a Machine – from the Metaphor to Reality

The expression *machina corporis* was first used by Thomas de Cantimpré (13th cent.) as a metaphor. In the middle of the 18th century, however, the notion „machine of the body” was already widely accepted. The present article summarizes the history of this notion. At the end of the 16th century physicians realized that the humoral pathology of Antiquity could not answer several questions. One of the new medical theories of the age, the so-called solidar pathology (rooted also in antique ideas) was founded at the University of Padua by Prosper Alpinus. A new attitude towards the body was formed by the visual experience of the Vesalian anatomy and by the mechanical system of circulation as described by Harvey as well. Descartes was the first – especially in his work *L’homme* – to mention the body as a machine or clockwork, although for Descartes the soul and the *primum movens* of the system was not part of the mechanism as yet. Regius, however, broke with Cartesian dualism, as for him the soul was only a product of the mechanism of the body. The two most important physicians of the 18th century, Hoffmann and Boerhaave built a whole medical system on the Cartesian ground, called by themselves *medicina mechanica*. Thanks to their influence, at the middle of the 18th century the notion „human machine” became a commonplace in the contemporary medical discourse. La Mettrie in his scandalous book only popularized the notion which had been used by physicians since almost a century before him. Interestingly, parallel to the formation of the notion, real human machines, automats and androids also appeared on the stage: the formation of the notion and the making of the mechanical object probably stood in close interaction.

DEZSŐ GURKA

**Die Interpretationen des Begriffes der „kaukasischen Rasse“
im deutschen philosophischen und anthropologischen
Rassediskurs des 18. Jahrhunderts**

Am Ende des 18. Jahrhunderts gewinnt das Problem der Geschichtlichkeit eine zentrale Bedeutung sowohl in der Philosophie, als auch in den verschiedenen Naturwissenschaften. Kants Philosophie forderte hierbei eine Ablösung der beschreibende Betrachtung der Naturlehre durch die historische Anschauung der Naturgeschichte. Selbst der Königsberger Philosoph nahm mit seinen Schriften an den Debatten um den Begriff der Rasse teil, und eine der ersten Erörterungen des von ihm ausgearbeiteten Begriffes der Teleologie findet sich in ebendiesen Artikeln. Über die Werke Kants verbreitete sich der philosophische Rassenbegriff im Allgemeinen, aber erst durch die Methodik Johann Friedrich Blumenbachs gewann er auch eine empirisch-anthropologische Dimension. Blumenbach fundiert dabei einerseits die biologische Anthropologie durch die von ihm in Göttingen ausgearbeiteten Messmethoden, anderseits stellt er aber auch bereits eine Entwicklungsgeschichte der Rassen auf und erweitert so den Diskurs um eine historische Ebene. In seiner Interpretation wird die sogenannte „kaukasische Rasse“ zum Ausgangspunkt eines historischen Prozesses, von dem aus sich die anderen Rassen durch Degenerationsvorgänge herausgebildet haben sollten. Dennoch ordnet selbst Blumenbach die Rassen aber in kein werthierarisches System. So schrieb er den Kaukasians nur als Urrasse in dieser Entwicklung eine Schlüsselrolle zu. Christian Meiners, Professor der Philosophie an der Göttinger Universität, erhebt dagegen die kaukasische Rasse auf den Gipfel einer Werthierarchie und verwendete zur Abgrenzung entsprechend negative Zuschreibungen für die übrigen Rassen, vor allem für die als „hässlich“ bezeichneten Mon-

goloiden. Während Blumenbachs Auffassung der kaukasischen Rasse etwa über William Lawrence nicht nur Eingang in die englische Fachliteratur, sondern auch in die Alltagssprache findet, lässt sich Meiners rassistische Ausdeutung auf die Theorien Gobineaus rückbeziehen. Aus diesen unterschiedlichen Interpretationen einer sich zusehends historisch fundierenden Anthropologie erwächst damit vor allem in Göttingen mit Meiners versus Blumenbach und Lichtenberg ein Streit um die Gleichwertigkeit und damit natürlich die Gleichberechtigung der Rassen, aus der sich dann wiederum aktuelle Handlungsmaßgaben legitimieren ließen.

ILDIKÓ SZ. KRISTÓF

The Body of the Australian Aboriginals

**An Unknown Manuscript of the Physician Pál Almási
Balogh (1794–1867)
and the Birth of Anthropology in Hungary**

The article presents a manuscript entitled „The Man in Australia” (*Az ember Australiában*) that the author has found in one of the collections of private files in the Library of Eötvös Loránd University, Budapest. It has been preserved in the miscellaneous files of Pál Almási Balogh, a Hungarian physician from the first half of the 19th century. The manuscript, written in Hungarian, consists altogether of six sheets of paper and it discusses the bodily structure and the geographical environment of the Australian native peoples. It is made of parts like „Religion”, „Habitation”, „Way of life”, „Marriage”, „Superstition”, „Inclinations”, „Dress”, and „Language,” it seems to have been compiled from the works of Jules Dumont d’Urville, David Collins, George Barrington, Alan Cunningham, and other Western European explorers and natural historians of Australia. This work has never been published, and it has been completely unknown to Hungarian ethnographers/anthropologists as well as historians of science. In the opinion of the author, the manuscript is nothing else than the first ethnographical/anthropological monography that has ever been written on the native inhabitants of Australia in Hungary. The manuscript is not dated, so it is only from the inner, textual references and some important visual/figural allusions that the author could estimate the time period in which it could have come into existence (some time after 1835).

LÁSZLÓ MOLNÁR

**Academic medical education in Hungary
in the 18–19th century**

The Hungarian universities founded in the Medieval ages proved to be short-lived, as the first, recently existing university came to existence only in 1635, which was an incomplete one at the time, only with two faculties. The establishment of the medical faculty happened much later, in 1769, by favour of Queen Maria Theresa. The faculty, starting its career with five departments, expanded quickly in the subsequent decades, training not only doctors, but surgeon masters, pharmacists, midwives and veterinaries as well. In 1872, the training of doctors and surgeons was merged, and the educational system was updated. At the same time, the second university of the country was instituted in Kolozsvár, giving place for medical education moreover. The two faculties of Pest and Transylvania maintained a strict professional tie. In the last decades of the 19th century both medical faculties have been through significant development, the buildings constructed back then are decisive for the looks of the universities nowadays. Simultaneously with the upgrade of infrastructure the human resources were also improved methodically, resulting in an educational faculty reaching global standards.

LILLA KRÁSZ

The Cultural Practices of Medical Administration in Eighteenth Century Hungary

The administrative measures of a comprehensive reform program introduced in Vienna, the centre of the Habsburg Monarchy, as well as in some regions located at significant distances from the centre itself should be deemed as a successful field of practice in relation to the considerable shifts taking momentum in Habsburg governance from the 1780s on. Physicians thus were compelled to gather reliable information on all kinds of medical issues arising in their daily practices in the different countries of the Habsburg Empire as well as subsequently having to process and arrange them in accordance with a previously set system of aspects communicated to them. Regular and specific information gathering, including their systematic processing with the help of various as well as changing media of visualisation in time, i. e. running texts, lists, tables, thereby made it possible for the central government to accumulate, filter, assess their contents and duly contribute to making stances and decisions on the basis of available and relevant information, normally brief, factual, concrete, topical and synoptic, in the Imperial 'information centres' such as the Chancery, the Medical Faculty of the University of Vienna, or in the regional ones such the Council of Governor-General and the medical faculties of the University of Nagyszombat [presently Trnava, Slovakia], Buda and Pest. This paper is meant to reconstruct the process of making a network of health administration during the reigns of Maria Theresa and Joseph II in the light of their political, socio-cultural and epistemological contexts as well as trying to elucidate the strengths and deficiencies of its actual functioning.

ANDRÉ KARLICZEK

**Der Mensch zwischen Norm und Abnorm
Fortpflanzung und Missbildung im Spiegel der
Präformation**

Die Mechanisierung der Welt im 16. und 17. Jahrhundert, die zur Überzeugung der Regelmäßigkeit der Natur und ihrer Prozesse führt, fordert auch eine Fortpflanzungstheorie, die ohne das Eingreifen des Schöpfers durch mechanische Gesetze verstanden werden konnte. Der derart weltanschaulich gewordene Mechanismus bietet zwar einen analytischen Zugang zu bestimmten Phänomenen der Natur, schließt aber gleichzeitig andere aus – die angenommene Regularität der Natur führt zur Hervorhebung des Irregulären. Dieses Spannungsfeld zwischen normaler und abnormer Entwicklung des Menschen soll hier am Beispiel der Präformationslehre angerissen werden. Deutlich wird dabei, dass eine Theorie der Fortpflanzung nie isoliert gesehen werden kann, sondern – eingebunden in ein bestimmtes Weltbild – immer auch Vorstellungen über die Verfassung der Natur und damit Fragen nach einem epistemischen Zugang berührt.

CSABA NEMES

Die Rolle des Mesmerismus in der intraoperativen Schmerzausschaltung

Der weltweite, sensationelle Erfolg der Bostoner Äthernarkose nach 16. Oktober 1846 hat lange Zeit vergessen lassen, dass bis dahin die medizinische Hypnose, die Hypnoanästhesie, „das Präludium der Narkose“, das einzige Verfahren gewesen war, mit dem die intraoperative Schmerzempfindung vielfach ausgeschaltet werden konnte. Eine umfassende Würdigung des Heilmagnetismus im internationalen Vergleich fehlte bisher in der anästhesiologischen Fachliteratur. Nicht vom Franz Anton Mesmer, dem Begründer des „animalischen Magnetismus“ wurde die Urform dieser verbalen suggestiven Methode initiiert, sondern von den Anhängern des Mesmerismus als Analgesiemethode mit partieller retrograder Amnesie und stabilen Vitalfunktionen in die chirurgische Praxis eingeführt. Nach dem Tod Mesmers (1815) haben Marquis de Puységur, Jules-Germain Cloquet, Henri Chapelain und Joseph-Claude-Anthelme Récamier in Frankreich, John Elliotson, Sir W. Thopham, George Sandby, W. Squire Ward und Charles Lafontaine in England, James Esdaile und Abbé José Custódio de Faria in Indien sowie L. Alexander Dugas in den Vereinigten Staaten in großem Krankengut die Brauchbarkeit des „künstlichen Somnambulismus“ bei Mamma- und Oberschenkelamputationen, Augenoperationen, Herniotomien, Geburten, zahnärztlichen Eingriffen und bei Abtragung gigantischer Wasserbrüche bei Elephantiasis bewiesen. Erst 1842 wurde die wissenschaftliche Grundlage der Hypnose von James Braid geschaffen. In dieser Form wird die Methode heute noch in der Angstbewältigung vor Operationen und während der Geburt bei ausgewählten Patienten angewendet. Die wechselvolle und widersprüchliche Geschichte

des Mesmerismus und der Hypnose beweist wieder einmal, wie ein auf falschen theoretischen Annahmen begründetes Wissenschaftskonzept in der ärztlichen Praxis dennoch erfolgreich eingesetzt, es sogar Paradigma in der Entwicklung der Psychotherapie werden kann, obwohl die der Hypnoanästhesie zugrunde liegenden neuralen Mechanismen bis heute nicht vollständig geklärt sind.

JUDIT BARTHA

**Magnetic Cures
The Artistic Representation of Mesmerism
in E. T. A. Hoffmann's Short Stories with Medical
References**

The paper presents the influence of one of the best known figures of Romantic medicine, the Vienna physician Franz Anton Mesmer and some of his German and French followers on the works of the German Romantic writer, E. T. A. Hoffmann. The starting point are Hoffmann's Bamberg years when the multi-faceted writer maintained a close relationship with the prominent members of the Romantic medical circle. Inspired by them, he represents several medical trends in his short stories, humoral pathology, Brownianism, excitability theory, and Mesmerism, among others. The paper focusses on the short stories in which Mesmerian cures are applied either by physicians who practice professionally according to the standards of the age or by charlatans who take to supernatural sorcery. In this approach, it is not so much the provable truth content as the poetic representation of the re-interpreted method that is of prime significance. Hoffmann's Mesmerism reveals the way from the everyday, prosaic consciousness to the magical realm of the unconscious. It is important to note, however, that true poetry comes into existence independently of any external influence, solely by inner intuition and inspiration.

GYULA L. FARKAS

The history of biological anthropology

The author reviews the history of anthropology from antiquity and addresses the problem how many fields of science are referred to with the term anthropology today. First of all, a few definitions of biological anthropology must be mentioned. Even though the field of biological anthropology was first defined at its beginnings by Paul Broca in 1859, the definition by Rudolf Martin from 1914 became well known, according to which anthropology is the natural history of hominids in space and time. This phrasing does not emphasize that by anthropology the author means biological anthropology. In the first half of the 20th century Egon Freiherr von Eickstedt used the expression physical anthropology, implying that this field of science dealt with examination and analysis of the physique, the biological characteristics of human beings. Rainer Knussmann's definition from 1988 states that biological anthropology describes and analyses the variability within the hominids, the non-pathological and scientifically understandable traits and compares humans to animals. Any of these definitions we may accept, all of them refer to biological anthropology as a field of science dealing with non-pathological biological characteristics of the human beings, with special respect to the social nature of mankind that mutually affect each other with our biological features. In the last 150 years several other fields of science dealing with man were referred to as anthropology, such as cultural, cosmological, social, visual anthropology, etc., but these disciplines investigate the social aspects of mankind. In the next paragraphs the author cites those personalities and researchers of high importance from antiquity to contemporary times whose work

contributed a lot to the development of biological anthropology and the recognition of human characteristics. Herodotus discussed human skin and hair color. Hippocrates founded what we now call somatology, but also reported about the custom of artificial cranial deformation. Aristotle mentioned the similarity of man to animals. A considerable part of Leonardo da Vinci's work can be assessed as comparative anatomical research. Albrecht Dürer studied the proportions of the human head and hand. Johann Sigmund Elsholtz constructed measuring devices and took measurements of the human body. Karl Linné classified the human species within the animal kingdom and named it *Homo sapiens*. Georges Buffon made observations on the varieties of the human species. Louis Daubenton examined the angles of human and animal skulls. Johann Blumenbach dealt with the characterization of races and investigated their origins. Peter Camper studied the differences in facial angles. Thomas von Sömmering is the founder of comparative racial morphology. Edward Loth examined the anthropology of soft tissue. Anders Retzius constructed trait dispersion maps based on absolute and relative measurements. Charles Darwin dedicated parts of his work to the study of human origins. Paul Broca is the founder of anthropology as a natural science. Rudolf Virchow founded the German, and Paul Topinard the French anthropological school. Topinard wrote the first anthropological textbook. Several anthropological institutes were founded in the 20th century to study the biological characteristics of the human species especially in Germany and France, but in other parts of Europe and also in America. In Hungary József Lenhossék and Sámuel Scheiber were the founding fathers of anthropology. The first university department of anthropology was founded by Aurél Török in 1881. Later in 1940 Lajos Bartucz created the second department in Szeged. In 1945 the Department of Anthropology at the Hungarian Natural History Museum was founded with János Nemeskéri as director. All three institutes are still functioning.

LÁSZLÓ JÓZSA

The born of paleopathology in the 19th century

Interest in the evidence of disease in bones arose in the 16th century during the examination of the Pleistocene (ice age) cave mammal deposits, and soon expanded by anthropologists to include fossil man. The earliest palaeopathological studies were made in the 18th century and were concerned with the results of trauma and disease in fossil animals. The object of paleopathology is to explore pathological alterations found on human and/or animal remains from ancient tissue. The examinations of pathological alterations of animals are summarized by Tasnádi-Kubacska's monograph. The first careful macroscopic study of a Ptolemaic mummy made by Granville in 1825. In human paleopathology *Johann Nepomuk Czermak*, a distinguished professor of University at (Buda)Pest made the first (1852) microscopic studies of ancient mummified tissues. The light microscope was therefore employed more than 150 years ago in palaeohistological investigation. The x-ray was introduced by *König* in 1896 in the paleopathological examinations. Human skeletal paleopathology provides important insight regarding the antiquity of some diseases and their distribution in past human groups. The history of human skeletal paleopathology extends back more than 150 years also. *Rudolf Virchow* published reports on the subject, and research on paleopathology has provided critical data on important topics such as the origin of syphilis, arthritis deformans, cranial distortion, etc. In the 19th century, accurate descriptive studies carried out research on subjects ranging from trephination to schistosomiasis and the paleopathology was combined with paleodemography to get a population perspective on health as an equilibrium with disease.

ILDIKÓ PAP – ILDIKÓ SZIKOSSY –
ÁGNES KUSTÁR – GYÖRGY PÁLFI

**The multi-disciplinary mummy research in Hungary
– special attention to the 18th century Vác mummies**

Mummies are human remains with preservation of soft tissue. Mummification by natural influences may result in spontaneously mummified specimens, mummification induced by human intervention results in artificial/anthropogenic mummies. The background of the Vác Mummy Project: Naturally mummified individuals from the 18th-19th centuries were discovered during reconstruction of the Dominican Church of Vác, Hungary in 1994–1995. The crypts were continuously utilized for burials from 1731 until 1838. The bodies of 265 individuals from the crypts of the church, and the remains of at least 31 adults and 15 subadults from the ossuary were uncovered. Parish registers show milestones of human life – birth, marriage and death –, but don't reveal detailed information about the life of these individuals. Therefore our aim is to depict detailed course of life of these persons. The multi-disciplinary research project is based on the Vác Mummy Collection stored in the Department of Anthropology of the Hungarian Natural History Museum. The remains are examined by anthropologists, pathologists, radiologists, microbiologists and forensic scientists. Gross morphology examinations, radiological, histological and DNA examinations were performed. To let the faces of the late individuals known, facial reconstructions were made. The large collection of skeletalised and partially-mummified human remains from the 18th century Hungary, has facilitated the study of tuberculosis in a wealthy population of a town dating from the pre-industrialised and pre-antibiotic eras. The church and civic archives have enabled the identification of some family groups and provide a context to support the study of the tuberculosis that was endemic in this population.

A kötet szerzői

BARTHA JUDIT, PhD
egyetemi adjunktus
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Művészetelméleti és Médiakutatói Intézet
Esztétika Tanszék

BÉKÉS VERA, CSc
tudományos főmunkatárs
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Filozófiai Intézet
egyetemi docens
Esterházy Károly Főiskola
Filozófia Tanszék

BREIDBACH, OLAF, DR. RER. NAT. DR. PHIL.
intézetvezető egyetemi tanár
Lehrstuhl für Geschichte der Naturwissenschaft
Biologisch-Pharmazeutische Fakultät
Friedrich-Schiller-Universität Jena
igazgató
Institut für Geschichte der Medizin, Naturwissenschaft
und Technik „Ernst-Haeckel-Haus”, Jena

FARKAS L. GYULA, DSc
ny. egyetemi tanár
Szegedi Tudományegyetem
Természettudományi Kar
Embertani Tanszék

GURKA DEZSŐ, PhD
 főiskolai tanár
Szent István Egyetem,
Alkalmazott Bölcsészeti és Pedagógiai Kar
Nevelés- és Társadalomtudományi Intézet

GYENGE ZOLTÁN, DSc
tanszékvezető egyetemi tanár
Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Filozófia Tanszék

JÓZSA LÁSZLÓ, DSc
ny. egyetemi tanár
Országos Baleseti Intézet

KARLICZEK, ANDRÉ, MSc
tudományos munkatárs
Institut für Geschichte der Medizin, Naturwissenschaft
und Technik „Ernst-Haeckel-Haus”, Jena

KRÁSZ LILLA, PhD
egyetemi adjunktus
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történeti Intézet
Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék

KUSTÁR ÁGNES, PhD
főmuzeológus
Magyar Természettudományi Múzeum
Embertani Tár

LOBOCZKY JÁNOS, CSC HABIL.
tanszékvezető főiskolai tanár
Esterházy Károly Főiskola
Bölcsészettudományi Kar
Filozófia Tanszék

MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS, DR. UNIV.
főigazgató-helyettes
Simmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár

MESTER BÉLA, PhD
tudományos főmunkatárs
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Filozófiai Intézet
főiskolai docens
Nyíregyházi Főiskola
Történettudományi és Filozófiai Intézet
Filozófia Intézeti Tanszék

MOLNÁR LÁSZLÓ, PhD
levéltárvezető
Simmelweis Egyetem Levéltára

NEMES CSABA, DR. UNIV.
orvostörténész
Überlingen

PAP ILDIKÓ, PhD
tárgazgató
Magyar Természettudományi Múzeum
Embertani Tár

PÁLFI GYÖRGY, CSc HABIL.
tanszékvezető egyetemi docens
Szegedi Tudományegyetem
Természettudományi Kar
Embertani Tanszék

SZ. KRISTÓF ILDIKÓ, CSc
tudományos főmunkatárs
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Néprajztudományi Intézet

SZIKOSSY ILDIKÓ
főmuzeológus
Magyar Természettudományi Múzeum
Embertani Tár

TÓTH TAMÁS, CSc HABIL.
professor emeritus
Szent István Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Társadalomtudományi Intézet
Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék